॥ इति श्रीमद्भागवताटिप्पणी लिंघेरी प्रारभ्यते ॥

॥ अष्टमः स्कंधः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ प्रणम्य मध्वहृत्कंजसंस्थं व्यासं तथा गुरून् । पूर्वटीकाकृतश्चाथ विजयध्वजपूर्वकान् ॥ १ ॥ अष्टमस्कंधसद्व्याख्या क्रियते हरितुष्टये । लिंघेरीश्रीनिवासेन रुग्मिणीशार्यसूनुना ॥ २ ॥ अस्मिन्स्कंधेऽपि भगवति श्रीनारायणेऽतिशयितभक्त्युदयाय स्वायंभुवमनुस्तुत्या प्रसन्नाद्धरेस्तत्सं-रक्षणादि रूपं माहात्म्यं भगवतो निरूप्यते । अत्राप्यादौ प्रवृत्तकथनानुवादपूर्वकं परीक्षिद्राजा स्वाभिलषितकथाकथनं शुकं प्रति प्रार्थयत इत्याह ॥ सूतः शौनकादीन् राजेत्यादिना । अवश्यं मया श्रोतव्येषु चतुर्दशसु मनुषु स्वायंभुवस्य मनोरयं प्रमाण-प्रसिद्धो वंशो विस्तराच्छ्रुतः । अवश्यं श्रोतव्यत्वे निमित्तमाह ॥ स्वायंभुववंशस्य यत्रेत्यादिना । यत्र स्वायंभुवस्य वंशे विश्वसृजां स्वयोग्यजगदुत्पादकानां सर्गः सृष्टिः । अभूदिति शेषः । अन्यान्स्वायंभुवाद्भिन्नान्मनून् । नोऽस्माकं वदस्व ॥ १ ॥ अन्य-मनुकथाश्रवणादेरवश्यतानिमित्तमाह ॥ यत्र धर्म इत्यादिना । यत्र मन्वंतरे स्वायंभुवातिरिक्तमन्वंतरे विविधाः शुभाश्चतुर्वर्णाश्रिता धर्माः । उक्ता इति शेषः । हरेर्भक्तसर्वानिष्टनिवर्तकस्य महीयसः सर्वोत्तमस्य नारायणस्य जन्म प्रादुर्भावः कर्माणि चरितानि ॥ २ ॥ कवयोगृणंत्युपदिशंति तानि वदस्वेति । सत्संप्रदायसद्भावात् । तवापि मत्पृष्टार्थज्ञानपूर्णत्वाच्च तवैतत्कथनमावश्यक मित्याह ॥ ब्रह्मन्निति । शृण्वतामिति स्वस्य श्रवणादरं सूचयाति । अस्मिन्नंतरे वैवस्वतमन्वंतरे विश्वभावनो जगदुत्पादको भगवा-न्नारायणो यत्कर्मादिकं कुरुते । अतीतेंऽतरे कृतवान् । अनागते कर्ता करिष्याति ॥ ३ ॥ स्वायंभुवातिरिक्तमनुस्थितिं वद-स्वेति परीक्षिता प्रार्थितो भगवान् शुकः । तामुक्तवान्नवेति शौनकादीनां मानसीं शंकां परिहरति ॥ शुक उवाचेत्यादिना । अस्मिन्कल्पे वैवस्वतमन्वंतरे वर्तमाने स्वायंभुवादयः षण्मनवो व्यतीताः । षट्स्वाद्यः स्वायंभुवो यः स ते कथितः ॥ ४ ॥ तस्य स्वायंभुवस्य मनोः । आकूती देवहूतीति संज्ञयोर्दुहित्रोः । भगवान्नारायणो धर्मज्ञानोपदेशार्थं । आकूत्यां यज्ञनामा सन्देवहूत्यां कपिलनामा सन्पुत्रतांगत इत्यन्वयः । भगवानित्यनेन भग शब्दार्थांतर्गतसमग्रज्ञानवचोक्त्या धर्मज्ञानोपदेशे सामर्थ्यं सूचितं ॥ तदुक्तं ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरिणेति । ज्ञानवैराग्ययोश्चैवेत्यपि केचित्पठंति ॥ ५ ॥ हे कुरूद्वह । कुरुकुलोद्धारकेति स्तुत्या संबोधनं परीक्षितः । प्रोच्यमाने मनःप्रणिधानार्थं शुकेन कृतं ।

भगवतः कपिलस्य कृतं चरितं कर्मणोः । भावेक्तः । पुरा तृतीयस्कंधेऽनुवर्णितं । भगवान्यज्ञो यच्चरितं चकार । तदहं ते आख्यास्ये प्रवक्ष्यामि ॥ ६ ॥ यज्ञमूर्तिचरितं तदुपयुक्ततामाह ॥ विरक्त इत्यादिना । प्रभुर्विषयानुभवादि परित्यागे समर्थः । शतरूपापतिः स्वायंभुवः । काम्यंत इति कामा विषयाः । तेषां भोगेष्वनुभवेषु विरक्तो हेयबुद्धिः सन् राज्यं विसृज्य तपसे तपः करणार्थं वनमाविशत् । सभार्य इत्यनेन शतरूपायाः पातिव्रत्यसूचनेन यच्छतरूपापातिरिति शतरूपायाः प्रसिद्धत्वं ध्वनितं तदुपपादितं भवति । तपःकरणप्रकारमाह ॥ सुनंदायामिति । हे भारत । स्वायंभुवो मनुः सुनंदायां । त्रिस्रोतासि भागीरथ्यां वर्षशतं शतवर्षपरिमितिकाले । कालावध्नोरत्यंतसंयोगे द्वितीयेति सूत्रितसप्तम्यर्थे द्वितीयया शतवर्षे । वक्ष्यमाणतपसो विच्छेदाभावं सूचयति । एकेन पदा पादेन भुवं स्पृशन् घोरमविरक्तजनभयंकरं तपस्तप्यमानः सन् । इदं य आदित्यमंतरो यमयतीत्यादि श्रुतिस्मृतिजातं अनु अनुसृत्येदं वक्ष्यमाणं स्तोत्रमाह ॥ ८ ॥ येन श्रीनारायणेन प्रेरितोऽयं सूर्यो विश्वं जगत्तपते प्रकाशयति । धातूनामनेकार्थत्वात् । य आदित्यमंतरो यमयतीति । यस्य भासा सर्वमिदं विभाति । यदादित्यगतं तेज इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । विश्ववीर्यं चेतनजगतो मोक्षादिप्राप्तौ सामर्थ्यप्रदं तपो ज्ञानं यतो यस्माद्धरेर्भवाति । अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुरित्यादेः । अस्मिन्सूर्यशयाने यो नारायणो जागर्ति निद्राभावं प्राप्नोति । सूर्यस्य जीवेष्वेकत्वात् । तुरीयस्य भगवद्रूपत्वा-देतेषां च स्वपितीत्याचक्षते । न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यंति निश्चिता इत्यादि श्रुतिभ्यः । निद्रातदभावावगतेः । अयं सूर्यस्तं स्वनियामकं नारायणं न वेद न जानाति । यमादित्यो न वेदेति श्रुतेः । स सूर्यं नियामको नारायण आदिर्यं वेद । यः सर्वज्ञः सर्ववित् । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता इत्यादि श्रुतेः । येन नारायणेन प्रेरितोऽयं जीवराशिर्विश्वं समस्तं सुखदुःखादिकं तपतेऽनुभवति । य आत्मानमंतरो यमयतीति । एष ह्येवानंदयाति । सुखं दुःखं भव इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । विश्वस्य समस्तजीवानां वीर्यं सामर्थ्यप्रदं तपो ज्ञानं यतो हरेर्भवति । यो हरिरस्मिन् जीवे शयाते निद्रां प्राप्ते जागर्ति । अयं जीवराशिस्तं नारायणं न वेद । यमात्मानं न वेदेति श्रुतेः । स हरिर्जीवं वेद ॥ ९ ॥ न बही राजादिवत्सूर्यादिप्रेरकत्वं नारा-यणस्यापि तु तं नियामकतयांऽतःस्थत्वेनापीत्याह ॥ आत्मावास्यमिति । आत्मनः सर्वेशस्य हरेरावासयोग्यं । हे मनः । जगत्यां

प्रकृतौ यज्जगदवस्थितमिदं विश्वं जगदात्मावास्यं विद्धि । तेन कारणेन तेन परमात्मना त्यक्तेन त्वन्निमित्तं विसृष्टेन दत्तेन द्रव्येण भुंजीथाः शरीरपालनं कुरु । कस्यचिदन्यस्य धनं द्रव्यं कस्यचित्सुखपूर्णस्य हरेर्धनं स्वातंत्र्यादिरूपं । हरिणैक्यमिति यावत् । मा गृध्रो मा कांक्षीरिति स्वायंभुवो मनुः स्वांतःकरणं स्वाभिमुखजीवराशिं च शिक्षयति । मननान्मन उद्दिष्ट इति जीवेऽपि मनः शब्दप्रवृत्तेः ॥ १० ॥ लक्षणं विना वस्त्वसिद्धेर्भगवतो लक्षणमाह ॥ यं नेति । हे मनांसि । युयं कवयः स्वान्पश्यंतं यद्यं तत्प्रसादेन विना तत्प्रसादेऽपि साकल्येन च न पश्यंति न जानंति । साक्षी चेता । न विद्म न विजानीमः । यमैवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादेः । यस्य चक्षुर्नरिष्यति कदाचित्क्षीणं न भवति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपः । तुरीयं तत्सर्वदृक् सदेत्यादेः । भूतनिलयं सर्वप्राण्यावासं सुपर्णं सुखपूर्णं शरीरलक्षणवृक्षे गरुत्मत्पक्षिरूपं देवं क्रीडादिगुणाविशिष्टं नारायणमुपधावत स्मरत । भजत चेति । मनुना स्वांतःकरणं मोक्षयोग्यजीवांश्च प्रत्युच्यते । सर्वप्राणिषु च स्थितौ भूतावासो वासुदेवो यो वेद निहितं गुहायां कं ब्रह्म द्वासुपर्णा इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । एतेन स्वप्रसादेन विना साकल्येन च ब्रह्माद्यज्ञेयत्व, सर्वदासर्वसाक्षिकत्व, सर्वभूताश्रयत्व, पूर्णसुखत्वादि लक्षणैः परमात्मलक्षणवस्तुसिद्धेः स्थावरजंगमात्मकसमस्तजगतस्तदावास्यत्वं निष्कंटकं स्थितमित्यसूचीति ज्ञातव्यं । ईशावास्यमित्युपनिषन्मंत्रभागस्यात्मावास्यमिति किंचिद्विवरणेन । आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययं । न संभवतीत्यादि प्रमाणैर्विष्णावेव मुख्यात्मशब्देनेशशब्दव्याख्यानादीशावास्यमित्यादेः रुद्रपरत्वं प्रत्याख्यातं ॥ ११ ॥ तस्य परमात्मनो वैभवाल्लक्षणांतराण्याह ॥ यस्येत्यादिना । यस्य परवस्तुन आद्यंतावुत्पत्तिविनाशाऽवस्थे न स्तः । मध्यं चोत्पत्त्यनंतरं विनाशात्पूर्वं स्थित्यवस्थापि नास्ति । यस्य सकाशात्पर उत्तमो नास्ति । आंतरं बहिश्च नास्ति । सर्वव्याप्तत्वात् । यद्वस्तु विश्वस्य समस्तस्य जगतो मूलमुत्पादकं । यस्माद्वस्तुनो विश्वमवतिष्ठते संह्रीयते च । तन्महत्परममहत्परिमाणं ऋतं पूर्वावगतवत्सदास्थितेर्ऋत शब्दवाच्यं परं ब्रह्म । अनादिनिधनं विष्णुं । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः । अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । यतो वा इमानि भूतानि जायंते । येन जातानि जीवंति । यत्प्रयंत्यभिसंविशंति । तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति । तदेवर्तमित्यादेः ॥ १२ ॥ यद्विश्वस्य मूलमित्युक्तं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं विवृण्वन्नाह ॥ स विश्वकाय इति । विश्वकायो नियम्यतासाम्येन । जगल्लक्षणशरीर-

वान् पुरुहूता बहुनामा बव्हाव्हानवांश्चेशोऽघटितघटनैश्वर्यवान् । सत्यं परंज्योतिरित्यादि शब्दवाच्योऽज उत्पत्तिरहितः पुराणः पुरातनः स आत्मा आत्मशक्त्या स्वशक्तिविषयया लक्ष्म्या प्रेरितयाऽजया जडप्रकृत्याऽस्य चतुर्मुखादि जीवराशेः सत्त्वगुणादि जडस्य च जन्मादिकमुत्पत्त्याद्यष्टकं धत्ते करोति । तां जडप्रकृतिं विद्यया सार्वज्ञादि स्वशक्त्योदस्य निराकृत्य तदबद्धो भूत्वा निरीहः सृष्ट्यादि व्यापाररहितः सन्नास्ते । यः पृथिव्यां तिष्ठन्सर्वनामा सर्वकर्मा । उत्पत्तिस्थितिसंहारानियतिर्ज्ञानमावृतिः । बंधमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराडिति स्कांदादेः ॥ १३ ॥ इत्थं लक्षणैः परब्रह्मवस्तुनि सिद्धे तत्प्रसादेन तत्प्राप्त्यादि रूपमोक्षसिद्ध्यै दुष्कर्मनिर्हरणद्वारांतःकरणशुद्धिवैराग्यभक्त्युपासनाऽपरोक्षभगवत्प्रसादहेतुभूतस्ववर्णाश्रमोचितकर्मकरणे पूर्वाचारमाह ॥ अथाग्र इत्यादिना । अग्रे पूर्वकाले ऋषयस्त्रिकालज्ञानिनो मुनयोऽथ स्वविहितकर्मकरणेनोक्तरीत्या मोक्षलक्षणफलसद्भावात्कर्महंतवे दुष्कर्मविनाशादि फलाय कर्माणि स्वविहितानीहंते कुर्वंति । अहरहः संध्यामुपासीतेति विहितसंध्यादिना सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च पापेभ्यो रक्षंतामिति श्रुत्यादिना दुष्कर्मनाशावगतेः । एवं कर्माणीहमानः कुर्वाणः पुरुषोऽधिकारी प्रायः सर्वात्मनाऽनीहां विधिनिषेधबद्धतया कर्तव्यकर्मशून्यां मुक्तिं । न तु सर्वात्मना चलनादि कर्मशून्यत्वादनीहात्वं मुक्तेः । मुक्तावपि जक्षन्क्रीडन्नित्यादि श्रुत्योक्तकर्मप्रतीतेः । प्रपद्यते प्राप्नोति । अनेन कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति द्वितीयमंत्रोपनिषद्भागो विवृतः । आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथा विधानं गुरोः कर्माणि अतिविशेषेण समावृत्य । कुटुंबी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेंद्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन् । सर्वभूतान्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं विदेवं वर्तयन् यावदायुषमित्यादि श्रुतिर्हि शब्दसूचिता ॥ १४ ॥ ननु परमात्मनोऽपि स्वफलाय कर्मप्रवृत्तिदर्शनात्कथं तत्प्रसादेन मोक्षाद्युक्तिः । तस्यान्यापेक्षायां स्वातंत्र्येण मुक्तिप्रदानाद्ययोगादित्याशंकां पहिहरति ॥ ईहत इत्यादिना । भगवान्समग्रैश्वर्यादिमानीशः परमात्माऽपि कर्माणीहते । तथाऽपि तत्र कर्मफले न विषज्जते आसक्तो न भवति । यत आत्मलाभेन स्वरूपानंदाद्यनुभवलाभेन पूर्णार्थं आवाप्तसर्वप्रयोजनः । ननु चरमात्मनो दुष्कर्मबद्धत्वात् । अत एव तादृशपुत्रत्वापादककर्मणो निवृत्त्या पुत्रलक्षणफलप्राप्त्यै यादवकृष्णस्य कैलासगमन, रुद्रस्तुत्यादि कर्मणि प्रवृत्तिदर्शनात्कथं तस्यान्येभ्यो मुक्तिदातृत्वं युज्यत इत्यस्यापि कुचोद्यस्येदे-

मेवोत्तरं। भगवानीशः कर्माणीहते। कैलासगमनादि कर्म कुरुते यद्यपि। तथाऽपि तव तत्कर्मविषये न विषज्जते। स्वपुत्रापादकदुष्कर्मनिवर्तकं भवत्वेतदिति संकटं नानुभवति। स्वबंधकदुष्कर्माभावात्। न मां कर्माणि लिंपंतीत्यादि स्मृतेः। कुमारचित्पितरं वंदमानं प्रति नानात्म रुद्रोपयंतं भूरेर्दातारं सत्पतिं गृणिषे स्तुतस्त्वं भेदेषजारास्यस्मे इत्यादि प्रत्यक्षश्रुतेश्च भगवतः कृष्णस्य दुष्कर्माबद्धत्वफलापेक्षाशून्यत्वेऽपि मोक्षयोग्यजनशिक्षणाय कर्माणि प्रवृत्तेः प्रमितत्वादिति। एतच्छ्रुतिस्मृत्यर्थो विस्तरादस्मत्कृततत्त्ववादिकंठाभरणादौ द्रष्टव्यः। अत्र कैमुत्यमाह। येऽधिकारिणस्तमनुवर्तंते तेऽपि नावसीदंति। तेषामवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभं। नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादि प्रमाणेनात्यंतमवर्जनीयतया भोक्तव्यप्रारब्धकर्मणोऽपि उपमर्दं चेत्यादि ब्रह्मसूत्रादिभिः कालाद्युपमर्दप्रमापनात्। किम्वश्विरः स्वफलाय नावसीदतीति वक्तव्यामिति। हे रुद्र। अनेन कृष्णेन भेषजामृषैव स्तुतः सन् अस्मै कृष्णाय पुत्रादिरूपफलं भेषजा रासि ददासीति संकोचेनैतच्छ्रुत्यर्थोऽत्र ज्ञातव्यः ॥१५॥ एवं परमात्मकर्मवैफल्ये परमात्मनो मौढ्यमाशंक्य परमात्मनः स्वप्रयोजनाभावेऽपि परप्रयोजनसित्ध्यर्थं सम्यग्ज्ञानयोग्यानां शिक्षणाय कर्मकरणप्रवृत्तेर्न वैफल्यमिति सूचयंस्तस्यान्यानियम्यत्वाभावमाह ॥ तमीहमानामिति। अहं बुधैर्ज्ञानयोग्यनिमित्तैर्निरहंकृतं। अस्वतंत्रकर्तर्यहं कर्तेति गर्वाभावेन कर्माणीहमानं। स्वस्य स्वतंत्रकर्तृत्वात्। निराशिषं फलाकांक्षारहितं पूर्णमावाप्तसर्वकामं। अनन्यचोदितमन्याप्रेरितं प्रभुं सर्वस्वामिनं। अखिलधर्मभावनं निःशेषधर्मप्रवर्तकं। निजवर्त्मसूढान्स्वकीयमोक्षमार्गाज्ञानिनो नृन्मनुष्यान् शिक्षयंतमहंकारफलापेक्षाऽभावेन कर्मकर्तव्यामिति दर्शयंतं परमात्मानं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मि। यदि ह्ययं न वर्तेयमित्यादेः ॥ १६ ॥ मंत्रोपनिषदं संहिता संहितोपनिषदं व्याहरंतमुच्चरंतं समाहितं स्वस्थांतःकरणं स्वायंभुवं दृष्ट्वा। असुराः सुरविरोधिनो यातुधाना राक्षसाः क्षुधा कोपेन जग्धुं भक्षितुमभ्याभिमुखेनाद्रवन् शीघ्रमागवतवंतः ॥ १७ ॥ सर्वगतो हरिः सर्वानिष्टानिवर्तको नाम्ना यज्ञः परमात्मा तथाऽवसितान्पूर्वोक्तनिश्चयवतस्तान् राक्षसान्वीक्ष्य हत्वा नाम्नायामैर्देवैर्वृतः सन्। त्रिविष्टपं स्वर्गमशासच्छिक्षयामास। इंद्रपदवीं चकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवं परीक्षिता स्वायंभुवमनुवंशो विस्तराच्छ्रुतः। अन्यान्वदस्वेत्युक्तेऽपि स्वायंभुवमन्वंतरे वक्तव्यमवशिष्टं यज्ञमूर्तिचरितं परीक्षिते निरूप्यैतत्स्कंधादौ परीक्षित्पृष्टः स्वायंभुवमनुव्यतिरिक्त-

कथां कथयति ॥ स्वारोचिषो द्वितीय इत्यादिना । अग्नेः सुतो नाम्ना स्वारोचिषो द्वितीयो मनुरभवत् । तु शब्दः प्रकृतत्वानुसंधानार्थः । द्वितीय इत्यनेन संबध्यते । तस्य स्वारोचिषस्य च द्युमत् सुशेषण रोचिष्मन्नामकप्रधानाः । आत्मजाः पुत्राः ॥१९॥ तत्र स्वारोचिषेऽतरे । ईशः स्वयोग्यसामर्थ्यवान्नाम्ना रोचन इंद्रोऽभूत् । देवाश्च तुषितप्रभृतयोऽभवन् । परब्रह्मवादिन ऊर्जस्तंभनाम प्रभृतयः सप्तर्षयो बभूवुः ॥ २० ॥ वेदशिरोनामकस्य ऋषेस्तु तुषिताख्या भार्याऽऽसीत् । तस्यां तुषितायां देवो क्रीडादिगुणविशिष्टो विष्णुर्विभुरितिनाम्नाऽभिविश्रुतोऽतिप्रसिद्धः सन् जज्ञे प्रादुरभूत ॥ २१ ॥ अष्टाशीतिसहस्रसंख्याका धृतव्रता ये मुनयस्ते कौमारब्रह्मचारिणः कुमारावस्थामारभ्य ब्रह्मचर्यव्रतवतस्तस्य विभुनामकहरेरिदं व्रतं कौमारब्रह्मचर्यं स्वेष्वन्वशिक्षन्स्वीकृतवंतः । स्वयमन्वनुसृत्य स्वशिष्यानप्यशिक्षन्निति वा ॥ २२ ॥ प्रियव्रतसुतः स्वायंभुवपुत्रप्रियव्रततनयो नाम्नोत्तमस्तृतीयो मनुरभवत् । पवनः सृंजयो यज्ञहोत्र प्रभृतयस्तत्सुता उत्तममनुसुता आसन् । शुकः स्वोच्चमानप्रमेये मनः स्थापनाय नृपेति परीक्षितं संबोधयति । एवमुत्तरत्रापि संबोधनकृत्यं ज्ञातव्यं ॥ २३ ॥ उत्तमाख्यतृतीयमन्वंतरे वसिष्ठतनयाः प्रमदादयः सप्तर्षयोऽभवन् । सत्या, वेदश्रुता, भद्रा इत्येवं नामका देवा आसन् । इंद्रस्तु सत्यजिन्नामकोऽभवत् ॥ २४ ॥ धर्मस्य सूनृताख्यायां भार्यायां भगवान्पुरुषोत्तमः सत्यसेनं नामाऽऽसन् । सत्यव्रताख्यैर्देवैः सहजातः ॥ २५ ॥ स सत्यसेनाख्यो हरिः सत्यजिन्नामकेंद्रेण स्तुतः सन् । अनृतदुःशीलान्नियमेनायथार्थवादिनो दुष्टस्वभावान् । असतो नीचान् यक्षराक्षसान् भूतद्रुहः सर्वप्राणिद्रोहकारिणो भूतगणांश्चावधीद्धतवान् ॥ २६ ॥ उत्तमभ्राता तृतीयमनूत्तमसहोदरो नाम्ना तापसश्चतुर्थश्च मनुश्च प्रकृतचतुर्थमनुरभवत् । वृषख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दशतत्सुतास्तापसमनुसुताः ॥ २७ ॥ तापसेंऽतरे सत्यका हरयो वीरा इत्येतन्नामका देवाः । त्रिशिकाख्यो देवानामीश्वरः । ज्योतिर्धर्मादयः सप्तऋषयोऽभवन् ॥ २८ ॥ हे नृप । तापसांतरे एव कालेन कालशक्त्या नष्टा अपपाठादिना यथा स्वरूपमदृश्या वेदाः। स्वेन तेजसा स्वसामर्थ्येन यैर्विधृता यथा स्वरूपमुत्धृताः । विधृतस्तेन या अत एव वैधृति नामानो देवा अभवन् ॥ २९ ॥ तत्राऽपि तापसांतरे हरिमेधो नामऋषेः सकाशात् । हरिणीनामिकायां तद्भार्यायां भगवान्विष्णुर्हरिर्नामकः सन् जज्ञे प्रादुरभूत् । प्रादुर्भावो हरेर्जनिरिति वचनात् । येन हरिणा गजेंद्रो ग्रहात् । । नेगलीति कन्नडभाषाभाषितात् । जल-

चरविशेषान्नक्राख्यान्मोचितः । मुक्त इति सांप्रदायकाः । ग्राहो वराहो नक्रास्त्वित्यमराभिमानिनस्तु ग्राहान्नक्रो भिन्न इत्याहुः ॥ ३० ॥ हे बादरायण व्याससूनो शुक । वयं हरिर्ग्राहग्रस्तं नक्रग्रहीतं गजपतिं गजेंद्रं यथा येन प्रकारेणामूमुचन्मोचयामास तथा तेन प्रकारेणैतद्गजेंद्रमोक्षणं ते तव सकाशाच्छ्रोतुमिच्छामहे ॥ ३१ ॥ तस्यावश्यं श्रोतव्यत्वे हरिकथात्वं निमित्तमाह परीक्षिच्छुकं प्रति ॥ तत्कथास्विति । उत्तमैर्ब्रह्मादिभिः श्लोकः स्तुत्या कीर्तिर्यस्य स उत्तमश्लोको ब्रह्मादिस्तुत्यो भगवान्हरिर्नारायणो यत्र यत्र प्रकरणे गीयते पठ्यते स्तूयते च तत्तत्प्रकरणं कथासु सर्वकथामध्ये महत्पूज्यं पुण्यं वक्तृश्रोतॄणां पुण्यप्रापकं स्वस्त्ययनं क्षेमकरं शुभं मंगलप्रदमिति ॥ ३२ ॥ एवं परीक्षिता पृष्टः शुकः प्रत्युत्तरं परीक्षितेऽदान्न वेति शौनकादि मानसशंकां परिहरति ॥ परीक्षितैवमिति । हे विप्राः शौनकादयः । प्रायोपविष्टेन परीक्षिता । एवमुक्तप्रकारेण । तु विशेषाकारेण कथासु करिकथाविषये चोदितः प्रेरितः सन् । सदसि सभायां मुनीनां शृण्वतां सतां पार्थिवं परीक्षिद्राजं प्रतिनंद्य तद्गुणोत्कीर्तनादिना तोषयित्वा गजेंद्रमोक्षणप्रकारं मुदा संतोषेणोवाचेत्यर्थः । एवमुत्तरत्र ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ ८—१॥

॥ हरिः ॐ ॥ अत्र द्वितीयेऽध्याये गजेंद्रस्तुतभगवत्प्रसादेन गजेंद्रस्य ग्रहान्मोक्षणवत्संसारलक्षणग्रहग्रस्तानामपि हरिचरणशरणानां भगवत्स्तुत्यादि रूपाराधनेन भगवत्प्रसादेन संसारग्रहान्मुक्तिर्भविष्यतीति प्रदर्शनाय गजेंद्रमोक्षप्रकार उपोद्घातेन शुकः परीक्षितं प्रति वक्तीत्याह सूतः शौनकादीन् वा ॥ श्रीशुक उवाचेत्यादिना । हे राजन् । क्षीरोदेन क्षीररूपोदकवता क्षीरसमुद्रेणावृतो वेष्टितः । श्रीमान्संपदुपेतो योजनायुतं दशसहस्रयोजनमुच्छ्रित उन्नतस्त्रिकूट इति विश्रुतः प्रसिद्धो गिरिवरः पर्वतः श्रेष्ठ आसीत् । उदकः स्योदः संज्ञायामिति उदक शब्दस्योदादेशः ॥१॥ तावता दशसहस्रयोजनैः पर्यक् परितो विस्तृतस्त्रिकूटपर्वतो रौप्यायसहिरण्मयैः रजतायः सुवर्णविकृतैस्त्रिभिः शृंगैः पयोनिधिं क्षीरसमुद्रं दिशश्च रोचयन्प्रकाशयन् । आस्ते विद्यते ॥ २ ॥ रत्नैर्मणिभिर्धातुभिर्गैरिकाद्यैश्च विचित्रितैराश्चर्यकरैरन्यैः शृंगैः सर्वाः ककुभो दिशः । दिशस्तु ककुभः काष्ठा इत्यमरः । रोचयन्नास्त इति पूर्वेणान्वयः । नाना प्रकारा द्रुमा वृक्षा लता वल्ल्यो गुल्मास्तृणादिपुंजास्तैः । वल्लीतु व्रततिर्लताऽप्रकांडस्तंबगुल्माविति चामरः । निर्झरांभसां शैलात्प्रस्रवद्वारिप्रवाहोदकानां निर्घोषैर्ध्वनिभिश्च त्रिकूटः । शोभत इति शेषः । वारिप्रवाहो निर्झरो झरोऽम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीरांबुशंबरं ।

स्वानानिर्घोषनिर्ह्रादेत्यमरः ॥३॥ समंतात्परितः पय ऊर्मिभिः क्षीरोदतरंगैः सदा सर्वकालं निर्णिज्यमानांघ्रिः पुनः पुनः प्रक्षाल्यमानो-
पपर्वतस्त्रिकूटः । भंगस्तरंग ऊर्मिर्वा पादाः प्रत्यंतपर्वता इत्यमरः । शुभैः स्फोटाल्पप्रभादिदोषशून्यैर्मरकताश्माभिः पचेत्यपभ्रष्टसंज्ञ-
पाषाणैः स्वास्थितां भूमिं श्यामलां दूर्वावर्णोपेतां करोति । पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मान इत्यमरः ॥ ४ ॥ क्रीडद्भिः क्रीडां
कुर्वद्भिः । सिद्धैश्चारणैर्जयवादिभिर्गंधर्वैर्गायकैर्विद्याधरैर्नर्तकैः । महोरगैः पूज्यश्रेष्ठसर्पैः । किन्नरैर्गायकैर्ज्युष्टकंदरः सेवितदरिः ।
अप्सरोभिश्च नर्तकीस्त्रीभिर्जुष्टकंदरः । उरगः पन्नगो भोगी । स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्याः । दरी तु कंदर इति चामरः ॥५॥
यत्र त्रिकूटे श्लाघिनः स्वेषामेवातिप्रबलतया प्राशस्त्यमानिनो हरयः सिंहाः । संगीतससन्नादैर्गायमानां निर्दुष्टध्वनिभिर्नदद्गुहं
ध्वनिकारिगुहावस्थलमाभि प्रति परिशंकया स्वान्यासिंहादयो गर्जतीति भियया ऽऽमर्षया ऽसहिष्णुतया कोपेन च गर्जंति गर्जनं
कुर्वंति । सिंहो मृगेंद्रः पंचास्यो हर्यक्षः केसरी हरिरित्यमरः ॥ ६ ॥ त्रिकूट इति वर्तते । नानारण्यपशुव्रातसंकुलद्रोण्यलंकृतो
नानाविधवनगतपशुसमुदायसंदष्टितनिम्नभूमिभूषितः । चित्रा आश्चर्यकरा द्रुमा वृक्षा येषु सुरोद्यानेषु तानि चित्रद्रुमसुरोद्यानानि
तेषु स्थिताः कलकंठा अव्यक्तमधुरध्वनियुक्तगला ये विहंगमाः पक्षिणस्तैर्वृत इत्युत्तरेण द्रोण्यलंकृत इत्यत्रत्यालंकृत इत्यनेन बुध्या
विवेकेन वाऽन्वयः । व्रातवारसंघातसंचय इत्यमरः । संकुलद्व्यवकाशेनाहिनेसत्कुल इति नानार्थरत्नमाला । द्रोणिकाष्ठांबुवाहिन्यां
निम्नभूमौ च सा त्रियामिति च । आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रामित्यमरः । पलासिद्रुद्रुमागमा इत्यमरः । पुमानाक्रीड उद्यानमिति च ।
ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कल इति च । करो गल इति च । खगो विहंगविहगविहंगमविहायस इत्यमरः ॥ ७ ॥ सरिद्भिर्नदीभिः
सहितैः सरोभिः सरोवरैरच्छोदैर्निर्मलजलैः । एतत्सरोवरविशेषणं । मणयो रत्नानि वालुकाः ऋमुकपरिमाणाः पाषाणा इव
येषु तैः पुलिनैः शर्करासंगितसूक्ष्मपाषाणसमुदायैः । देवस्त्रीणां मज्जनेन स्नानेन प्राप्तो य आमोदः कुंकुमकेसरादि परिमलाशय-
द्रव्यसूक्ष्मभागः सरिदादिस्थितस्तस्य सौरभ्येन परिमलेनाक्ता लिप्ता अनिला वायवस्तैर्युतस्त्रिकूट आसीदित्यन्वयः । तोयोत्थितं
तत्पुलिनमित्यमरः ॥ ८ ॥ तस्य त्रिकूटपर्वतस्य द्रोण्यां निम्नभूमौ भगवतः स्वयोग्यैश्वर्यादि गुणवतो माहात्मनः प्रशस्तमनसो
वरुणस्य देवस्य सुरयोषितां देवस्त्रीणामाक्रीडं क्रीडोचितस्थलं सर्वर्तूचितपुष्पफलादिमत्वेन ऋतुमन्नामकमुद्यानमासीत् । स्त्रीयोषि-

दवलायोषेत्यमरः ॥ ९ ॥ तत्सरो वर्णयति ॥ सर्वत इति । दिव्यैरलौकिकैर्निरंतरं पुष्पफलोपेतवृक्षैः सर्वतः समंतात् । सार्व-विभक्तिकस्तासिः । अलंकृतं भूषितमिति । तद्वृक्षनामान्याह । मंदारैः हालिवालेति कन्नडभाषितैः पारिजातैः प्रसिद्धैः । पाट-लाशोकचंपकैः हादरिमुल्लमुत्तसंपिगीति कन्नडभाषितैः ॥ १० ॥ चूतैः प्रसिद्धैः । प्रियालैः चारिवालेति कन्नडभाषितैः । पनसैः हलसु इति कन्नडभाषितैः । आम्रैः प्रशस्तरसोपेतेनातिस्थूलफलचूतविशेषैः । आम्रातकैः अमटीति कन्नडभाषितैः । क्रमुकैः पूगैर्नालिकेलैः । बीजपूरकैः दालिंबेति कन्नडभाषितैः । माधवलेति केचित् । राजादनं प्रियालुः स्यादित्यमरः । पनसं कंटाकिफलमित्यमरः । आम्रचूतो रसालश्चेत्यमरः । द्वौपीतनकपीतनौ । आम्रातक इति च । तूदस्तुपूगक्रमुक इति च । फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलंगक इति च ॥ ११ ॥ मधुकैः इप्पीति कन्नडभाषितैः । मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमो वानप्रस्थो मधुष्ठीलाविति च । सालैः कन्संतीति कन्नडभाषितैः । साले तु सर्जकार्शश्च कर्णिकासस्य संवर इति च । तालैः । प्रसिद्धैः । तालस्तु तृजाणरे स्यात् कांस्यवाद्यविशेषक इति नानार्थरत्नमाला । तमालैः । तमाल इति कन्नडभाषितैः । कालस्कंधस्तमालः स्यात् तापिच्छ इत्यमरः । रसनार्जुनैः तदुक्तमत्तीति कन्नडभाषितैः । अरिष्टौदुंबरप्लक्षैः क्रमेण अरटाल, अत्ति, बसरीति कन्नडभाषितैः । वटैः आल इति प्रसिद्धैः । किंशुकचंदनैः मुत्तल श्रीगंधेति प्रसिद्धैः । अरिष्टः फेनिलः । उदुंबरो जंतुफलो यज्ञांगो हेमदुग्धकः । प्लक्षोजटी-कर्पटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः । पलाशो किंशुकः पर्ण इत्यमरः ॥ १२ ॥ पिचुमंदैः बेवु इति कन्नडभाषितैः । कोविदारैः कंचालेति कन्नडभाषितैः । सरलैः एवमेव कन्नडभाषितैः । सुरदारुभिर्देवदारुभिः । द्राक्षेक्षुरंभाजंबूभिः । द्राक्षि, कब्बु, बाळि, नीरलु, इति प्रसिद्धैः । बदर्यक्षाभयामलैः बोरि, तारि, अरळि, नेल्लीति प्रसिद्धैः । अरिष्टः सर्वतो भद्रा हिंगुनिर्यास-मालकाः । पिचुमंदश्च निंब इत्यमरः । कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः इति च । पीतद्रुः सरलः पूति काष्ठमिति च । जंबू स्त्रीति च । कर्कंधूर्बदरी कोली घोटेति च । अक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः । अभयात्वव्यथा पथ्याक्यस्थापूतना-मृतेति च ॥१३॥ बिल्वैः ब्यलवंत्र्येति प्रसिद्धैः । बिल्वे शांडिल्यशैलूषौ मालूर स्त्रीफलावपीत्यमरः । कपित्थैः ब्यळलु इति प्रसिद्धैः । कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथा । तस्मिन्दधिफले पुष्पफलदंत शठावपीति च । जंबीरैः निंबीति प्रसिद्धैः । स्युर्जंबीरेदंतशठजंबजं-

वीरजंबला इति च । भल्लातकादिभिः केरु इति प्रसिद्धवृक्षप्रभृतिवृक्षैः । वृतस्त्रिकूट आसीदित्यन्वयः ! तस्मिंस्त्रिकूटस्थऋतुमन्नामक-
वरुणोद्याने सुविपुलमतिविस्तृतं । विस्तीर्ण विपुलं पृथ्वीत्युत्पलमाला । लसत्कांचनपंकजं प्रकाशमानसुवर्णसदृशकमलोपेतं सर
आसीत् ॥ १४ ॥ एतत्सरो वर्णयति ॥ कुमुदेत्यादिना । कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रश्रिया बिळ्ळेनेदलु, नेदलु, कल्हार, शतदळ-
कमलेति प्रसिद्धपुष्पाणां कांत्योत्कृष्टं । मत्तषट्पदनिर्घुष्टं । पुष्परसपानादिना मदवद्भ्रमरझंकारोपेतं । षट्पदभ्रमरालय इत्यमरः ।
कलनिःस्वनैरव्यक्तध्वनिमधुरयुक्तैः । शकुंतैः पक्षिभिः । शकुंतपक्षिशकुनेति च । ऊर्जितमिति स्वतो विविक्तेन निर्घुष्टमिति बुद्धया
विविक्तेन वा शकुंतैरित्यस्यान्वयः ॥ १५ ॥ हंसकारंडवाकीर्णं । हंसैः प्रसिद्धैः । कारंडवेति कन्नडभाषितैः पक्षिभिराकीर्णं
पूर्णं । चक्राह्वैः चक्रवाकेति प्रसिद्धैः । सारसेति प्रसिद्धैः । पक्षिभिराकीर्णं । जलकुक्कुटको यष्टी जात्यूहकलकूजितं नीरकोळि,
कण्णकाणदबक, करिगोरल, विषपक्षीति प्रसिद्धपक्षीणामव्यक्तमधुरध्वनिमत् । हंसास्तु श्वेतगरुत । कोकश्चक्रवाक् इति च ।
कुकुटश्चरणायुधः । दात्यूहकालकंटक इत्यमरः ॥ १६ ॥ मत्स्यकच्छपसंचारचलत्पद्मरजः पयः । मत्स्यानां मीनानां कच्छपानां
कूर्माणां संचारेण चलतां पद्मानां कमलानां रजसा परागेण युक्तं पयो जलं यस्मिंस्तत्तथा । कदंबवेतसनलनीपवंजुलकैः कडवु,
ह्यब्बि, देवनाल, कडविनविशेषः ह्यब्बिविशेषेति प्रसिद्धैर्वृक्षैर्वृतं । तूलं च नीपपियककदंबाश्च हरिप्रिय इत्यमरः । वेतकुंदैः
मोल्ये इति प्रसिद्धैः । पुष्पैः कुरवकाशोकैः कैंपुगोरटि, अशोकेति प्रसिद्धैः पुष्पैः । शिरीषैः शिरस इति प्रसिद्धपुष्पैः । कुटजेंगुदैः
गिरिमल्लिका, यिंगलेति प्रसिद्धपुष्पैः । कुब्जकैः भद्रकरणीति प्रसिद्धैः । स्वर्णयूथिभिः सुवर्णवर्णशावंतीति प्रसिद्धपुष्पैः ।
नागपुन्नागजातिभिः नागकेसर, सुरगि, जातिमालतीति च प्रसिद्धपुष्पैः । माध्यं कुंदमित्यमरः । तत्र शोणे कुरबक इति च ।
शिरीषसिरसावित्युत्पलमाला । कुटजोगिरिमल्लिकेति च । इंगुदी तापसतरुरिति च । कुब्जकं भद्रकरणी चेत्युत्पलमाला ।
यूथिकांबष्टि इति च । नागस्तु केशरे नागे सर्पे वारणलोहयोरिति नानार्थरत्नमाला । पुन्नागः पुरुषस्तुंगः केसरो देववल्लभ
इत्यमरः । सुमना मालतिजातिरिति च ॥ १८ ॥ मल्लिकाशतपत्रैः मल्लिगि शतदलकमलेति प्रसिद्धैः । माधवीजालकादिभिः
वासंतिकलता, जालकेति प्रसिद्धपुष्पप्रभृतिभिः । तीरोत्पन्नैः । नित्यर्तुभिः सर्व ऋतुयोग्यपुष्पफलवद्भिरन्यैश्च द्रुमैर्वृक्षैरलं

शोभितं सर आसीदित्यन्वयः । तृणशाल्यं तु मल्लिकाभूपदीशीतभीरुश्चेत्यमरः । शतपत्रं कुशेशयमिति च । वासंती माधवी लतेति च ॥ १९ ॥ तत्रोक्तगुणवति सरोवरे तत्समीपे । वटे गाव इतिवत्सामीप्याधिकरणे सप्तमी । तत्रोक्तोद्यान इति वा । एकदैकस्मिन्काले । सर्वैकान्यकिं यत्तत्कालेदेति एक शब्दात्सप्तमी समर्थात्काले दा प्रत्ययः । तस्य त्रिकूटस्य गिरेः काननानि वनान्येवाश्रयो यस्य स तद्गिरीकाननाश्रयः । वारयूथपो गजसमुदायरक्षको गजेंद्रः करेणुभिर्गजस्त्रीभिः संचरन् । कंटकवृक्षसहितं पोळविंदरु, घट्टिबिंदरु, ब्यत्तेति प्रसिद्धैर्युक्तं विस्तृतस्तृणलतादिपुंजं पुष्पफलशून्यवृक्षांश्च प्ररुंजन् प्रभंजन् आसीत् । करेणु करिभ्यां स्त्रीत्यमरः । तैर पुष्पाद्वनस्पतिरित्यमरः । वेणवः कीचकास्तेस्युः ये स्वनंत्यनिलोद्धता इति च ॥ २० ॥ यस्य गजेंद्रस्य गंधमात्रात्केवलं वासनाद्धरयः सिंहा गजेंद्रा वारणश्रेष्ठा व्याघ्रादयः शार्दूलप्रभृतयो व्यालाः क्षुद्रसर्पा मृगाः कृष्णसाराः खड्गमृगसहिता महोरगाश्च महासर्पा अपि गौरकृष्णमृगसहिता अष्टपादमृगाश्चमर्यः स्त्रीचामरमृगा अपि भयाद्द्रवंति । तद्वासनाघ्राणजनितभीतेः स्वस्वस्थलं विहायाशु गच्छंति । गंधो गंधक आमोदमोदलेशस्मयेषु चेति नानार्थरत्नमाला । सिंहो मृगेंद्रः पंचास्यो हर्यक्षः केसरी हरिरित्यमरः । शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्र इति च । व्यालो दुष्टगजे सर्प इति नानार्थरत्नमाला । मृगे कुरंग इति च । शरभो राम इति च ॥ २१ ॥ वृकाः तोळा इति प्रसिद्धाः । वराहसूकराः । महिषाः प्रसिद्धाः । ऋक्षाः करडीति प्रसिद्धाः । शल्याः येदु इति प्रसिद्धाः । गवां पुच्छं वालमिव पुच्छं येषां ते गोपुच्छाः । गवया वानरविशेषाश्च । सालावृकाः नरीति प्रसिद्धाः । अरण्यशुनश्च । मर्कटा वानराः । हरिणाः यरळी प्रसिद्धाः । शशादयः मोल इति प्रसिद्धमृगमुख्याः । अन्ये क्षुद्रा मृगाश्च । यदनुग्रहेण यस्य गजेंद्रस्य प्रसादेनाभीता भयरहिताश्चरंति । कोका ईहामृगो वृकः । वराहः सूकरो घृष्टिः । अथ भल्लूको ऋक्षाश्चभल्लभल्लूकाः सालावृकाः कपिक्रोष्टुश्वानः । मर्कटोवानरः । चमूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ २२ ॥ स गजेंद्रः करिभिर्गजैः करेणुभिर्गजस्त्रीभिर्मदच्युत्कलभैर्मदस्राविबालगजैर्वृतोऽनुद्रुतश्च पृष्ठतोऽनुधावितश्च । करिभिः करेणुभिर्वृतः कलभैरनुद्रुत इति वा । गरिम्णा सपरिवारस्य स्वस्य गुरुत्वेन दुर्भरभारेण गिरिं त्रिकूटं परितः समंतात्कंपयन् अत्यंतं चलयन् । मदाशनैर्मदभोजनैरलिकुलैर्भ्रमरसमूहैर्निषेव्यमाणः सेव्यमानः सन् । घर्मेण निदाघेन तप्तः सन् ,

तत्सरोवराभ्याशं द्रुतमगमादित्युत्तरेणान्वयः । घर्मो निदाघः । कुंजरो वारणः करी । कलभः करिपोतः स्यादिति चामरः ॥२३॥ अथ घर्मजसंतापप्राप्त्यनंतरं स गजेंद्रो मदविव्हलेक्षणः सन् । पंकजरेणुरूषितं कमलपरागलिप्तं सरोनिलं पूर्वोक्तसरोवरसंबंधिवायुं विदूरादतिदूरादागतं जिघ्रन् घ्राणेनानुभवन्सन् । तृषार्दितेन जलपानेच्छापीडितेन स्वयूथेन स्वकीयगजसमुदायेन वृतः सन् । तत्सरोवराभ्याशं पूर्वोक्तसरोवरसमीपं द्रुतं शीघ्रमाद्रवदगमत् । विव्हलं चंचलं चलमिति मालतीमाला । ईक्षणं चक्षुरक्षिणीत्यमरः ॥ २४ ॥ स गजेंद्रस्तस्मिन्सरोवरे विगाह्य प्रविश्य निमज्य च । हेमारविंदोत्पलरेणुवासितं सुवर्णवर्णकमलनेदलीति प्रसिद्ध-पुष्पपरागपारिमालितं । निर्मलं मृत्कालुष्यादिदोषरहितं निजपुष्करोद्धृतं स्वकीय सोंडिलु इति प्रसिद्धहस्तेनोर्ध्वं गृहीतं । अमृतांब्वमृत-सदृशजलं निकामं यथेच्छं पपौ पीतवान् । आत्मिर्जलैरात्मानं स्वदेहं स्नपयन् प्रक्षालयन् । पपावित्यनेन स्वस्याप्यतितृषितत्वं सूचितं । ताभ्यां स्नानपानाभ्यां गतक्लमो गतबललिकीति प्रसिद्धश्रमवानभूदिति शेषः ॥ २५ ॥ अजमायया हरेर्बंधकशक्त्या । कृपणः संसारे लुब्धो गृही गृहस्थो यथा तथा । स्वस्त्रियादिषु । घृणी कृपावान् । करेणूः कलभांश्च स्वपुष्करेण स्वहस्तेनोद्धृताभिः सीकराभिः शीतलाभिरंबुभिरात्मिर्निपाययन् पानं कारयन् संस्नपयन् सम्यक् स्नानं कारयन् दुर्मदो दुष्टमदोपेतः स जेंगद्रोऽजमायया हरेर्मोहकेच्छया मोहितः कृच्छ्रं भविष्यत्कष्टं नाचष्ट न ज्ञातवान् । पुष्करं गजशुंडे स्यात्कमले क्षेत्रभेदके इति नानार्थरत्नमाला । तुषारः सीकरः शीतो हिम इत्यमरः । करुणा घृणेति च । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमिति च । अजा विष्णुहरछागा इत्यमरः । माया भगवदिच्छायां शक्तो बंधनमोहयोः । प्रकृतौ कपटे लक्ष्म्यामिति नानार्थमुक्तमाला ॥ २६ ॥ हे नृप परीक्षिद्राजा । तत्र सरोवरे बलीयानतिबलः कश्चिद्ग्रहो नक्रो दैवचोदितः स्वादृष्टप्रेरकेश्वरप्रेरितः सन् । रुषा कोपेन तं गजेंद्रं चरणे पादेऽग्रहीज्जग्राह । अतिबलोऽत्यंतशक्तिमान् स गजो गजेंद्रो यदृच्छया हरीच्छयैवमुक्तरीत्या व्यसनं क्लेशं गतः सन् । यथा बलं स्वशक्त्यनुसारेण विचक्रमे सरोवराद्बहिः पादविक्षेपमुपक्रमे पराक्रमं चकारेति च । दैवं दिष्टं भागदेयमित्यमरः । कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघारुट्क्रुधो स्त्रियामिति च । यदृच्छा तदिच्छा स्यादिति वचनं । व्यसनं क्लेशमित्युत्पलमाला ॥ २७ ॥ करेणवोऽपरे गजाश्च तथा पूर्वोक्तप्रकारेणातुरं भ्रांतं बलीयसाऽतिबलेन ग्राहेण तरसाऽतिवेगेन विकृष्यमाणं यूथपतिं स्वसमुदायपालकं गजेंद्रं दृष्ट्वा । तस्य

पार्ष्णिग्रहाः पृष्ठभागग्राहिणोऽपि गजेंद्रं तारयितुं तीरं गमयितुं नाशकन् शक्ता न बभूवुः । अत एव दीनधियो दैन्योपेतबुद्धयः संतो विचुक्रुशुश्चार्तध्वनिं चक्रुरपि । आतुरश्चकितो भ्रांत इत्युत्पलमाला ॥ २८ ॥ हे महीपते । मिथः परस्परमंतः सरसोऽतः सरोवराद्बहिश्च विकर्षतो कर्षणं कुर्वतो समाणयोः शरीरबलवतोरिभेंद्रनक्रयोः । गजेंद्रन्यगळ इति प्रसिद्धजलचरयोरेवमुक्तप्रकारेण नियुध्यतोर्द्वंद्वयोधिनोः सतोः । सहस्रसंख्याकाः समाः संवत्सरा व्यगमन् गतवंतः । अमराश्चित्रमाश्चर्यकरमिदं युद्धममंसत ज्ञातवंतः । इभस्तंबे रमः पद्मीकुंजर इत्यमरः । ग्राहो वराहो नक्र इति च । संवत्सरोवत्सरोब्दोहायनो स्त्री शरत्समा इति चामरः ॥ २९ ॥ ततः सहस्रवर्षानंतरं जले ग्राहेण विकृष्यमाणस्यात एवावसीदतः क्लिश्यतो गजेंद्रस्य मनोबलौजसां अंतःकरणशरीरशक्तिविपाभिरोधशक्तीनां महान्व्ययो ऱ्हासो दीर्घेण कालेनाभूत् । जलमुदकमोकमाश्रयो यस्य ग्रहस्य तस्य यत्सकलं समस्तं मन आदि तस्य मनोबलौजसां विपर्ययो वैपरीत्यमभिवृद्धिरभूत् ॥ ३० ॥ देही स्थूलशरीरो यदृच्छाया विवशः परवशो गजेंद्रो प्राणस्य संकटमित्थमाप । आत्मविमोक्षणे स्वस्य ग्रहान्मोक्षणविषयेऽपारयन् अंतगमनासमर्थश्चाभूत् । तदा स गजेंद्रश्चिरं दध्यावालोचनं कृतवान् । अथालोचनानंतरमिमां वक्ष्यमाणप्रकारं बुद्धिमभ्यपद्यत प्राप्तवान् । स यदेत्यत्र तदुशब्दस्या एतत्तदो सुलोपोकारनञ्समासे हली सुलोपः ॥ ३१ ॥ मे मम ज्ञातय एककुलोत्पन्ना गजाः करिण्यश्च ग्रहगृहीतमत एवातुरं मां ग्रहान्मोचितुं कुतः प्रभवंति समर्था न भवंति । अहं तु यस्य विधातुः सर्वकर्तुर्हरेर्ग्राहेण ग्राहरूपेण पाशेनावृतः । तं परायणं मुक्तानामप्याश्रयं परं सर्वोत्तमं शरणं यामि । मुक्तानां परमा गतिरिति वचनं । सगोत्रबांधवज्ञातीत्यमरः ॥ ३२ ॥ कश्चनालौकिको यो हरिः । बलिनोऽति बलात् । अभ्याभिमुखेन प्रचंडवेगादतितीक्ष्णजवाद्भृशं धावत आश्वागच्छतोंऽतकोरगान्मृत्युलक्षणसर्पाद्भीतं स्वं प्रपन्नं शरणं गतं परिपाति । यस्य हरेर्भयान्मृत्युः प्रधावति हरिशरणागतं त्यक्त्वा गच्छति । प्रागपि हरिभयादेव यमदुर्गादिरूपो मृत्युर्हर्यनुग्रहरहितं प्रति प्रधावति । भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति श्रुतेः । न चैवमेव हरिमपि गृहीतुं प्रवर्तते । यतः स हरिः स्वस्येशः स्वामी । अघटितघटनासामर्थ्यवांश्च । वयं तं हरिमरणं शरणमीमहे यामः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ ८—२ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अत्रापि गजेंद्रस्तोत्रादिना प्रसन्नाद्धरेः। यथा गजेंद्रस्य ग्राहान्मोक्षोऽभूत्तथा। संसाराख्यग्रहग्रस्तस्यापि भगवत्स्तोत्रादिना तत्प्रसादात्तस्मादपि मुक्तिर्भविष्यतीति ज्ञापनाय गजेंद्रकृत्यमाह ॥ एवमित्यादिना। स गजेंद्र एवमुक्तप्रकारेण बुद्ध्या व्यवसितो निश्चयवान्सन्। हृद्ययनादवस्थिते हृच्छब्दवाच्ये हरौ मनोंऽतःकरणं समाधाय संस्थाप्य यत्स्वगुर्वादिभिः प्राग्जन्मनि पूर्वजन्मन्यनुशिक्षितमुपदिष्टं परममुत्तमं जाप्यं मंत्रावृत्त्या तोषणीयं तं नारायणाख्यं परं ब्रह्म जजाप तन्मंत्रावृत्त्या सिषेवे ॥ १ ॥ तं प्रकारमेव दर्शयति ॥ ॐ नमो भगवत इत्यादिना। ॐ देशकालगुणैः पूर्णाय। तस्मै भगवते वासुदेवाय नमोऽस्तु। यथमादिबीजाय मूलकारणाय परेशाय ब्रह्माद्युत्तमस्वामिने पुरुषाय पूर्णषड्गुणाय नारायणाय। तत्प्रीतय इति यावत्। अभिधीमहि स्तुमः। आदिबीजत्वादि गुणविशिष्टं पुरुषं नारायणमिति विभक्तिविपरिणामेन धीमहि ध्यायेमेति च। तं भगवंतं स्तौति। यतो वासुदेवादेतत्प्रमाणप्रमितं चिदात्मकं चेतनसमुदायो मोक्षमुखसर्वपुरुषार्थान् लभत इति। मुक्तिप्रदो वासुदेवोऽखिलस्येत्यादेः। अत्रोन्नमो भगवत इत्यनेन वासुदेवद्वादशाक्षरजपः सूचितः। धीमहीत्यनेन तत्सवितुरित्यादि गायत्री-जपः ॥ २ ॥ अभिधीमहीत्युक्तं स्तोत्रं व्यनक्ति ॥ यस्मिन्निति। यस्मिन्नारायणे इदं चेतनरूपं जगत्प्रलये आसीत्। इदं यतश्च यस्मादेव नारायणाज्जातं। येनैवेदं जीवति चेतनजातमचेतनं चावतिष्ठते। यो नारायणः स्वयमेवं जगतः सृष्ट्यादि कर्तृतयो-पजीव्यत्वेनास्मिन् जगति व्याप्ततया च पुरुष एवेदं तद्विश्वमुपजीवति। सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इति। प्रत्यक्षैतरेयभग-वद्गीतोक्तप्रकारेण ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादावुच्यते। नारायणाभिदं ब्रह्मणो जगदैक्यं किं न स्यादित्याशंक्य परिहरति। यो नारायणोऽ-स्मात्प्रत्यक्षप्रमिताज्जगतः परस्माच्चैतद्भिन्नादनपरोक्षादपि परोऽन्य इति। तं। नारायणस्याप्यन्याधीनस्थित्यादिमत्त्वे तत्स्तुत्या-विध्येव किं न क्रियत इत्यतः स नास्तीति दर्शयति। स्वयमेव भवत्यवतिष्ठत इति स्वयंभूस्तमहं प्रपद्य इति परेऽव्यये सर्वे एकी भवंति। यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यादि प्रमाणं यस्मिन्नित्यादिना सूचितमिति ज्ञातव्यं ॥ ३ ॥ उक्तं चैवं प्रमाणेनानंदतीर्थभगवत्पादैः। उत्पन्नास्यापि यत्सत्ता हरेस्तत्स ईर्यते। हरेर्विश्वं भिन्नमपि परमोऽसौ यतो विभुरिति च। उक्तमेव भगवतो जगदाश्रयत्वादि विवृणोति ॥ यः स्वात्मनीत्यादिना। यो हरिः स्वात्मनि स्वस्मिन्निजमायया स्वकीयेच्छयाऽर्पितं समर्पितं।

क्वचिदालोचनदशायां ब्रह्मादीनां विभातं ज्ञातं क्वचिदनालोचनदशायां तिरोहितमज्ञातं क्वचिज्जागरावस्थायां विभातं । स्वस्वयाग्य-
ज्ञानवत् क्व च सुप्त्याद्यवस्थायां तिरोहितं जागरवत्स्पष्टज्ञानशून्यं । इदमुक्तं चेतनजातं । स्वयमविद्धाप्रतिहतदृग्दृष्टिः सन् तदुभय-
मुभयविधं जीवजातसाक्षी सन्नीक्षते साक्षादीक्षते । आत्मनां ब्रह्मादिजीवानां मूल उत्पत्त्यादिकारणः । परब्रह्मादेरपि पर उत्तमः
स नारायणो मामवतु रक्षतु । आत्ममूलः स्वाश्रयो मामवत्विति । तुरीयं तत्सवर्दृक् सदा । पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं स्वेमहीम्नीत्यादि
श्रुतेः । आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयं दृगविशेषण इत्यादि स्मृतेः । यः स्वात्मनीत्यादिना ईक्षत ईत्यंतेन यस्मिन्निदामिति भागो विवृतः ।
आत्ममूलः परात्पर इत्यनेन स्वयंभुवमिति भागः ॥ ४ ॥ परात्परात्वं प्रकृतिशक्त्यविषयत्वप्रतिपादनेनाविष्करोति ॥ कालेनेत्यादि
पद्यद्वयेन । कालेन कालनियामकत्वादि निमित्तेन कालशब्द वाच्येन कालरूपेण च हरिणा प्रेरितेन प्रसिद्धेन कालेन प्रलयेन
कृत्स्नशः समस्तेषु लोकेषु भूरादिषु पंचमहाभूतेषु । पंचत्वं स्वोपादानभूतपृथिव्यादिसूक्ष्मपंचात्मतां मितेषु प्राप्तेषु सर्वहेतुषु-च
पृथिव्यादि सर्वकारणेषु गंधादि तन्मात्रामहदादिषु च। लीनेषु स्वोपादाने स्वाच्छादितेषु यत्तद्गहनमज्ञेयं गभीरमगाधं तम आसी-
दंधकारापरपर्यायजडप्रकृतिस्तन्नियामिका चित्प्रकृतिश्चासीत् । यो विभुरघटितघटनासामर्थ्यवान्हरिस्तस्य तमसः पारे पराग्देशे
तत्स्थितोऽपि तदशक्तिविषयतया तत्कृतविकारशून्यतया अभिविराजते सुखेन सम्यक् सर्वतः प्रकाशमानो वर्तते । कालाख्य-
रूपिणस्तव । नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं तमसा गूळ्हं । आनीदवातं स्वधयेत्यादि प्रत्यक्षदशमस्कंधऋगादिप्रमाणैरस्मदुक्तार्थ-
प्रप्रापनान्नात्र कस्यचित्क्षुद्रचोद्यानवकाशः ॥ ५ ॥ ऋषयस्त्रिकालज्ञानिनो ब्रह्मादय आकृतिभिर्ब्राह्मणाद्याकारैर्विचेष्टितः क्रीडां कुर्वतो
नटस्य नर्तस्य जातिकारस्य पदं स्वरूपं यथा जना न जानंति । तथा हरेरपि । पद्यते गम्यत इति पदं स्वरूपं साकल्येन न
विदुर्न ज्ञातवंतो नोक्तवंतश्च । पुनस्तदवतारः को वा जातु कः प्रणीतस्य हरेः पदं गंतुं ज्ञातुमीरितुं वक्तुं चार्हति योग्यो भवाति ।
न कोऽपि । एवं ब्रह्मादिभिरपि दुरन्वयो ज्ञातुमशक्योऽनुक्रमणः पराक्रमो यस्य स विष्णुर्मामवतु रक्षतु । इत्येवं गजेंद्रो ब्रह्माद्यज्ञे-
यत्वं वक्तुमशक्यगुणोत्कर्षस्य हरेस्तद्गुणोत्कर्षख्यापनरूपस्तुतौ नाहं शक्तस्तथाऽपि भक्तवत्सलतया स हरिर्मां प्रकृतापदो रक्षतु । रक्ष-
त्विति स्वाभिप्रायं व्यनक्ति । व्यक्तं चैतत् । द्युपतिभिरजशक्रशंकराद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतं नतोऽस्मीत्यादेः ॥६॥ नन्वेवं हरेरज्ञेयत्वे

तत्प्रसादेन मोक्षादि पुरुषार्थापेक्षा तत्साधन तत्साक्षात्काराशा चानुचितेत्याशंक्य हरेः स्वानुग्रहमंतरेणाज्ञेयत्वादिमत्वेऽपि स्वानुग्रहे ज्ञेयत्वादेरपि सत्वादेव तत्साधनवैराग्यादौ ऋषयः प्रवर्तंत इति मोक्षाद्याकांक्षाऽप्युचितैवेति परिहरति ॥ दिदृक्षव इति । मुनयो ऋषयः सुमंगलमतिमंगलं यस्य हरेः पदं दिदृक्षवो द्रष्टुमिच्छवः संतस्तदर्थं विमुक्तसंगास्त्यक्तविषयस्नेहा मुनयो मननशीलाः सुसाधवो भक्त्याद्यतिसाधुभावोपेता वने एकांतेऽव्रणं विच्छेदादि दोषरहितमलोकव्रतमसंप्रज्ञातसमाधिलक्षणं ध्यानमाचरंति । अलोकव्रतं स्वेतरब्रह्मादिजनाशक्यजगत्सर्जनादिलक्षणं व्रतं व्यापारो यस्य तदव्रणमदोषं यस्य पदमिति वाऽन्वयः । सर्वात्मभूतः सर्वचेतनस्थः स हरिः सुहृदसमीचीनांतःकरणस्य मे गतिरस्तु । सर्वात्मभूत इत्यनेन नक्रस्याप्येवं विधशक्तिप्रदो भगवानेवेति स्वज्ञानं प्रकटितं । जगद्व्यापारवर्जमित्यादिनाऽन्येषां स्रष्टृत्वाद्यभावः स्पष्टः ॥ ७ ॥ ननु नारायणस्य सृष्ट्यादिना साध्यप्रयोजनसत्वे सृष्टेः पूर्वं तदभावादपूर्णता । तस्याभावेऽपि तत्र प्रवृत्तौ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोऽपि प्रवर्तत इति न्यायादतिमंदता स्यात् । किंच जन्मकर्मादिमत्त्वे देवदत्तादिवज्जगत्स्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तिः । अपि चास्यान्यप्रेर्यतया जन्मादिमत्त्वे तस्यैवोत्तमत्वात्तत्प्रार्थनैवोचिता । नास्येतीमां शंकां भगवतो नारायणस्यावाप्तसर्वाभिष्टतया जगत्सृष्ट्यादि साध्यप्रयोजनाभावेऽपि त्रैलोक्यस्थस्वभक्तानां मोक्षादि शुभफलप्राप्त्यै अन्याप्रेरितदुष्कर्माद्यप्राप्तप्रादुर्भावलक्षणजन्मादिमत्त्वेन न काऽप्यनुपपत्तिरिति परिहरति ॥ न विद्यते यस्येति । यस्य हरेः । यद्यपि जन्मादिदुष्कर्मान्यप्रेरणाप्राप्तं न विद्यते । कर्म च स्वापेक्षितफलाय कर्तव्यं । नामरूपे निरर्थकसांकेतिकप्राकृतादि लक्षणे न विद्येते । गुणः सत्त्वादिः सादिविनाशित्वादिदुष्ट आनंदादिरपि न विद्यते । तथाऽपि अनुकालं तत्तत्काले लोकत्रयसंभवाय त्रैलोक्यजनशुभप्राप्त्यै स्वमायया स्वेच्छयैव तानि जन्मादीनि ऋच्छति प्राप्नोति । देवस्येषः स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा । ज्ञानिनां मोक्षदश्च । अनन्यचोदितं निष्कलंकः शुद्धो देवो । एको नारायणः । न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि । न मां कर्माणि लिंपंतीत्यादि प्रमाणप्रसिद्धिर्वा शब्दसूचिता । नन्वेवमप्युत्पत्त्यादि दोषराहित्यं कुतः । यत्र गुणास्तत्र दोषा इति दोषस्यापि संभवादित्यतो दोष एव दोषत्वावच्छिन्नसर्वोऽपि नास्तीत्याह ॥ दोष एव न विद्यत इति । वा शब्देन जन्म असतः सत्तासंबंधलक्षणं न विद्यते प्रादुर्भावरूपं विद्यते । कर्म च

स्वप्रयोजनाय कर्तव्यं न विद्यते भक्तानुग्रहाय कार्यं विद्यते । नाम च निरर्थकं सांकेतिकं न विद्यते सार्थकं विद्यते । रूपं च भौतिकं प्राकृतं न विद्यतेऽप्राकृतं विद्यते । गुणः सत्त्वादिर्न विद्यते आनंदादिर्विद्यते इति व्यवस्था चोच्यते । अजोऽपि सन्नव्ययात्मा । संभवाम्यात्ममायया । अरूपो भूतवर्जनात् । त्रिगुणवर्जितमित्याद्युक्तवक्ष्यमाणप्रमाणात् । तस्मै ब्रह्मणे नम इत्युत्तरेणान्वयः । न च मंतव्यं हरेः स्वरूपतो जन्माद्यभाव एव किं न स्यात्कुत इयं व्यवस्थेति । जन्मादिसद्भावज्ञापकोक्तप्रमाणविरोधात् । उरुरूपाश्चर्यकर्मण इत्याद्युत्तरग्रंथविरोधाच्च ॥ ८ ॥ हरेः स्तुतावशक्तानां भूयिष्ठांते नम उक्तिं विधेमेत्युक्तनतिरेव गतिरिति भावेनादराद्भूयो नमति ॥ तस्मै नम इत्यादिना । परेशाय ब्रह्मादिमुक्तस्वामिने । अनंतशक्तये देशकालापरिच्छिन्नसामर्थ्यवते । तस्मै ब्रह्मणे नारायणाख्यपरब्रह्मणे । नमोऽस्तु । प्राकृतभौतिकरूपरहितायारूपाय । रुग्मवर्णं सुवर्णं ज्योतिः । शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गत इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रमिताप्राकृतभौतिकानश्वरोत्कृष्टरूपवते । अत एवाश्चर्यकर्मणे । तस्मै नारायणाय नमः ॥ ९ ॥ आत्मप्रदीपाय स्वप्रकाशाय । आत्मनां मोक्षयोग्यचेतनानामेव स्वाराधनेन प्रकाशमानाय । प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादिति सूत्रात् । साक्षिणे साक्षात्सर्वजगद्द्रष्ट्रे । परमात्मने चेतनोत्तमाय । आत्मेश्वरमिति श्रुतेः । तस्मै नमः । गिरां वेदवचसां मनसोंऽतःकरणस्य चेतसां तद्वृत्तिज्ञानानामपि विदूराय । साकल्येनागोचराय । तस्मै नमः । यतो वाचो निवर्तंतेऽप्राप्य मनसा सहेत्यादेः ॥ १० ॥ वेदाद्यगोचरत्वेऽस्य आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि श्रवणविध्यादिवैयर्थ्यमित्याशंक्य मोक्षयोग्यानां ज्ञानभक्त्यादिना तस्य प्राप्यत्वान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रायेणाप्युक्तमात्मप्रकाशायेत्येतत्स्पष्टयति । विपश्चितां सम्यग्ज्ञानयोग्यानां तद्वतांश्च नैष्कर्म्येण निवृत्तिमार्गेण प्राप्तेन सत्त्वेन वैराग्यभक्त्यादिना शुद्धेनांतःकरणेन तज्जन्यसम्यग्ज्ञानेन च प्रतिलभ्याय प्राप्याय । निर्वाणसुखसंविदे प्राकृतशरीरशून्याय सुखज्ञानरूपिणे । कैवल्यनाथाय मोक्षस्वामिने । तस्मै नम इति । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परं तप । ज्ञानवान्मां प्रपद्यंत इत्यादेः ॥ ११ ॥ शांताय वासुदेवादिरूपाय । घोराय संकर्षणजामदग्न्यादिरूपाय । गूढाय वराहमत्स्यादिरूपाय । गुणकर्मिणे ज्ञानानंदादिगुणवते सृष्ट्यादि प्रशस्तकर्मवते । तस्मै नमः । निर्विशेषाय स्वोत्तमरहिताय । स्वमूलरूपावताररूपेषु गुणकर्मादिभिर्विशेषशून्याय । स्वनियम्यनीचो-

चतया प्राप्तविशेषशून्याय । तत्तद्योग्यतातिरेकेणशत्रुमित्ररहिताय ज्ञानघनाय च पूर्णज्ञानाय । तस्मै नमः । मत्तः परतरं नान्यत् । न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हीत्यादेः ॥१२॥ क्षेत्रज्ञाय सर्व प्राणिशरीरांतर्नियामकतयांऽतःस्थितसर्वव्यापाराद्यभिज्ञाय । सर्वाध्यक्षाय सर्वजगत्स्वामिने साक्षिणे तुभ्यं नमः । आत्ममूलाय ब्रह्मादिचेतनसृष्ट्यादिकर्तृमूलप्रकृतये । चिज्जडप्रकृत्योरप्या-श्रयत्वादिना मूलप्रकृतिनाम्ने । पुरुषाय तुभ्यं नमः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारतेत्यादेः । क्षेत्रज्ञायेत्यनेन हरेर्जीवा-भेद उच्यत इति प्रतीतिस्तत्त्ववादिकंठाभरणेऽस्मत्कृते परिहृता द्रष्टव्या ॥ १३ ॥ क्षेत्रज्ञायेत्याद्युक्तं विवृणोति ॥ सर्वेति । सर्वेंद्रिय-गुणद्रष्ट्रे श्रोत्राद्यंतःकरणांतैकादशेंद्रियाणां गुणानां शब्दादि तद्विषयाणां साक्षात्कारवते । सर्वेषां जीवानां प्रत्यायानां ज्ञानानां हेतवे कारणाय । असत्यादयथार्थवचनात् विमुक्ताय । अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमित्यादि सत्यप्रतिज्ञाय च । सदा सर्वविषयकाप्रतिहतज्ञानतया सदाभासाय । तुभ्यं नम इत्यनेन गजेंद्रेण स्वस्यापि तद्भक्ततया स्वानुद्धरणमनुचितं हरेरिति ज्ञाप्यते । सन्निर्दुष्ट आभासो देहो यस्य स तथा तस्मै । नम इत्यनेन स्वकृत-स्तोत्राश्रोतृत्वादिकं तस्य निवारयति तस्य देहस्य मायाकल्पितत्वं परिहराति ॥ असत्याद्विमुक्तायेति । सद्देहःसुखगंधश्च ज्ञानभाःसत्प-राक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुख सुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः । उपलब्धिमात्रधाम्ने ज्ञानाविज्ञानमूर्त्तय इत्यादेः ॥ १४ ॥ इदानीं गजेंद्रः स्वस्तुत्यं प्रसिद्धतन्नाम्ना नारायणेत्यनेन ख्यापयन्स्वोक्तवक्ष्यमाणगुणैस्तस्य विशिष्टत्वे वेदशास्त्रमेव प्रमाणमिति सूचयन्सर्वा-प्त्यपरिहारकतया तं स्तुवन् भूयो भूयो नमति भक्त्युद्रेकेण ॥ नमो नमस्त इति । अखिलकारणाय निःशेषचिदचिज्जगत्कर्त्रे स्वशरणागतार्तेः विपदो विनाशाय निःशेषपरिहारकाय । स्वोक्तवक्ष्यमाणगुणाविशिष्टत्वे प्रमाणतया पंचरात्रभारताद्यागमऋगादि वेदलक्षणसमुद्रवते । परायणाय मुक्ताश्रयाय । अपवर्गाय नित्यमुक्ताय । नारायणाय ते नम इति । स इदं सर्वमसृजत । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । नारायणपरा वेदाः । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः । वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावंते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयेत । मुक्तोपसृप्य व्यपदेशात् । मुक्तानां परमागतिः । द्वावेतौ नित्यमुक्तौ प्रकृतिश्च परमश्चे-त्यादेः ॥ १५ ॥ सर्वप्रत्ययहेतव इत्युक्तं स्पष्टयति ॥ गुणेति । गुणारणिच्छन्नं सत्त्वादिगुणरूपाग्निमथनकाष्ठ आच्छादितं ।

यच्चिद्रूपं ज्ञानाख्यं तेजस्तत्पातीति गुणारणिच्छन्नचिद्रूपमपस्तस्मै । बलमानंदओजश्चेत्यादेः । शब्दादि गुणारणिच्छन्नज्ञानदा-नादिना तद्रक्षकाय तेषां सत्त्वादिगुणानां क्षोभे उद्रेकावस्थायामपि विस्फूर्जितं निर्विकारतयाऽतिप्रकाशमानं मानसं मनो यस्य तस्मै । युक्तात्मभिर्वैराग्यभक्त्याद्युपेतांतःकरणैरधिकारिभिः स्वहृदये परिभाविताय ध्याताय । ज्ञानात्मने केवलज्ञानात्मकशरीरवते । ईश्वराय सर्वस्वामिने भगवते नारायणाय नमः । ज्ञानात्मन इत्यस्य ज्ञानस्वरूपायेत्यर्थो जीवसाधारण्येन परमात्मस्तुतावनुचितः ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थविमुक्तिकामा धर्मार्थकामविमोक्षाख्यप्रधानचतुर्विधपुरुषार्थाकांक्षिणोऽप्यधिकारिणो यं नारायणं भजंते । तेन नारायणेन स्वेष्टां स्वापेक्षितां गतिमाप्नुवंति । यच्च स्वभक्ताभिलषितं पुत्रैश्वर्याद्याशिषोऽपि राति ददाति । अव्ययं ध्वंसाप्रति-योगिनं ह्रासादि दोषवर्जितं च । देहं ज्ञानानंदात्मकं तदावरणनिवर्तनादिना राति ददाति । स उक्तगुणविशिष्टो भगवान्नारायणो मे हृदयग्रंथेर्लिंगशरीरादिरूपान्मोक्षणं करोतु । अनेन मम स्तुतिना ग्राहान्मोक्षमात्रेच्छा न किंतु परममोक्षेच्छाऽपीति सूचितं ॥१७॥ ये एकांतिनो भगवत्प्रपन्ना नारायणशरणागतास्ते यस्य भगवतो नारायणात् कंचन कमप्यर्थं न वांछंति । एकांतिनां न कस्यचिदर्थे नारायणो देव इत्यादेः । तदाकांक्षाभावे निमित्तमाह । अत्यद्भुतं सुमंगलं यच्चरितं गायंतः संत आनंदमग्ना यत इति । नाहं तथैकांतिकेष्वेको येन कस्यापि पुरुषार्थस्यानाकांक्षी स्यां । किं चैवमापद्गतोऽप्यहं हृदयग्रंथिमोक्षणमेवाशासे नास्य विपदो मोक्षणं प्राधान्यादिति स्वस्य मध्यमभक्तत्वं प्रकटितमित्यवगंतव्यं । एवं विधोऽहं तमनंतमीड इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ अहं तं पूर्वोक्तगुणविशिष्टमक्षरं चतुर्विधनाशशून्यं । परेशं चतुर्मुखादि मुक्तस्वामिनं । अव्यक्तं पुरुषप्रयत्नेन स्वप्रसादमंतरेण व्यक्ती-कर्तुमशक्यं । आध्यात्मिकयोगगम्यं मनःप्रणिधानभक्त्याद्युपायप्राप्यं । चक्षुरादींद्रियाविषयं सूक्ष्ममिव स्थितं । स्थूलत्वात् । अनियतपरिमाणं दूरमिवांतिकेऽपि सत्वात् । व्याप्तत्वात् । आद्यं आदिकाले स्थितं । परिपूर्णं देशकालगुणैः । पूर्णमनंतं नारायणाख्यं परं ब्रह्म ईडे स्तौमि । अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदा । तदव्यक्तमाह हि । न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं । विमे कर्णा पतयतः । अणोरणीयान्महतो महीयान् । तद्दूरे तद्वंतिके । यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । नारायण एवेदमग्र आसीत् । मय्यनंतगुणे । अनंत इत्यहं पार्थ । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादेः । अत्र स्तोत्रेऽ-

धिकगुणविधानायोक्तगुणस्यापि पुनरुक्तौ न वैयर्थ्यं । अक्षरात्संभवतीह विश्वं । ब्रह्मविदाप्नोति परं । परात्परं पुरिशयं । अव्यक्तमचलं शांतं । अध्यात्मयोगाधिगमेन धीरः । मत्वा देवं हर्षशोकं जहाति । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं । इत्याद्युपनिषत्प्रतिपाद्यत्वं विष्णोरेवेति प्रकटितं ॥ १९ ॥ यस्य नारायणस्य ब्रह्मादयो देवाश्चराचराः स्थावरजंगमरूपा लोकाश्च तथा वेदा अपि कलयांऽशेन जल्प्या वाचा च नामरूपविभेदेन शब्दा अर्था इत्येवं भेदेन कृतास्तमीड इति पूर्वेणान्वयः ॥ अत्रायं विवेकः ॥ भगवदवतारपुरुषादिरूपैः । ब्रह्मादय उत्पादिता वेदास्तु नारायणस्य वचनरूपा इति । यस्य वाक्तंतिः । नारायणाद्ब्रह्मा जायत इत्यादेः ॥२०॥ यथाऽग्नेः सकाशादार्चिषो ज्वालादि रूपसूक्ष्मभागाः । सवितुः सूर्याद्गभस्तयः किरणा निर्याति निर्गच्छंति संयांत्यागच्छंति । तथा स्वस्माद्रोचिषः स्वप्रकाशाद्धरेर्बुद्धिर्मनः खानींद्रियाणि शरीरसर्गः शरीरोत्पादनं इत्येवं रूपोऽयं गुणसंप्रवाहः सत्त्वादिगुणजसृष्ट्यादिप्रवाहोऽसकृन्मुहुर्मुहुर्निर्याति संयाति । स देवादिषु नियमेनैको भवतीत्युत्तरेण तमीड इति पूर्वेण वांऽन्वयः ॥ २१ ॥ यस्मान्नारायणाद्गुणसंप्रवाहः । स देवासुरमर्त्यतिर्यग्जातिर्न । स्त्रीपुरुषषंढजातिर्न । जंतुकृमिविशेषजातिर्न । गुणः सत्त्वादिगुणलक्षणो न । कर्म च पुण्यपापादिलक्षणं न । सत् यदन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्चैतत्सदिति माध्यंदिनश्रुत्युक्तवाय्वाकाशातिरिक्तपृथिव्यप्तेजोरूपं च न । असद्वाय्वंतरिक्षरूपं च न । च शब्दादत्रानुक्तवस्त्वंतररूपं च नेत्यर्थः । एवं निषेधे सति शेषे । अविशिष्टो यः पूर्वोक्तदेवादिविलक्षणः स जयतात् । ममानिष्टं परिहृत्योत्कृष्टो वर्ततां । वा इत्यनेन स एष आत्मा नेति नेतीत्यादि श्रुतिं सूचयति । अत्रायं विवेकः । असुरमर्त्यषंढजं तु गुणकर्मसदसदात्मता सर्वथा नैव । नियतस्त्रीत्वं तीर्यक्त्वं च नास्ति । नारायणीमत्स्यरूपादेः कादाचित्कत्वात् । देवतात्वं नास्तीत्येतन्मनुष्याणामेव सतां कर्मादिना प्राप्यदेवत्ववत् । असुरजातेरेव राहोः शिरसोऽमृतसंबंधेन नवग्रहेषु देवत्ववच्च नास्तीत्यभिप्रायेण । न तु सर्वथा स्वरूपेण देवत्वं नास्तीति । विष्णुमुखा वै देवाः । सुरऋषभायेत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधात् । नैवं हरेरसुरत्वादिकं क्वचिच्छ्रुत्यादावावेद्यते । पुंस्त्वं नेत्येतदपि स्वरूपेण पुरुषस्यैव स्वदुष्कर्मणा प्राप्यस्त्रीत्वं षंढत्वं समानाधिकरणपुंस्त्वं नेतीति । अन्यथा सहस्रशीर्षः पुरुषः । उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधात् ॥ २२ ॥ अहं त्वां स्तोत्रेणैतद्ग्रहाद्विमोक्षणेन नैतन्मम शरीररक्षणं नाशासे । किंतु मोक्षमिति गजेंद्रः स्वाभिप्रायं प्रकटयति । अहं न जिजी-

विषे जीवितुमिच्छामि । इहास्मिन्देशे काले संसारेऽन्तर्बहिश्चावृतयाऽमुया तयेभयोन्या गजशरीरेण किं प्रयोजनं साध्यमस्ति । किंतु कालेन कालवेगेन यस्य लोकावरणस्य मत्स्वरूपप्रकाशावरकस्य लिंगशरीरस्य विप्लवो मत्परित्यागेनान्यत्र गमनं नास्ति । तस्य तस्मान्मोक्षणमिच्छामि। अनेन करोतु मे हृदयग्रंथिमोक्षणमिति प्रार्थनमनुचितं। हृदयग्रंथेः कालांतरेण स्वत एव नाशे परित्यागे वा तन्मोक्षसिद्धेरिति कुचोद्यं निराकृतं ॥ २३ ॥ सोऽहमुक्ताभिप्रायवानहं विश्वसृजं समस्तजगदुत्पादकं । अविश्वं जगद्भिन्नं । विश्ववेदसं सर्वजगत्ज्ञानिनं । विश्वात्मानं सर्वजगत्स्वामिनं । अजमुत्पत्तिरहितं । विश्वस्रष्टृत्वादिना विश्वमेवेदं पुरुष इत्युच्यमानं । विश्वं पूर्णं च । परं पदं मुख्यप्राप्यं । ब्रह्म नारायणं प्रणतोऽस्मि ॥ २४ ॥ योगिनो हरौ मनःस्थापनाद्युपायवंतो योगेन हरि-ध्यानादिरूपेण रंधितानि दग्धानि कर्माणि संचितरूपाणि येषां ते तथा संतो योगविभाविते ध्यानादिना प्रकाशिते हृदि स्वहृदये यं नारायणं प्रपश्यंति साक्षात्कुर्वंति । मनसेति शेषः । अहं योगिनामीशं स्वामिनं तं नतोऽस्मि । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एवं विदुरमृतास्ते भवंतीत्यादि श्रुतेः ॥२५॥ असह्या वेगा यासां ताः शक्तयः शक्तिविषयत्वाच्छक्तिशब्दवाच्याः सत्त्वादयस्तासां त्रितयवते उत्पत्त्यादि तृतीयशक्तिमते । उत्सहमंत्रप्रभुशक्तित्रयवतेऽखिलगुणाय सर्वविषयकज्ञानलक्षणगुणवते । दुरंतशक्तयेऽपरिच्छिन्नश-क्तिमते । सर्वेंद्रियाणां सर्वजीवचक्षुराद्येकादशेंद्रियाणामनवाप्यवर्त्मनेऽप्राप्यस्वविषयकज्ञानमार्गाय नारायणाय तुभ्यं नमो नमः॥२६॥अयं जीवो यच्छक्त्या यस्य हरेर्मोहकशक्त्याऽहं धियाऽहमेव स्वतंत्र ईश्वर इत्यादि बुध्या हतस्तिरस्कृतज्ञानः सन् स्वस्वरूपमात्मानं परमात्मानं च तत्त्वतो न वेद । एवं स्वस्वरूपविधिकत्वादिना दुरत्ययमनतिलंघ्यमाहात्म्यं यस्य तं भगवंतं नारायणमहं नतोऽस्मि ॥ २७ ॥ एवं गजेंद्रेण स्तुतौ समापितायां देवेषु को देवस्तदा तद्विमोचनाय प्रवृत्तः । हरिश्चेत्प्रवृत्त इत्युच्यते तर्हि तन्नोपपद्यते । गजेंद्रकृत-स्तुतेर्ब्रह्मादिसाधारण्यादिति परीक्षिच्छंकां शुकः परिहरतीत्याह ॥ सूतः शुक इत्यादिना। एवमुक्तरीत्योपवर्णितानिर्विशेषं स्वज्ञातगुणेषु कमपि गूढमविहाय स्तुवंतं गजेंद्रं ब्रह्मादयो ब्रह्मरुद्रप्रभृतयो देवा विविधैः । आदिबीजत्व, परेशत्व, चिदचित्सर्वजगत्स्रष्टृत्व, पालकत्व, संहृतत्व, स्वतंत्रत्व, अतिलुप्तसार्वकालिकद्रष्टृत्व, सर्वसाक्षित्व, सर्वचेतनपतित्व, महाप्रलयावस्थितत्व, तमःशब्दितप्रकृ-तिशक्त्यविषयत्व, ब्रह्मादिदेवागम्यत्व, दुष्कर्मादिप्राप्तजन्मादिशून्यत्व, समस्तदोषविधुरत्व, आश्चर्यकरकर्मित्व, स्वप्रकाशत्व,

साकल्येन श्रुत्याद्यगोचरत्व, ज्ञानिप्राप्यत्व, मोक्षस्वामित्व, अप्राकृतज्ञानानंदाद्यात्मकदेहवत्व, स्वोत्तमरहितत्व, नारायणानंतादि वाच्यत्वादि रूपैर्लिंगैरप्रकटितस्तुत्यवस्तुज्ञापकैर्न वयं गजेंद्रस्तुत्यं वस्त्विति भिदाभिमाना भेदप्रमावंतः संतो नैवोपससृपुः समीपं नैवं प्राप्नुवंतो यदा तदा हरिर्नाम्ना हरिरित्यभिहितो नारायणः । निखिलात्मकत्वाद्गजेंद्रस्तुत आदिबीजत्वादि निःशेषगुणात्मकत्वात्तत्र गजेंद्रसमीपे आविरासीदाविष्कर्तुं मनश्चक्रे । एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । तत एते व्यजायंत । तमहमजमनंतमात्मतंत्रं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिं । द्युपतिभिरजशक्रशंकराद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतं नतोऽस्मि । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादि प्रसिद्धप्रत्यक्षश्रुतिस्मृतिभिर्गजेंद्रप्रकटितस्तुत्यलिंगानां विष्ण्वैकानिष्ठत्वावगमात् । उक्तगुणो विष्णुरेवेत्यत्र न कश्चित्संदेहः । विष्णोरेव सर्वोत्तमत्वादेः समर्थनमन्यत्रास्मत्कृतविराटोद्योगपर्वटिप्पण्यादौ द्रष्टव्यः । विस्तरभिया नेहोच्यते । ननु ब्रह्मादिष्वविद्यमानं गजेंद्रोक्तगुणवत्वं विष्णोरेव कुत इत्यत उक्तं ॥ अखिलामरवर इति । अनेन हरेः सर्वदेवोत्तमत्वकथनेन हरेरप्युत्तमदेवतत्वे तेनैव देवेन गजेंद्रसमीपागमनादि किं नाकारीति शंका निरस्ता ॥ २८ ॥ जगन्निवासः सर्वजगदाश्रयो हरिस्तं गजेंद्रं तद्वत्तथाऽऽर्त्तं दुःखितमुपलभ्य दृष्ट्वा गजेंद्रकृतस्तोत्रं निशम्य श्रुत्वा चक्रायुधः सन् छंदोमयेन वेदप्रतिपाद्यदेवेंद्रेभ्यः श्रेष्ठेन गरुडेन समूह्यमानो गरुडारूढः सन्नितियावत् । संस्तुवद्भिर्दिविजैर्देवैः सह यतो यत्र गजेंद्रस्तत्राभ्यगमदागतः । स गजेंद्र उरुबलेन ग्राहेण सरोवरांतर्गृहीतो यतोऽत एवार्त्तः सन् स्थितोऽपि स एवाकाशे उपात्तचक्रं स्वीकृतसुदर्शनं गरुत्मति गरुडे स्थितं हरिं दृष्ट्वा । सांबुजकरं कमलसहितं स्वशुंडमुत्क्षिप्याखिलगुरो भगवन्नारायण ते नम इति गिरं वाक्यं कृच्छ्राद्बहायासादाह ॥ ३० ॥ अज उत्पत्तिरहितो हरिर्ग्राहेण पीडितं तं गजेंद्रं वीक्ष्य सहसा गरुडादवतीर्य सग्राहं नक्रसहितं गजेंद्रं सरसः सरोवरात्कृपयोज्जहारोद्धृतवान् । उद्धृतानंतरं हरिरुस्रियाणां देवानां संपश्यतां सतां । अरिणा चक्रेण विपाटितमुखाद्विदारितवदनाद्ग्राहाद्गजेंद्रममूमुचन्मोचयामास । उस्रिया अमरा देवा इति नाममहोदधिः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ८-३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अत्रापि भगवति श्रीनारायणे दृढतरभक्तिजननाय हरेर्माहात्म्यं निरूप्यते ॥ तदेत्यादिना । हरिर्यदा गजेंद्रममूमुचत्तदा ब्रह्मेशानपुरोगमाश्चतुर्मुखपुरःसरा देवर्षिगंधर्वा हरेर्गजेंद्रमोचकस्य तत्कर्म तन्मोक्षणरूपचरितं शंसंतः स्तुवंतः

कुसुमासारमविच्छिन्नधारपुष्पसमूहं हरौ मुमुचुः क्षिप्तवंतः ॥ १ ॥ तदा दिव्यदुंदुभयो भेर्यो नेदुर्ध्वनियुक्ता बभूवुः । विद्याधरा अप्सरसो ननृतुर्नर्तनं चक्रुर्गंधर्वा जगुर्गानं चक्रुः । ऋषयश्चारणाः सिद्धाश्च पुरुषाभ्यां क्षराक्षराभ्यामुत्तमं हरिं तुष्टुवुः स्तुवंतः ॥ २ ॥ ग्राहदेहवान् । यश्चेतनोऽसौ पूर्वं हूहूनामकगंधर्वोत्तमो देवलस्य ऋषेः शापेन ग्राहोऽभूदिदानीं तस्माच्छापाद्भगवत्स्पर्शमहिम्ना मुक्तः सन् । परमाश्चर्यरूपं धृग्धारी सन् ॥ ३ ॥ उत्तमश्लोकं ब्रह्मादिस्तुत्यमव्ययं यशोधाम सत्कीर्तिसागरं कीर्तन्यगुणसत्कथं कीर्तनीयभक्तानुकंपित्वादि गुणनिर्दुष्टकथावंतमधीशमधिकस्वामिनं हरिं शिरसा प्रणम्यागायतास्तौत् ॥ ४ ॥ स हूहूनामगंधर्व ईशेन हरिणाऽनुकंपितोऽनुग्रहीतो मुक्तदोषः सन् । तं हरिं परिक्रम्य प्रदक्षणीकृत्य प्रणम्य लोकस्य तत्र स्थितजनस्य पश्यतः सतः । स्वं स्वकीयलोकमगादगच्छत् । इणोगा लुङिति गत्यर्थादिष्टा लुङ्गादेशः । गजेंद्रो भगवत्स्पर्शादज्ञानबंधनात्परमात्माविद्याप्राप्तसंसारबंधनाद्विमुक्तः सन् । पीतवासाश्चतुर्भुजश्च सन् भगवतो रूपसदृशं रूपं प्राप्तः ॥ ६ ॥ गजेंद्रस्य पूर्वं स्वरूपं शापेन गजत्वप्राप्त्यादि वर्णयति ॥ सवा इत्यादिना । स गजेंद्रः पूर्वं द्रविडसत्तमो द्राविडेष्वत्युत्तमः पांड्यदेशाधिपतिर्विष्णुव्रतपरायण इंद्रद्युम्न इति ख्यातो राजाऽभूत् ॥ ७ ॥ स इंद्रद्युम्न एकदा हरेराराधनकाले कुलाचले माहेंद्रनाम्न्याश्रयो यस्य स तथा सन् । तापसस्तपःकरणे प्रवृत्तः सन् जटाधरोऽप्याप्लुतस्तत्रस्थनद्यां स्नातः सन् गृहीतमौनव्रत आत्मवान्मनोनिग्रहवांश्च सन् अच्युतं देशकालगुणैश्च च्युतिरहितमीश्वरं सर्वस्वामिनं हरिं समर्चयामास सम्यगाराधितवान् ॥ ८ ॥ यदृच्छयाऽदृष्टप्रेरकहरीच्छया तत्रेंद्रद्युम्नतपःस्थले महायशाः प्रशस्तकीर्तिर्मुनिरगस्त्याख्यः शिष्यगणैः परिश्रितः सन् समागमत् । तमगस्त्यं वीक्ष्याकृतार्हणादिकं प्रत्युत्थानाभिवादनरूपपूजारहितं रहस्येकांते उपासीनं तूष्णीं स्थितं चलनमात्रेणापि विधुरमिंद्रद्युम्नं दृष्ट्वा ऋषिरगस्त्यश्चुकोप । कोपं चकाराहेत्यनेन राज्ञोनिष्ठं सूचयति ॥ ९ ॥ दुरात्मा दुष्टांतःकरणोऽकृतबुद्धिरशिक्षितबुद्धिमान् अत एवासाधुरयमिंद्रद्युम्नः । यद्धेलनान्ममावज्ञानाद्द्रोहाद्गजो यथा स्तब्धमतिस्तथाऽयं यतः सदोषतस्तमिस्रमज्ञानप्रचुरं गजदेहं प्राविशतां प्रविष्टो भवतु । स एवेति पाठे गज एवास्त्वित्यर्थः । इतीमं शापमगस्त्यस्तस्मा इंद्रद्युम्नायादाद्दत्तवान् ॥ १० ॥ हे नृप । भगवान् अगस्त्य एवमिंद्रद्युम्नं शप्त्वा सानुगः सन् गतः । राजर्षिरिंद्रद्युम्नोऽपि एतद्दिष्टं मदृष्टोद्बोधकेश्वरप्रापितमिति मत्वा तच्छापवचनमुपधारयद्दधार ॥११॥

इंद्रद्युम्न आत्मनः स्वस्य परमात्मनोऽपि स्मृतिविनाशिनीं कौंजरीं गजसंबंधिनीं योनिं देहमापन्नः प्राप्तः । तथाऽपि हरेरर्चनानुभावेन पूजामहिम्ना भक्त्या चाहं धिया न हतः । गजत्वेप्यनुस्मृतिरिति यत्तद्धर्यर्चनानुभावेनेति पाठांतरेऽर्थः ॥ १२ ॥ अब्जं नाभौ यस्य स हरिर्गजयूथपं गजेंद्रमेवमुक्तरीत्या विमोक्ष्य स्वस्य पार्षदतां समीपवर्तिसेवकतां गामितेन प्रापितेन तेनापि युक्तः सन् । गंधर्वैः सिद्धैर्विबुधैर्देवैश्चोपगीयमानकर्मा स्तुत्यचरितः सन् । गरुडासनो गरुडारूढः सन् अद्भुतं स्वभवनं स्वमंदिरमगात् ॥ १३ ॥ हे महाराज कुरुवर्य कुरुश्रेष्ठ । शृण्वतां वक्तॄणां च स्वर्ग्यं स्वर्गप्रदं यशस्यं कीर्तिकरं कलिकल्मषाणि कलियुगकलिनाऽसुरेण च प्राप्तपापान्यपहंति संहरतीति तथोऽक्तं । दुःस्वप्नसूचितारिष्टनाशकं कृष्णस्य पूर्णसुखस्य हरेरनुभावो गजेंद्रमोक्षणं चेत्येतदेवं मया तवेरितं कथितं । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचक इत्यादि कृष्ण शब्द उक्तार्थ एव ॥ १४ ॥ अथ गजेंद्रमोक्षणादि रूपहरिचरितस्य स्वर्गादिफलहेतुत्वादेव श्रेयस्कामाः पुरुषार्थापेक्षा द्विजातयस्त्रैवर्णिकाः प्रातरुत्थाय शुचयः शौचाचमनादिना निर्मलाः संतो दुःस्वप्नाद्युपशांतये एतद्गजेंद्रमोक्षणरूपं हरिचरितमनुकीर्तयंति पठंति ॥ १५ ॥ हे कुरुसत्तम । सर्वभूतानां मयः प्रधानो विभुः सर्वसामर्थ्यवान् हरिः प्रीतः सन् सर्वभूतानां शृण्वतां सतां गजेंद्रं प्रति वक्ष्यमाणमाह ॥ १६ ॥ इदमित्युक्तं विवृणोति ॥ ये मामित्यादिना । सुरपादपान्मंदारपारिजातादि देववृक्षान् ॥ १७ ॥ धिष्ण्यानि स्थानानि । धिष्ण्यमोको निवसनमित्यमरः ॥ १८ ॥ पतगानां पक्षिणामीश्वरं गरुडं । पतत्रि पक्षि पतगेति । सुपर्णः पन्नगाशन इति च ॥ १९ ॥ भवं रुद्रं । व्योमकेशो भव इति च ॥ २० ॥ हुताशनोऽग्निः ॥ २१ ॥ प्रणवमोंकारं । सत्यमनारोपितमव्यक्तं प्रधानं । विश्वं सत्यं मघवान इत्यादि श्रुतेः । दाक्षायणीं दक्षपुत्रीं सतीं । दक्षप्रजापतिभार्यां च । धर्मस्य यमस्य पत्नीं । सोमस्य चंद्रस्य कश्यपस्य च पत्नीं ॥ २२ ॥ गंगां भागीरथीं नंदामलकनंदां कालिंदीं यमुनां । कालिंदी सूर्यतनया यमुनेत्यमरः ॥ ध्रुवं राजानं ॥ २३ ॥ येऽधिकारिणोऽपररात्रांते ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय प्रयताः शुचिर्भूताः सुसमाहिता अत्यंतसमाधानवन्मनस्काश्च संतो मां त्वां चेत्यादिनोक्तमानवांतान्मम रूपाणि च स्मरंति । तेऽखिलात्समस्तादंहसः पापान्मुच्यंते । अंहो दुरितदुष्कृतमित्यमरः ॥ २४ ॥ अंग प्रिय । हे गजेंद्र । ये निशात्यये रात्र्यवसाने ब्राह्ममुहूर्तेऽनेन त्वत्कृतस्तोत्रेण मां स्तुवंति । तेषां

प्राणात्यये प्राणत्यागकाले विपुलां पूर्णां स्वयोग्यां मतिं बुद्धिं मद्विषयां गतिं च ददामि । इतीदं हरिर्गजेंद्रमाह ॥ २५ ॥ हृषीकेशो नियामकतया सर्वेंद्रियस्वामी हरिर्गजेंद्रमित्यादिश्य जलजोत्तमं शंखश्रेष्ठं पांजजन्यं प्राध्माय ध्वनयित्वा विबुधानां देवानामनीकं समूहं हर्षयन्संतोषयन् खगाधिपं पक्ष्युत्तमगरुडमारुरोह ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ८—४ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अत्रापि भगवान् अभिवृद्धभक्त्युदयाय ब्रह्मादिस्तुतात्प्रसन्नादजितनाम्नो नारायणाद्ब्रह्मादीनामिष्टप्राप्ति-माह । तत्रादौ क्रमप्राप्तपंचममनुस्थितिं शुकः परीक्षितेऽविस्मरणाय पूर्वकथानुवादपूर्वमाह ॥ राजन्नित्यादिना । हे राजन् । अघानां पापानां नाशकं पुण्यं पुण्यकरं । एतद्गजेंद्रमोक्षणं ते तवोदितं । इतः परं त्वं मयोच्यमानं रैवतमन्वंतरं शृणु ॥१॥ तापसश्चतुर्थो मनु-स्तस्य सोदरो नाम्ना रैवतः पंचमो मनुरभवत् । तस्य रैवतस्य बलिविंध्यादयोऽर्जुनप्रभृतयश्च सुता आसन् ॥ २ ॥ रैवतेंऽतरे नाम्ना विभुर्विष्णुरिंद्रो भूतरयादयः सुरगणाः । हिरण्यरोमा वेदशिराः । उर्ध्वबाहुनामप्रभृतयो द्विजाः । सप्तर्षयः शुभ्रस्य ऋषे-र्विकुंठाख्यपत्न्यभूत् । तयोर्विकुंठशुभ्रयोः स्वयं साक्षाद्भगवान्विष्णुर्नाम्ना वैकुंठैः सुरसत्तमैर्देवोत्तमैः सह स्वकलया स्वांशेन नाम्ना वैकुंठः सन् जज्ञे प्रादुरभूत् ॥ ४ ॥ रमया लक्ष्म्या प्रार्थ्यमानेन येन वैकुंठनाम्ना हरिणा तत्प्रियकाम्यया श्रीदेवीष्टकरणेच्छया लोकैर्जनैर्नमस्कृतो वैकुंठलोकः कल्पितो निर्मितः ॥ ५ ॥ तस्य वैकुंठाख्यस्य हरेरनुभावः सामर्थ्यलक्षणो महिमा गुणाश्च ज्ञाना-नंदस्वातंत्र्यादिरूपाः शुभधर्मा अपि वक्तृश्रोतॄणां परमोदयाः । उत्तमैश्वर्याद्यभिवृद्धिप्रदाः । न कर्मणा लिप्यते पापकेन । विज्ञान-मानंदं ब्रह्म । आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । यो वेद निहितं गुहायां । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता । मन्मना भव । मामेवैष्यसि । इत्यादि श्रुतिस्मृतीषु कथिताः । तर्हि तान् गुणान्मे वदस्वेत्यत आह । यो विष्णोर्गुणान्वर्णयेत्स भौमान् भूमिसंबंधिनो रेणून्विममे संख्यातुं समर्थः स्यात् । यथा भूरजसां संख्यायां समर्थो नास्ति । तथा विष्णोर्गुणानामपीति । अनेन मय्यनंतगुण इत्यादिना प्रमापितं विष्णोरनंतगुणत्वं प्रकटितं । श्रूयते चैवं । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसीत्यादि ॥ ६ ॥ चक्षुषः पुत्रोऽत एव चाक्षुषो नाम प्रसिद्धो यः सः षष्ठो मनुः । चाक्षुषात्मजा उच्यंते । पुरुषसुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषस्य पुत्रा वै प्रसिद्धाः ॥ ७ ॥ हे

राजन् तत्र चाक्षुषेंऽतरे मंत्रद्युम्ननामेंद्रः । आप्यादयो गणा देवा हरिमद्वीरकादयो मुनयः सप्तर्षयो वै प्रसिद्धाः ॥ ८ ॥ तत्रापि चाक्षुषमन्वंतरेऽपि जगतः पतिर्भगवान्विष्णुर्नाम्ना वैराजस्य ऋषेः संभूतिनाम्न्यां भार्यायां । अंशेनाजितो नाम सुतोऽभवत् ॥ ९ ॥ येनाजितेन पयोऽब्धिं क्षीरसमुद्रं निर्मथ्य सुराणां सुधाऽमृतं साधिता प्रापितं । कूर्मरूपेण येनाजितेनांभासि क्षीरसमुद्रोदके भ्रममाणः स्वस्थानात्परितोऽतिलंघ्य गच्छन् । तत्रापि विशेषतोऽधो गच्छन् । मंदरो धृतः । सोऽजितसुतोऽभवदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १० ॥ हे ब्रह्मन् शुक । भगवताऽजितेन क्षीरसागरो यथा येन प्रकारेण मथितो यदर्थं वा यत्प्रयोजनाय च यतश्च कस्माच्च कारणात् । अंबुचरात्मना कूर्मरूपेणाद्रिं मंदरं दधार ॥ ११ ॥ सुरैरमृतं यथा प्राप्तं । ततोऽमृतपानानंतरं । अन्यत्किमभवत् । तथा तेन प्रकारेण परमाद्भुतमेतत्क्षीरसागरमथनप्रयोजनादि तद्धेतुभूतं भगवत्कर्म च मे वदस्व ॥ १२ ॥ हे शुक । त्वयेत्थं कथ्यमानेन सात्वतां पांचरात्राणां पतेः पालकस्य हरेर्महिम्ना सुचिरं बहुकालं तापैराध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैवैस्तापितं संतप्तं मे चित्तं मनो नाति तृप्यति । भगवन्महिमाश्रवणादिविषयेऽलं बुद्धिमन्न भवति ॥ १३ ॥ हे द्विजाः शौनकादयः । भगवान्स्वोचितैश्वर्यादिगुणवान् द्वैपायनसुतो व्याससूनुः शुकः परीक्षितैवं संपृष्टः सन् । अभिनंद्य संतुष्टो भूत्वा परीक्षितं च संतोषयित्वा हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं स्पष्टं वक्तुं प्रचक्रमे उपक्रांतवान् । व्याख्यातुमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ १४ ॥ यदा यस्मिन्काले युद्धे देवाः शितानि शाणोल्लीढान्यायुधानि येषां तैरसुरैर्बाध्यमानाः पीड्यमानाः संतो गतासवो विगतप्राणादिशक्तयः संतः । भूरिशो बहवो निपतिता नोत्तिष्ठेरं स्म । उत्थितुमपि शक्ता नाभवन्स्मेति ज्ञापकात् एष्यदर्थस्यापि लिङः भूतार्थत्वं ॥ १५ ॥ हे नृप । यदा सेंद्रास्त्रयोलोका दुर्वासशापेन निःश्रीका अभवन् । तत्र तस्मिन्काले इज्यादयो देवपूजारूपयागादयः क्रियाश्च नेशुरदृश्या अभवन् ॥ १६ ॥ तदा महेंद्रवरुणादयः सुरगणा एतत्स्वैश्वर्यादिनाशं निशाम्य दृष्ट्वा परस्परं स्वयं मंत्रैर्विचारहेतुभिर्वाक्यैर्मंत्रयंतो विचारयंतोऽपि विनिश्चयं स्वकर्तव्यनिर्णयं नाध्यगच्छन्न प्राप्ताः ॥ १७ ॥ ततस्तदनंतरं सर्वशः सर्वे इंद्रादयो देवा मेरोः पर्वतस्य मूर्ध्नि शिखरे स्थितां ब्रह्मसभां जग्मुर्गताः । तत्र परमेष्ठिने चतुर्मुखाय प्रणताः संतः सर्वं स्वाभिभवादि विज्ञापयांचक्रुः सम्यग्ज्ञापितवंतः ॥ १८ ॥ विभुः स्वप्रपन्नसमाधानसमर्थः स चतुर्मुख इंद्रवाय्वादीन्सुरान्निःसत्त्वान्विगतप्रभान् लोकांश्चामंगलप्रायान्विलोक्य ॥ १९ ॥ भग-

वान् ऐश्वर्यादि गुणपूर्णः परो रुद्राद्युत्तमः स चतुर्मुखो यथा श्रुतिस्मृत्यादि तथा समाहितेन सम्यग्भगवति स्थापितेन मनसा परं पुरुषं नारायणं संस्मार । तदनंतरमुत्फुल्लं विकसितं वदनं यस्य स तथा सन् देवान्प्रत्युवाच ॥ २० ॥ इदानीं चतुर्मुखः स्वप्रभृति देवानां पारतंत्र्यमाविष्कुर्वन हरिरेव नः शरणमित्याह ॥ अहमित्यादिना । अहं चतुर्मुखो भवो रुद्रो यूयमथोऽसुरादयो मनुष्यास्तिर्यक्पश्वादि द्रुमा वृक्षा घर्मजाः स्वेदजनितक्रमिमुखा यस्य हरेरवताररूपस्यांशस्य पुरुषादेः कलया विसर्जिताः संसृष्टाः । अव्ययं चतुर्विधनाशशून्यं तं नारायणं शरणं रक्षकं सर्वे वयं व्रजाम ॥ २१ ॥ यस्य नारायणस्य स्वप्रयोजनाय योग्यताविना च वध्यादिर्नास्ति । यद्यप्यथाऽपि काले जगतः सर्गस्थितिसंयमार्थं सृष्टिपालनसंहाराय रजःसत्त्वतमोगुणान्धत्ते धारयाति । तस्यायं स्थितिः पालनलक्षण इत्युत्तरेणान्वयः । वध्यादिर्नास्तीत्यस्यायमेवार्थः । न तु स्वरूपत एव कदाऽपीति । प्रतिहन्मि भूरि किमन्यं निंदति शत्रवोऽनिंद्राः । अनन्यांश्चिंतयंतो मां । योगक्षेमं वहाम्यहं । तानहं द्विषतः क्रूरान् । सुरप्रियः । असुराणां सुधादानं सर्पाणामिव दुर्नयं । इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधपरिहारात् । देहिनां भवाय सत्त्वं जुषाणस्येत्यादिना स्वप्रयोजनाभावे स्थित्यादि प्रवृत्त्यवगतेः ॥ २२ ॥ अयं तु कालस्तस्य हरेर्जगत्स्थितिपालनलक्षणः । तत्र हेतुमाह । देहिनामधिकारिजीवानां भवाय क्षेमादि मंगलाय सत्त्वं गुणं जुषाणस्येति । यस्मादेवमयं कालोऽस्मदनुकूलस्तस्माद्वयं जगद्गुरुं हरिं शरणं रक्षणं व्रजामः । यस्मात्स हरिः सुरप्रियस्तस्मात्स्वानां स्वकीयानां नोऽस्माकं शं सुखं धास्यति करिष्याति ॥ २३ ॥ हे अरिंदम बाह्यांतःशत्रुशिक्षक । वेधाश्चतुर्मुखः । स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा इत्यमरः । सुरान्प्रतीत्युक्तरीत्याऽऽभाष्य देवैः सह तमसः परं साक्षादनुपचारेणाजितस्य विष्णोः पदं स्थानं जगाम ॥ २४ ॥ तत्र स्थानेऽदृष्टं स्वरूपमाकारो यस्य तस्मै श्रुतपूर्वाय पूर्वं श्रुताय हरयेऽद्भुतदैवीभिरत्याश्चर्यरूपहरिविषयाभिर्गीर्भिर्वेदानुकारिभिरवहितेंद्रियः सन् स्तुतिमभ्यधात् ॥ २५ ॥ वयमविक्रियं सर्वविकाररहितं सत्यमनारोपितमनंतं देशकालगुणैः परिच्छेदरहितं । आद्यं पुरातनं गुहाशयं हृद्गुहस्थं निष्कलं भिन्नदोषयुक्कलारहितमप्रतर्क्यं प्रत्यक्षागमानुगृहीतयुक्त्यगोचरं सदागृणानं वाग्व्यापारोपेतं । वचसा वेदादिरूपेणाधिकारिणां साकल्येनानिरुक्तं वरेण्यं भजनीयं देववरं सर्वदेवोत्तमं त्वां नमामहे । इति स्तुत्या चतुर्मुखो हरेः शबलब्रह्मत्वमतिरिक्तस्य निर्गुणस्याविक्रियादि रूपस्य सत्वं निवारयाति । अन्यथा

तद्गुणैरविक्रियादिभिरयथाभूतहरिस्तवनानुपत्तेः । मायाशबलेऽपि हरौ चिद्भागदृष्टयेयं स्तुतिरित्यस्य देववरत्वस्तुतिप्रहतत्वात् । चिन्मात्रे देववरत्वादि विकारस्य परमतेंऽगीकारानर्हत्वात् । विष्णुव्यतिरिक्ताविक्रियादिरूपस्य पराभिमतचितः प्रमाणतोऽसिद्धेः । एतद्विषये विस्तरोऽस्मत्कृतमध्वतंत्रमुखमर्दनत्वेन परसंकेतितग्रंथमर्दने द्रष्टव्यः । निर्विकारोऽक्षरः शुद्धः । सत्यं ज्ञानमनंतं । आद्यं पुरुषं । यो वेद निहितं गुहायां । निष्कलं निष्क्रियं शांतं । नैषा तर्केणमातिरापनेया । येन वागभ्युद्यते । यद्वाचानभ्युदितं । वरेण्यं तत्सवितुरित्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यो हरिरेवेत्येतच्छ्लोकार्थः ॥ २६ ॥ वयं यत्र भगवति नारायणे गृध्रस्य विषयकांक्षिणो जीवस्य पक्षौ गरुत्मद्वर्तमानोऽधोर्ध्वगतिहेतुच्छायातपाविद्या शास्त्रज्ञानरूपो न स्तो नाभूतो न भविष्यच्च ॥ तदुक्तं ॥ छाया त्वविद्या संप्रोक्ता जन्यविद्या तपः स्मृतः । जीवगृध्रस्य तौ पक्षावध और्ध्वपथो पृथक् । तौ विष्णोस्तु न विद्येते नित्यज्ञानस्वरूपिण इति ॥ तं प्राणमनोधियात्मनां विपश्चितं ज्ञातारं । अर्थान् शब्दादीन् इंद्रियैः श्रोत्रादिभिराभासयति जीवेभ्य इत्यर्थः । इंद्रियाभासमर्थानीं-द्रियाणि च भासयतीति च तथोक्तस्तं । यस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादेः । अनिद्रं अज्ञानकार्यनिद्राविधुरं । अव्रणं क्षतादि-दोषरहितं । लिंगशरीरशून्यं च । तुरीयरूपं । न निद्रां नैव च स्वप्नं तुरीये पश्यंति निश्चिताः । अजमनिद्रमस्वप्नं । अकायमव्रण-मित्यादेः । अक्षरं चतुर्विधनाशरहितं । खं सर्वेंद्रियनियामकं । यः प्राणे तिष्ठन्नित्यादेः । ज्ञानपूर्णं । कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादेः । त्रिष्वेव युगेषु मनुष्यादि दृष्टयादि गोचरत्वात् । त्रियुगनामानं नारायणं व्रजामहे शरणं यामः ॥ २७ ॥ यस्याजस्य विष्णोर्वश-मजया जडप्रकृतिनियामकचित्प्रकृत्या जडप्रकृतिसत्त्वादि गुणैश्चेर्यमाणं प्रेर्यमाणं । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैरित्यादेः । मनोमयमंतःकरणप्रधानकं । मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोरित्यादेः । पंचदशारं श्रोत्रादि दशेंद्रियशब्दादिपंचकपंचरूप-पंचदशदलोपेतं । पंचमहाभूतपंचप्राणश्रोत्रादिपंचेंद्रियरूपपंचदशदलोपेतं । आशु शीघ्रभ्रमणं व्याप्तं च गुणत्रयलक्षणनाभित्रयोपे-तत्वात्त्रिनाभिः । विशेषतो द्योतमानत्वाद्विद्युद्धरिः स एव बलमाधारो यस्य तद्विद्युद्बलं । विद्युद्ब्रह्मेत्युपासीत । अष्टो देवदान-वासुरमनुष्यगंधर्वतिर्यक्पिशाचराक्षसस्थावराख्याः ।। देवदानवगंधर्वतिर्यङ्नरपिशाचकाः । राक्षसाः स्थावरा अप्यष्टौ विटपा इति वायुपुराणोक्ताः । नेमयो वर्तुलाकारधारा यस्य तत्तथा । प्रवाहरूपेणावृत्त्या भ्रमणात् । चक्रसंज्ञं जगत् । ज्ञानिनो यदक्षं यो

हरिरक्षश्चक्रद्वयमध्यस्य छिद्रगस्थूलदारुस्थानीयो यस्य तत्तथा आहुः। अहं तं ऋतं पूर्वांरगतवत्सदावस्थितं निर्विकारं हरिं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मि ॥ २८ ॥ जगच्चक्रस्याक्षभूतो बलरूपस्य केशव इति वचन बलादत्र चक्र शब्देन जगद्ग्राह्यं। यं नारायणाख्यं ब्रह्म। एकवर्णं अँकाररूपैकाक्षरप्रतिपाद्यं। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादेः। तमसः प्रकृतेः परमुत्तमं सन्निर्दोषं। अलोकं लोकविलक्षणमव्यक्तं स्वप्रसादमंतराऽधिकारिप्रयत्नेन व्यक्तिशून्यं। अनंतपारं विनाशदेशकालादिपरिच्छेदाभ्यां विधुरं। यच्चोपसर्पणपत्रं गरुडपक्षसमीपे। तत्स्कंध इति यावत्। आसांचकारोपाविवेश। धीरा ज्ञानिनो योगरथेन रथवद्वेगवता ध्यानादिरूपयोगेनोपासते ॥ २९ ॥ कश्च कोऽप्यधिकारी यस्य हरेर्मायां बंधनादिशक्तिं जडप्रकृतिं च यस्य प्रसादेन विना नातिपिपर्ति नातितराति। दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति त इत्यादेः। यया मायया जनोऽसुरस्वभावो मुह्यति विपरीतज्ञानवान्भवति। सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसीत्यादेः। जनो ययाऽऽवृतोऽर्थं स्वस्वरूपादिलक्षणं न वेद। निर्जिता आत्मानो रमादिचेतनास्तद्गुणाश्च येन स तथा। सर्वचेतनोत्तमत्वतन्नियामकत्वादेरात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतं नारायणं महाज्ञेयं। य आत्मानमंतरो यमयतीत्यादेः। परेशं मुक्तस्वामिनं भूतेषु सर्वप्राणिषु समं ज्ञानानंदादिभिश्चरंतं नियामकतया संचरंतं। तं हरिं नमामि। सर्वेषां भूतानामंतरपुरुषः सम आत्मेति विद्यात्। ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिन इत्यादेः ॥ ३० ॥ इमे सप्तलोकाधिपत्यादिनाऽतिप्रसिद्धा वयं यस्य हरेः कृपयैव केवलं दयया न तु स्वप्रयोजनाद्यर्थं दृष्टा दृष्टिविषयीकृताः संतः सत्त्वेन गुणेन ब्रह्मांडाद्बहिः सृष्टा ब्रह्मांडादंतरं च सृष्टाः। तदैक्षत। स इदं सर्वमसृजतेत्यादेः। ऋषयश्च ज्ञानिनोऽपि वयं यस्य विभोः सूक्ष्मां तदनुग्रहमंतरा स्वप्रयत्नेन ज्ञातुमशक्यां गतिं स्थितिं न विद्महे। इतरप्रधाना तमोगुणप्रधाना अतितामसा असुराद्यास्तां गतिं कुतः कस्माद्धेतोर्विद्युः न कुतोऽपि। स नः प्रसीदतामित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३१ ॥ यस्येयं मही भूमिः पादौ स्वकृतैव पादजत्वेन पादाश्रिततया परमात्मकृतैव। यत्र भूमौ चतुर्विधोंऽडजादिभेदेन चतुःप्रकारो भूतसर्गः प्राणिसृष्टिरभूत्। वेत्यनेन पद्भ्यां भूमिरित्यादि श्रुतिप्रसिद्धिं च सूचयति। स महापुरुषो ब्रह्मा परं ब्रह्म गुणपूर्णत्वाद्ब्रह्म नाम। अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति। ब्रहंतो ह्यस्मिन् गुणा इत्यादेः। महाविभूतिः साक्षाच्छ्रीपतित्वेनापरिच्छिन्नैश्वर्य आत्मतंत्रः स्वसत्ताप्रतीतिप्रवृत्त्यादिषु

परानपेक्षो हरिर्नः प्रसीदतां प्रसन्नो भवतु ॥ ३२ ॥ उदारवीर्यं वक्ष्यमाणोत्कृष्टसामर्थ्यमंभो जलं यस्य हरे रेतो वीर्यस्थानीयं । यद्रेतः कर्मत्रयो लोकास्त्रिलोकस्था जना जीवंत्युपजीवंति । रेतोपजीवनेन सिध्यंति न निवृत्तिलक्षणं फलं प्राप्नुवंति । वर्धमानाः शरीरोपचयेनैधमानाश्च भवंति । न केवलमेवं साधारणा जनाः किं त्वखिललोकपालाः सूर्यसोमयमेंद्रादिव्यतिरिक्ताः सर्वलोकपालाः । अथाऽपि उपजीवनादिकं कुर्वंति । यद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवंतीत्यादि श्रुतेः । न त्विंद्रसूर्यादयोऽपि येषामबादिसर्वैरूपजीव्यत्वात् । अपां सोमस्य चेंद्राद्याः सर्वे वै जीवनप्रदा इत्यादेः । एवं ब्रह्मणि श्रुतिस्मृत्यादि रूपशब्दराशयो महतां मुख्यप्रतिपाद्यविभूतिरैश्वर्यं यस्य स हरीर्नः प्रसीदतां ॥ ३३ ॥ ज्ञानिनो यश्चंद्रो दिवौकसां देवानां बलं शक्तिप्रदोंऽधोऽन्नप्रद आयुरायुष्यहेतुः शैत्यकरः स्वरश्मिरोषधाद्यभिवृद्धिहेतुत्वाच्चंद्रस्य देवानामप्यन्नादिदातृत्वं ज्ञेयं । यश्चंद्रो नगानां वृक्षाणामुक्तरीत्यैवांकुरोत्पत्त्यादि हेतुत्वेनेशः । यश्च प्रजानां जनानां प्रजननः स्वदर्शनेन स्त्रीपुंसां सुरतोद्योगहेतुत्वात्संतानहेतुः । प्रजा स्यात्संततौ जन इत्यभिधानं । तं सोमं । यस्य विष्णोर्मनः समामनंति मनसो जातं मनःश्रितं चाहुः । वेति स्वोक्तार्थे चंद्रमा मनसो जात इत्यादिकं प्रमाणयति । ज्ञानिनः सोमं हरेर्मन इत्युक्तत्वादस्मिन्नर्थे प्रमाणांतरं संवादयति वेत्यनेनैवमग्रे ज्ञातव्यं ॥ ३४ ॥ जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः क्रियाकांडनिमित्तं यागादि सर्वकर्मसमुदायनिर्वाहाय जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथा । जातः । अग्निर्यस्य हरेर्मुखं मुखाज्जातो मुखाश्रितश्च । मुखादिंद्रश्चाग्निश्च । यस्माद्यज्जायते चांगाल्लोकवेदादिकं हरेः । तन्नामवाच्यमंगं तादित्यादेरग्निर्मुखमित्यादि सामानाधिकरण्योपपत्तिः । एवं विधोऽग्निरंतः शरीरोंऽतः समुद्रे च स्वधातूनपच्यतया स्वकीयान् जलान्नादीन् पचतो यस्य विष्णोर्मुखं द्वारं । सोऽग्निप्रेरकत्वादि महाविभूतिर्नः प्रसीदतां । अग्निर्वाऽहमस्मीत्यत्र जातवेदा वाऽहमस्मीत्युपनिषद्यग्निनैव चास्य जातवेदत्वोक्तेर्नैतस्येतरसाधारण्यं । अहं वैश्वानरो भूत्वा पचाम्यन्नं चतुर्विधं । तु शब्देन वाचोऽपि हरेर्मुखत्वं सूचयाति । वाचो वन्हेर्मुखं क्षेत्रमिति स्वोक्तेः ॥ ३५ ॥ देवस्य कांत्यादि गुणवत उत्तरायणमुच्यमानचेतनवर्गस्य । य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छति । यानं मुक्तेर्मार्गभूतः स यावत्क्षिपेन्मनः । मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतयैव खलु लोकद्वारं । विदुषां प्रपदनिरोध इत्यादेः । त्रय्यां ऋग्यजुःसामरूपायां श्रुतौ प्रतिपाद्येषु वर्णादिषु प्रयःप्रधानः । आकृष्णने

रजसेत्यादि वेदप्रातिपाद्यः । ब्रह्मणो नारायणाख्यस्य धिष्ण्यमधिष्ठानभूतः । य आदित्ये तिष्ठन् । यश्चासावादित्ये । ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायण इत्यादेः । अमृतस्य मुच्यमानजीवजातस्य मृत्योः संसाराख्यान्मुक्तेर्मोचनस्य द्वारं । स्वाधिष्ठित-हरिध्यानादिना सन्मोक्षहेतुः । एष प्रत्यक्षप्रतीयमानमंडलस्थस्तरत्यनेनाधिकारी संसारमिति तरणिः सूर्यः । यस्य हरेश्चक्षुरासीत् । चक्षुषो जातोऽभूत् । सक्षसु प्रथमेति स्मरणात् । चक्षोः सूर्योऽजायतेति श्रुतेः । स सूर्यजनकश्चक्षुष्ट्वादिमहाविभूतिर्नः प्रसीदतां ॥ ३६ ॥ चराचराणां जंगमस्थावरचेतनानां प्राणो जीवधारणहेतुः । प्रकृष्टव्यापारहेतुश्च । सत्त्वं सहनशक्तिप्रदः । बलं शक्तिदः । ओजः परप्रहारनिरोधशक्तिप्रदः । आयुरायुष्यप्रदतया देहधारकः । तान्वरिष्ठप्राण उवाच । मा मोहमापद्यथा । अहमेवैतत्पंचधाऽऽत्मानं विभज्यैतत्प्राणमवष्टभ्य विधारयामीति । ते प्रीताः प्राणं स्तुवंत्येषोऽग्निस्तपत्येष सूर्यः प्राणैकऋादिरचा विश्वस्य सम्राट्तिः । वयमासाद्य दातारः पिता त्वं मातरिश्व न इत्यादेः । एवं भूतो मुख्यप्राणो यस्य प्राणादभूत् । यं च वयं सम्राजमिवान्वनुसृत्यानुगाः स्मः । स प्राणादिनियामकमुख्यप्राणजनकत्वादिमहाविभूतिर्नः प्रसीदतां । मुख्यप्राणस्य प्राणादि-नियामकत्वं च । यथा संम्राडेवाधिकृतान्नियुक्त एतान् ग्रामानधितिष्ठस्वैतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान् पृथक् पृथगेव संनिधत्ते । पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रतितिष्ठत इत्यादि प्रसिद्धं ॥३७॥ यस्य श्रोत्राद्दिशो दिगभिमानिचंद्रादयो यस्य हृदयाच्च खानींद्रियाणि प्रजज्ञिरे । यस्य पुरुषस्य नाभेः खमंतरिक्षं जज्ञे । दिशः श्रोत्रान्नाभ्य आसीदंतरि-क्षादेः । यश्च प्राणानां मुख्यप्राणानामिंद्रियाणां श्रोत्रादीनां च नियामकतया तत्स्थितः स्वामी च । यः प्राणे तिष्ठन् यः प्राणमंतरो यमयति । प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादेः तत्तच्छक्तिप्रदतया तत्र तत्र स्थित्युक्तेः । स्वशरीरस्यात्मशरीररूपस्य जीवस्य बन्धुः सखा । यस्यात्मा शरीरं । द्वासुपर्णासयुजासखायेत्यादि श्रुतेः । स दिग्देवतादि जननादिमहाविभूतिर्हरिर्नः प्रसीदतां ॥ ३९ ॥ यस्य बलान्महेंद्रः शचीपतिः प्रसादात्त्रिदशा देवा मन्युः कोपसदृशाच्छत्रुनिग्रहेच्छाया गिरिशो रुद्रो धिषणा बुद्धेर्विरिंचश्चतु-र्मुखः खेभ्य इंद्रियेभ्यश्च सप्तच्छंदांसि ऋषयः कर्दमादयो मेढ्रतो जाताः । स महेंद्रादिजनकत्वविभूतिर्नः प्रसीदतां ॥ ३९ ॥ यस्य वक्षसः श्रीरासीत् । छायायाः पितर आसन् । स्तनाद्धर्मस्तदभिमानी यमः । स्तनादितरोऽधर्मस्तदभिमानी निर्ऋतिः पृष्ठतोऽभूत् ।

शीर्ष्णः शिरसो द्यौरभूत् । विहारात्क्रीडाविशेषादप्सरसोऽभूवन् । सः लक्ष्म्या जननविभूतिर्नः प्रसीदतां ॥ ४० ॥ यस्य मुखाद्विप्रा ब्राह्मणाः । गुह्यं रहस्यं ब्रह्म च वेदराशिरासीत् । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेत्यादेः । भुजयो राजन्यः क्षत्रियो बलं चासीत् । बाहूराजन्यः कृत इत्यादेः । ऊर्वोर्विशो वैश्याः । अंघ्रेः पादाच्छूद्रा आसन् । ऊरुतदस्ययद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायतेत्यादेः । स ब्राह्मणादिजननमहाविभूतिर्नः प्रसीदतां ॥ ४१ ॥ यस्याधरोष्ठाल्लोभाभिमानी जातः । उपर्युत्तरोष्ठात्प्रीत्यभिमानी अभूज्जातो द्युतिः कांतिश्च जाता । नस्तो नासिकायाः पशव्यं पशुहितं तृणादि । स्पर्शेन गुणेन कामः स्त्रियादि विषयेच्छा कालो मृत्युः पक्ष्मभवः । स लोभादिजननमहाविभूतिर्नः प्रसीदतां ॥ ४२ ॥ द्रव्यमाकाशादिरूपं वयो बाल्यतारुण्यादि कर्म प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं धर्माधर्मसाधनं च गुणाः सत्त्वादयः शुक्लादयश्च शेषं प्रकृत्यादि यस्य हरेः योगमायया तत्कार्योपायभूतस्वेच्छया । अपहिता उपहिताश्च नश्यंतु न नश्यत्विति विषयीकृताः पतंति नश्यंति । न पतंतिचेति ग्राह्यं । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः संति न संति यदुपेक्षयेत्यादेः । द्रव्यं पृथिव्यादि नवकं वयस्तरणिपरस्पंदज्ञाप्यं परत्वापरत्वादिरूपं कर्मोत्क्षेपणादि पंचकं गुणा रूपरसादि चतुर्विंशतिः शेषमवशिष्टं समवायादिरूपं । गौतमकणादादीनां बुद्धो यद्योगमाययाऽपहिता नरकादि हेतुतयाऽनिष्टा निरर्थकाश्च पतंति वक्तव्यतया पतंति । आन्वीक्षकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थक इति सृगालोक्तेर्विषकंठकणभक्षसंकरोक्तिदशबलपंचशिखाऽक्ष पादवादान् । महदपि सुविचार्य लोकतंत्रं भगवदुपास्तिमृतेन सिद्धिरस्तीत्यादेः । नन्वेवं गौतमादयो भगवत्स्वरूपमविज्ञाय किं विपरीतमाचख्युरित्यत आह ॥ यदुर्विभाव्यमिति । गौतमाद्ययोग्यजनोक्तप्रकारेणाष्टगुणत्वादिना ज्ञातुमशक्यं । नन्वेवं हरेः स्वरूपत एव दुर्विभाव्यत्वे कथंकारं मुक्तियोग्यानां तज्ज्ञानं स्यादित्यत उक्तं ॥ प्रबुधावबोधमिति । प्रबुधानां प्रकृष्टज्ञानयोग्यानामवबोधं सम्यग्ज्ञानं यस्मात्तथोक्तं । अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुरित्यादेः । महाविभूतिरेवमाकाशादिसत्त्वप्रदत्वायोग्यमोहत्वाज्ञेयत्वज्ञानयोग्यदेयत्वादि लक्षणापरिच्छिन्नैश्वर्यः स हरिर्नः प्रसीदतां ॥ ४३ ॥ उपशांता अधिकानंदपूर्णाः शक्तयः शक्तिप्रतिष्ठादि रूपा यस्य तस्मै स्वाराज्यलाभेन स्वरूपभूतानंदलाभेन परिपूरित आपूर्ण आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै । मायया स्वेच्छया जडप्रकृत्या च रचितेषु निर्मितेषु सत्त्वादिषु नियामकतया स्थितोऽपि यस्त-

द्वृत्तिभिर्दुःखादिकार्यैर्न सज्जमानो निर्लिप्तस्तस्मै । स्वभूतये स्वरूपभूताऽनन्याधीनसर्वेश्वरत्वादिरूपसंपदे तुभ्यं नमो नमोऽस्त्वित्यादराद्विरुक्तिः । उपोधिक इति सूत्रं । शर्म शांत सुखानि चेत्यमरः । भूतिर्भस्मनिसंपदीति च । असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादि श्रुतिः ॥ ४४ ॥ हे हरे सः पूर्वोक्तमहिमोपेतस्त्वमस्माकं करणानां चक्षुषां गोचरोऽयं भवत्विति । त्वां प्रपन्नानां शरणागतानां दिदृक्षूणां साक्षात्कर्तुमिच्छावतां नोऽस्माकं तवात्मानं देहं स्मितेन हासेन सहितं ते मुखांबुजं च नोऽस्माकं दर्शय ॥ ४५ ॥ हे विभो अघटितघटनासमर्थ हरे । भगवांस्त्वं नोऽस्माकं दुर्विषहं मनसाऽपि धर्तुमशक्यं कर्मासुरहननसुरसंरक्षणादि रूपं । काले काले असुरैर्धर्माद्युच्छेदकाले स्वेच्छाकृतैस्तैस्तैर्मत्स्यादिरूपैः करोति हि । वा इत्यनेन । यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे । इत्यादि प्रमाणं सूचयति ॥ ४६ ॥ हे विभो । विषयार्त्तानां शब्दादि विषयाकांक्षया दुःखितानां तत्तद्विषयप्राप्त्यर्थं क्रियमाणकर्माणि क्लेशभूर्यल्पसाराणि बहुक्लेशहेतुदेहायासद्रव्यनाशादियुक्तानि स्वल्पसुखप्रदानि च । कदाचिद्भवंति कदाचिद्विफलानि च व्यर्थानि विरुद्धफलानि च भवंति यथा तथा त्वय्यर्पितं कर्म न भवति ॥ ४७ ॥ अधिकारिकृतोऽगवैकल्येन कर्मकल्पः कर्माभासोऽत एवाधर्मोऽपि यदीश्वरार्पितः कृष्णेऽर्पितस्तर्हि विफलाय फलाभावाय न कल्पते समर्थो न भवति । किंतु फलायैव कल्पते । हि यस्मादस्य पुरुषस्याधिकारिणः स आत्मा परमात्मा दयितः प्रिय एव । अस्य हरेरपि पुरुषोऽधिकारी हि यस्माद्धितस्तस्मात्पुरुषार्थायैव कर्मकल्पो भवतीति । अहं ज्ञानिप्रियो नित्यं ज्ञानिनोऽपि मम प्रियाः । तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मंत्रविदः सुमंगलाः । क्षेमं न विंदति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नम इत्यादेः । नाधर्मकर्मकल्पोऽपीति पाठांतरं । तत्राविवेकिनां कर्मकल्पः कर्माभासतया प्रतीतोऽपि यदीश्वरार्पितस्तर्हि सोऽधर्मो न भवति । धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युतेत्यादेः ॥ ४८ ॥ ननु ज्ञात्वा शिवं शांतिमत्यंतमेति । कस्मै देवाय हविषा विधेमेत्यादि श्रुतिविहितब्रह्मरुद्रादि सेवापरित्यागेन विष्ण्वैकविषयतया कृतः कर्मकल्पोऽपि यदि धर्मस्तर्हि रुद्रादिसेवा तत्प्रसादादि चास्याधिकारिणो न स्यादित्याशंक्याह ॥ यथा हीति । लोके तरोर्मूलावसेचनं यथा तत्स्कंधशाखानामपि हितं भवति । एवं विष्णोराराधनं च सर्वेषां

ब्रह्मादीनामात्मनश्च स्वस्यापि हितं भवति ॥ ४९ ॥ इदानीं चतुर्मुखः स्वकर्तृकहरिकर्मकस्तुतिसमापने निमित्तं सूचयन्नेव हरिं स्तुवन् तत्स्तुतिं समापयति ॥ नमस्तुभ्यमित्यादिना । दुर्वितर्क्याण्यूहितुमशक्यान्यात्मदेहकर्माणि च यस्य तस्मै तत्त्वादिगुणविधुरतया निर्गुणाय सृष्ट्याद्यर्थगुणानामीशाय प्रेरकतया स्थितस्वामिने । सांप्रतमिदानीं सत्त्वगुणस्थाय स्थितिपालकाय तुभ्यं नमोऽस्त्विति ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां पंचमोऽध्यायः ॥ ८—५ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ परमात्मज्ञानामिव परमात्वविषयस्तुतिरपि तत्प्रसादाद्यशेष पुरुषार्थहेतुरिति सूच्यतेऽस्मिन्नध्याये । अत्रापि प्रथमं हरेः प्रकटनप्रकारमाह ॥ एवमित्यादिना । हे राजन् । सहस्रसंख्याकानामर्काणां सूर्याणामुदये सति यादृशी द्युतिः कांतिः स्यात्तादृक्कांत्युपेतः सन्हरिराविरभूत् प्रकटो बभूव । प्राकट्ये निमित्तमाह ॥ एवं स्तुत इति । चतुर्मुखादि सुरगणैरेवं प्रकटितस्य हरेः सुरकार्यकरणसामर्थ्यसूचनाय भगवान्नीश्वर इति विशेषणद्वयं ॥ १ ॥ सर्वे देवा ब्रह्मादयस्तेनाविर्भूतहरिसंबंधिना महसा कांत्या प्रतिहतानि तिरस्कृतानीक्षणानि नेत्राणि येषां ते तथा संतः खमाकाशं दिशः क्षोणीं भूमिमात्मानं स्वं स्वदेहमग्रतः पुरतः स्थितं विभुं स्वस्वामिनं हरिं च नापश्यन् । कांत्युत्सवे तु महसीति नानार्थरत्नमाला ॥ २ ॥ भगवान् । विरचयति सृजति सनकादीनिति विरिंचश्चतुर्मुखः सर्वेण देवगणेन सह स्वच्छं निर्मलं मरकतवच्छामवर्णं कंजस्य कमलस्य गर्भवदुदयभागवदरुणे रक्ते ईक्षणे यस्य तं ॥ ३ ॥ तप्तहेमसुवर्णवदवदातेन शुद्धेन लसता प्रकाशमानेन किरीटेन शिरोभूषणेन केयूराभ्यां बाहुभूषणाभ्यां च भूषितं करणाभरणाभ्यां कुंडलाभ्यां निर्भासितावतिप्रकाशितौ कपोलौ गंडस्थले श्रिया युक्तं मुखांबुजं च यस्य तं ॥ ५ ॥ कांचीकलापेन कटिभूषणेन वलयाभ्यां करभूषणाभ्यां महाहारेण मुक्तामालया नूपुराभ्यां पादभूषणाभ्यां शोभितं कौस्तुभाख्याभरणं । । लक्ष्म श्रीवत्साख्यलक्षणं च बिभ्रतं वैजयंत्याख्यवनमालिनं ॥ ६ ॥ सुदर्शनादिभिश्चक्रप्रभृतिभिर्मूर्तिमद्भिः शरीरधारिभिः स्वास्त्रैः कामादिभिः सुदर्शनाद्यभिमानिभिः सेवितमुपासितं सर्वेषां रमाब्रह्मादीनामीशं स्वामिनं परं सर्वोत्तमं पुरुषं नारायणं दृष्ट्वा सर्वांगैरवनिं भूमिं गतैर्दंडप्रणामं कुर्वद्भिः सर्वामरगणैः सार्धं तुष्टाव स्तुतवान् । यतः स्वयं देवानां प्रवरः श्रेष्ठः ॥७॥ अजायोत्पत्तिशून्याय जन्मस्थितिसंयमा उत्पत्तिस्थितिसंहारनियमनादयो जगतो यस्माद्भवंति तस्मै । गुणायानंदादि गुणस्वरूपाय ।

आनंदो ब्रह्मेति श्रुतेः । निर्वाणसुखार्णवाय प्राकृतशरीरजन्यसुखसमुद्राय । अणोः सकाशादप्यणिम्नेति सूक्ष्मपरिमाणाय । अणोरणीयानिति श्रुतेः । अपरिगण्यं परिगणयितुमशक्यं धाम पराक्रमादिरूपं तेजो यस्य तस्मै । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसीत्यादेः । महाननंतोऽनुभावः सामर्थ्यं यस्य तस्मै ते नमो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥ हे पुरुषर्षभ क्षराक्षर-पुरुषोत्तम । तवैतद्रूपं श्रेयोऽर्थिभिः सर्वपुरुषार्थकांक्षिभिर्वैदिकतांत्रिकैः श्रुतिपंचरात्र्यादिवाक्यैरीड्यं स्तुत्यं । हे धातर्विश्वमूर्ते । जगल्लक्षणशरीरवान् अमुष्मिंस्तस्मिंस्ते शरीरे त्रिलोकांस्त्रिलोकस्थितजनैः सह नोऽस्मान् अहं योगेन त्वत्ध्यानादिजपुण्येन पश्यामि । त्वमस्माकं सर्वाभिष्टप्रदो भव ॥ ९ ॥ हे पुरुषर्षभ हरे । अग्रे महाप्रलये इदं जगदात्मतंत्रे स्वतंत्रे त्वयि त्वदुदरे स्थितमासीत् । त्वमस्य जगतो घटस्य मृत्स्नेव मृत्तिकेवादिरुत्पादको मध्यं स्थितिहेतुरंतः संहारकः । तत्त्वं परस्माद्ब्रह्मादिचेतनराशेः पर उत्तमः । अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः । विष्णुमुखा वै देवा इत्यादि श्रुतेः । अत एवाशेषाणां निःशेषाणां विशेषाणां ब्रह्मादीनां नामानि मुख्यतो यस्य सोऽशेषविशेषनामा । अनेन हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे एकोरुद्रो न द्वितीयोवतस्थ इत्यादिश्रुतिस्थहिरण्य-गर्भरुद्रादिशब्दवाच्योऽपि त्वमेवेति विष्णुरेव सर्वजगत्स्रष्ट्यादिकर्तेत्यस्य न ब्राह्मपाशुपतादि विरोध इत्युक्तं भवति । नामानि सर्वाणि यमाविशंति । यो देवानां नामधा एक एव । यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु । एवं च वचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकजनैरित्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । मृत्स्नामृत्स्नेत्यमरः ॥ १० ॥ हे हरे । त्वमात्मा-श्रयया स्वाधारस्वकीयया स्वाधीनया जडप्रकृत्यात्मकया मायया स्वया स्वरूपभूतमायया जडप्रकृतिनियामकशक्त्या चेदं विश्वं जगन्निर्माय सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टो भवसि । अनेन तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंती-त्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यं जगज्जन्मादिकर्तृ परं ब्रह्म विष्णुरेवेति चतुर्मुखेनाविष्कृतं । नन्वेवं हरिर्जडप्रकृत्या जगत्सृष्ट्यादिकर्ता चेत्त-द्गुणसत्त्वादि सृष्ट्वा तत्र प्रविष्टः सन् तथा भूत इति वक्तव्यं । न चैतद्युक्तं । गुणप्रविष्टस्य गुणशक्तिविषयतया देवदत्तादिवदस्वातं-त्र्यादि दोषप्रसक्तेरित्याशंक्य चतुर्मुखो ज्ञानिनो युक्ताः परमात्मन्येव मनोयोगयुक्ताः संतो गुणव्यवाये सत्त्वादि गुणसमूहे स्थितमप्यगुणं सत्त्वादि गुणशक्त्यविदया तद्रहितं विपश्चितः श्रुत्यादिना परोक्षतो ज्ञानवंतः संतो मनसाऽपि तादृग्रूपं हरिं पश्यं-

तीत्यतो न विरोध इति समाधत्ते ॥ पश्यंतीत्यादिना । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं । एवं द्रष्टृणां मोक्षयोग्यत्वोक्तेस्तत्साक्षात्कारस्य भ्रमत्वशंकाऽनवकाशात् । हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एवं विदुरमृतास्ते भवंतीत्यादि श्रुतेः ॥ ११ ॥ हे हरे यथा मनुष्या एधसि काष्ठेऽग्निं गोषु धेनुष्वमृतं क्षीरादि भुव्यन्नमुर्व्याः पृथिव्या उत्खनने कृते सत्यंबूदकमाधियंति जानंति तथा कवयो ब्रह्मादि ज्ञानिनो योगैः सच्छास्त्रादिरूपैरुपायैर्गुणेषु सत्त्वादिषु त्वामवयंति जानंति हि । अग्निदृष्टांतेन हरेर्गुणलेपराहित्यं काष्ठाद्यथाग्नेर्भेदः काष्ठस्यानारोपितत्वं तथा गुणानामपि सूचितं । अमृतदृष्टांतेन परमात्मनो नित्यमुक्तत्वं सारत्वरूपमुत्तमत्वं मुक्तिदत्वं च ध्वनितं । अन्नदृष्टांतेन सर्वोपजीव्यत्वमंबुदृष्टांतेन संतापपरिहारकत्वं च हरेर्ज्ञापितमिति ज्ञातव्यं ॥ १२ ॥ हे सरोजनाभ नाथ स्वामिन् । सर्वे वयं समुज्जिहानं भक्ताभीष्टप्रदानाय सन्नद्धमानं भक्तानामभिवृद्धिकरं चात एव चिरेप्सितं चिरं बहुकालमपेक्षितं । अथ बहुकाला-पेक्षितपुरुषार्थरूपं यं त्वां दृष्ट्वाऽद्य दवेनारण्याग्निनाऽऽर्ता दुःखिता गजा गांगं भागीरथिस्थमंभोजलं प्राप्येव निर्वृतिं सुखं गतास्म ॥ १३ ॥ हे बहिरंतरात्मन् नियामकतया सर्वजगत्स्वामिन् । स पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्त्वं अखिललोकपाल। वयं यदर्था यत्प्रयोजना-पेक्षासंतस्तव पादमूलं समागताः प्राप्तास्तद्विधत्स्व कुरुष्व । तत्प्रयोजनस्य भवद्भिरनुक्तत्वान्मम तज्ज्ञानं कथं स्यादिति परिहारं कर्तुं न शक्य इत्यभिप्रायेणाह । चतुर्मुखोऽशेषसाक्षिणः सर्वं साक्षात्कुर्वतस्तवाद्येदानीं विज्ञाप्यं किमस्तीति ॥ १४ ॥ हे द्विजदेव-मित्र ईश स्वामिन् । अहं गिरित्रश्च रुद्रोऽपि ये च सुरादयो दक्षादयश्चाग्नेः केतवो ज्वाला इव तव सकाशादुत्पन्नास्त्वामाश्रिताश्च। अस्वतंत्राः किंकरा यतोऽतोऽसुरपीडितानामिंद्रादीनां किं वा साधनं विधेम करिष्याम । इंद्रादिभिर्विभाविता ध्यानादिना सेविता अपि वयं तदिष्टकरणासमर्थाः । नन्वग्नेः केतव एव मत्सकाशोत्पन्नमत्स्यकूर्मवद्भवतामपि सुरकार्यसाधकत्वं किं न स्यादित्याशं-क्याह । वयं त्वत्तः पृथगत्यंतभिन्नाश्च मत्स्यादिवदभिन्ना अतो नोऽस्माकं शं सुखं यथा स्यात्तथा त्वं विधत्स्व ज्ञापय । पृथगुप-देशात् । पृथग्भूतान्यनेकशः । भिन्नोऽचिंत्यः परमो जीवसंघादित्यादि श्रुत्येत्युक्त एवार्थः ॥ १५ ॥ एवमुक्तरीत्या विरिंचादि-भिरीडितस्तुतो हरिस्तेषां विरिंचादीनां हृदयं मनो यथा वर्तते तथैव तद्विज्ञाय बद्धांजलीन्संवृत आच्छादितः सर्वकामान् । सर्वापेक्षा येषां ते तथा तान् ब्रह्मादीन्प्रति जीमूतगभीरया मेघध्वनिवद्गंभीरया गिरया वाचा जगाद ॥ १६ ॥ सुराणां ब्रह्मादीनामीश्वरः

स्वामी नारायणस्तस्मिन्सुरकार्ये विषये यद्यपि स्वयमेक एवान्यसहायरहित एव कर्तुमीश्वरः समर्थः । तथाऽपि ब्रह्मादिभिः समुद्रोन्मथनादिभिर्विहर्तुकामः संस्तान्प्रत्याह ॥ १७ ॥ हे ब्रह्मन् चतुर्मुख शंभो महादेव हे देवा इंद्रादयः । यूयं । सर्वे वो युष्माकं यथा येनप्रकारेण श्रेयः पुरुषार्थः स्यात्तथा मम भाषितमवहिताः स्वस्थांतःकरणाः संतः शृणुत । तच्छ्रवणाद्वो हंता हर्ष एव स्यादतः पुरा प्रथमं तच्छ्रुणुतेति ॥ १८ ॥ हे ब्रह्मादयः । वो युष्माकमात्मनः परमात्मनः सकाशाद्भवः कल्याणं स्वस्थतया स्थितिश्च यावत्स्यात्तावत्कालेन सत्यसंकल्पतो विष्णुनान्यर्था तु करिष्यतीत्यादि प्रमाणासिद्धसंकल्पेन हरिणा प्रेरितप्रासिद्धकालेनानुगृहीतैः प्रबलीकृतैर्यातुधानै राक्षसैर्दैतेयैश्च संधिं संधानं विधीयतां क्रियतां । भवो भद्रे च संतापामिति नानार्थमुक्तमाला । कालाख्यरूपिणस्तवेति दशमस्कंधोक्तेः कालशब्दवाच्यत्वं हरेरपि ज्ञेयं ॥ १९ ॥ हे देवाः स्वेषां कार्यार्थगौरवे कर्तव्यप्रयोजनस्य महत्वे साति अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं मार्गं गतैर्जनैररयः शत्रवोऽपि अहिमूषकवत्संधेयास्तात्कालिकसमाधानवचनैर्वशीकर्तव्याः । यावन्मयूरसंत्रस्तः सर्पो मूषकवेश्मानि । निलीय निर्भयः पश्चाद्भक्षित्वा मूषकं गत इति तांत्रिकोक्तोऽहिमूषकन्यायो ज्ञेयः । अथ च सर्पग्राहेण केनचित्पुरुषेण सर्पमूषकौ गृहीत्वा कस्यांचिन्मंजूषायां स्थापितस्तत्रातिक्षुधितसर्पोऽत्रैकमूषकभक्षणादप्यस्माद्बंधनाद्बहिर्गत्वाऽनेकतद्भक्षणमेवोचितं मत्वा स्वसाहायमूषकेणालोचनमकरोत् । रे त्वं मूषक । त्वं मे शिरसि स्थित्वा तदूर्ध्वभागं खादि च छिद्रं कुरु तेनावां बहिः सुखवंतो स्याव इति यथाऽहिर्मूषकेन संधानमकरोत्तथेत्यप्याहिमूषकन्यायमाहुः ॥ २० ॥ हे देवाः । युष्माभिरमृतस्योत्पादने यत्नोऽविलंबितं शीघ्रं क्रीयतां । पीतस्य यस्यामृतस्य बलान्मृत्युग्रस्तः संभावितमरणोऽपि जंतुः प्राण्यमरो मरणरहितो भवेत् ॥ २१ ॥ हे देवाः। यूयं क्षीरस्योदधौ समुद्रे सर्ववीरुधो भूम्यामेव प्रसरंत्यो लतातृणानि लतावृक्षाद्यारूढवल्लीः क्षिप्त्वा मंदरं पर्वतं मंथानं मथनसाधनकाष्ठसंमितं कृत्वा वासुकिं सर्पं नेत्रं मथनकाष्ठपरिवेष्टनरज्जुं कृत्वा दैत्यैः सहातंद्रिता आलस्यरहिताः संतः क्षीरोदधिं निर्मथध्वं । तत्र दैत्याः क्लेशभाजो भविष्यंति यूयं तु मया सह येन निमित्तेन फलग्रहाः फलभागिनो भविष्यथ ॥ २३ ॥ हे सुराः । यूयमसुरा यदिच्छंति तदनुमोदध्वं । सर्वेऽर्थाः पुरुषार्थाः सांत्वया समाधानेन यथा सिध्यंति न तथा संरंभेणासमाधानेन सिध्यंति ॥ २४ ॥ हे सुराः । वो युष्माभिर्जलधिसंभवात्कालकूटाद्विषान्न भेत्तव्यं जातु

कदाचिदपि समुद्रोत्पन्नवस्तुषु लोभो न कार्यो रोषः कोपः कामस्तु कामोऽपि न कार्यः ॥ २५ ॥ हे राजन्। भगवान्पुरुषोत्तमो देवान्प्रनीति सामादिश्य ज्ञाप्य यतः स्वयं स्वच्छंदगतिः स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिरत ईश्वरो हरिस्तेषां देवानामंतर्दधेऽदृश्योभूत् ॥ २६ ॥ अथ हरेरदर्शनानंतरं पितामहश्चतुर्मुखो भवो रुद्रश्च तस्मै भगवते नारायणाय नमस्कृत्य स्वं स्वं धाम सत्यलोककैलासरूपमाश्रयं जग्मतुः । सुराश्चेंद्रादयो बलिमीयुः प्राप्ताः ॥ २७ ॥ संधिविग्रहकालवित्संधानविरोधकालज्ञो दैत्यराड्बलिरथ स्वसमीपगमनानंतरं संपन्नान्स्वसमीपप्राप्तान् अरीन् शत्रून् देवान्दृष्ट्वा जातक्ष्वेलान् जातदर्पान् जनितसिंहध्वनींश्च स्वनायकान्स्वसेनानायकान् स्वः स्वयं नायकः स्वामी येषां ते तथा तान् स्वभृत्यान्दैत्यान् दृष्ट्वोच्चैरत्यंतं न्यषेधयत्क्ष्वेलादि मा कुरुध्वमिति न्यवारयत् । दृष्ट्वारीन्नप्यसंपन्नानिति पाठेऽसंपन्नानैश्वर्यरहितानरीन्दृष्ट्वाऽपीति योजना । शेषं पूर्ववत् । क्ष्वेलोऽदर्पे सिंहनाद आस्फोटे भुजसाविथनोरिति मुक्तमाला । इंद्रादयो देवाः स्वसभायामासीनमुपविष्टमसुराणां यूथपैः समूहरक्षकैर्गुप्तं रक्षितं परमयोत्कृष्टया श्रिया संपदा जुष्टं सेवितं । जिता अशेषाः सर्वलोका येन स तथा । तं वैरोचनं विरोचनाख्यासुरसुतं बलिमुपागमन् ॥ २९ ॥ तत्र महेंद्रः शचीपतिः पुरुषोत्तमाद्यत्स्वशिक्षितं तदेव सर्वमभ्यभाषत । यतः स्वयं महामतिरत एव श्लक्ष्णया क्षरतः सूक्ष्मया मृदुभूतया च वाचा बल्यादीन्सांत्वयित्वाऽभ्यभाषत ॥ ३० ॥ दैत्यस्य बलेर्भृत्यास्तथा तत्र सभायामुपविष्टशंबरारिष्टनेमित्रिपुरवासिप्रभृतयो येऽन्येऽसुराधिपास्ते सर्वे तन्महेंद्रोक्तमन्वरोचंत प्रीत्यांऽगीचक्रुः ॥ ३१ ॥ ततोंऽगीकारानंतरं देवासुराः परस्परं कृतं सौहृदं स्नेहो यैस्ते । तथा संतः संविदं यूयं वयं च मिलित्वा समुद्रमथनं कुर्म इति संकेतं कृत्वाऽमृतार्थे परमुद्यममुद्योगं चक्रुः ॥ हे परंतपेति शुकः परीक्षितं संबोधयति ॥ ३२ ॥ अन्येषां दुःशकः प्राप्तुमशक्यो मदो येषां ते दुर्मदास्ते देवासुरास्ततः संकेतानंतरं मंदरगिरिमंजसा सम्यगनायासेनोत्पाट्य यतः परिघवद्दृढतरबाहवः शक्ताश्चातस्तं गृहीत्वाऽपि नदंतः संत उदधिं क्षीरसमुद्रं निन्युः प्रापितवंतः ॥ ३३ ॥ शक्रवैरोचनादयो देवेंद्रबलिप्रभृतयो दूरं भारोद्वहनभारभूतमंदरपर्वतधारणेन श्रांताः संतोऽत एव विवशाः परवशाः संतस्तं मंदरं वोढुं धर्तुमपपारयंतोऽसमर्थाः संतः पथि मार्गे तं मंदरं जहुस्त्यक्तवंतः ॥ ३४ ॥ कनकाचलः स गिरिर्मंदरस्तावत्तदा निपतन्सन् महता भारेण निमित्तेन बहूनमरदानवांश्चूर्णयामास ॥ ३५ ॥ तत्र तदा भगवान्नारायणस्तानमरदानवांस्तथा तेन प्रकारेण

भग्नबाहूरुकंधरान् अत एव कर्तव्ये भग्नमनसश्चाज्ञाय नाम्ना गरुडध्वज इति रूपवानाविर्बभूव ॥ ३६ ॥ स गरुडध्वजो गिरिपात-विनिष्पिष्टानमरदानवान्विलोक्येक्षया स्वकृपादृष्ट्या जीवयामास । तत्रापि निर्जरान्देवान्यथा पूर्वं व्रणरहितास्तथा विव्रणान् पर्वता-भिघातजक्षतताचिन्हराहितान् । चकारेति शेषः ॥ ३७ ॥ गरुडध्वजो गिरिं मंदरमेकेन हस्तेन लीलयाऽनायासेन गरुडे आरोप्य स्थापयित्वा स्वयमप्यारुह्य सुरासुरगणैर्वृतः सन् अब्धिं क्षीरसमुद्रं प्रति प्रययावगच्छत् ॥ ३८ ॥ पततां पतनं कुर्वतां पक्षीणां श्रेष्ठः सुपर्णनामा गरुडः स्वस्य स्कंधाद्गिरिं मंदरमवरोप्यावतारयित्वा जलांते क्षीरसमुद्रोदकमध्ये उत्सृज्य हरिणा गरुड-ध्वजेन विसर्जितस्त्वं गच्छेति त्यक्तः सन् स्वस्थानं ययौ । अनंतोढो मंदरस्तु यदा वैवस्वतेंऽतरे । अमृतार्थे सुपर्णोढो रैवतस्यांतरे मनोरित्यत्र तात्पर्यसूचनाय सुपर्ण इत्युक्तं । एवं च वैवस्वतमन्वंतरे रैवतमन्वंतरेऽप्यमृतार्थं क्षीरसमुद्रमथनं कृतं । तत्र रैवतमन्वं-तरे सुपर्णनामकेन गरुडेन मंदरो धृतः । वैवस्वतांतरे त्वनंतनाम्ना गरुडेनेति विशेषो ज्ञातव्यः ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवत-टिप्पण्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ८—६ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ते देवासुरा नागराजं वासुकिनामसर्पं फलभागेन भागशः फलदानं प्रतिज्ञयामंत्र्य कथयित्वा तं वासुकिं नेत्रं रज्जुरूपं तस्मिन्गिरौ मंदरे परिधाय वेष्टयित्वा मुदान्विताः संतोऽब्धिं क्षीरसमुद्रं । ममंथुरिति शेषः ॥ १ ॥ हे कुरूद्वह । सुरा असुराश्च यत्ताः सन्नद्धाः संतोऽमृतार्थे एवमब्धिं मथितुमारेभिरे उपक्रांतवंतः । तस्मिन्समये हरिर्गरुडध्वजो वासुकेः पुरस्तान्मुखभागं जगृहे यतस्ततो देवाश्च तद्भागग्रहा अभवन् ॥ २ ॥ दैत्यपतयो महापुरुषस्य गरुडध्वजस्य तद्दैवैः सह वासुकि-मुखभागग्रहणरूपचेष्टितं व्यापारं नैच्छन्न संमतिं चक्रुः । वयमहेर्वासुकेरमंगलं पुच्छं बालं नं गृह्णीमः । सर्पदंशनभयेन बालं जगृहुरित्यपयशशंकया तद्बालस्यामंगलत्वमाहुर्दैत्या इति ज्ञेयं ॥ ३ ॥ यतो वयं स्वाध्यायश्रुतेन ऋगादि वेदश्रवणेन संपन्ना गुणकर्मभिः प्रख्याताश्च तदेतन्न गृह्णीम इति तूष्णीं स्थितान्दैत्यान्पुरुषोत्तमो विलोक्य स्मयमानो मंदहासं कुर्वन्सन् अमरैः सहितः सन् अग्रं मुखं विसृज्य पुच्छं जग्राह । कश्यपनंदनास्ते देवासुरा एवं कृतस्थानस्य मुखपुच्छादिरूपस्य विभागो यैस्ते तथा संतः परमायत्ताः संतोऽमृतार्थं पयोनिधिं ममंथुः । एवमर्णवे मथ्यमाने सति सोऽद्रिर्मंदरो यतोऽधस्तादाधाररहितस्ततोऽपोचलनादपोऽ-

विशत् । जलेष्वमज्जत ॥ ६ ॥ हे पांडुनंदन । यदा मंदरो बलिभिर्बलिष्ठैर्देवासुरैर्ध्रियमाणो धार्यमाणोऽपि गौरवाद्गुर्भरत्वादेवमपोऽविशत् । तदा ते देवासुराः स्वपौरुषेऽतिबलीयसा दैवेन स्वादृष्टप्रेरकेण हरिणा नष्टे भग्ने सति सुनिर्विण्णमतिविश्रांतं मनो येषां तथा सन् परिम्लानं मुखवर्चोलक्षणरसरहितं यन्मुखं या च श्रीस्तत्कांतिस्तद्वंत आसन् ॥ ७ ॥ दुरंतवीर्योऽवितथाऽव्यर्थोऽभिसंधिरिच्छा यस्य स ईश्वरो हरिर्विघ्नेशस्य गतिं मंदरपर्वतस्य जलमज्जनहेतुभूतां गतिं प्रवृत्तिं विलोक्य महत्काच्छपं कूर्मसंबंधि वपुः कृत्वा तोयं क्षीरोदजलं प्रविश्य गिरिं मंदरमुज्जहार । हरेः सामर्थ्यातिशयप्रकटनाय हरिप्रेरणयैव विघ्नराजेन मंदरमज्जनमकारीति तात्पर्यं ज्ञेयं ॥ ८ ॥ सुरासुरा उच्छ्रितमुद्धृतं कुलाचलं तं मंदरं वीक्ष्य क्षीरसमुद्रं निर्मथितुं समुत्थिताः । स कूर्मरूपी हरिरपरो महान्द्वीप इव लक्षयोजनप्रस्तारिणा विस्तारवता स्वपृष्ठेन मंदरं दधार ॥ ९ ॥ हे अंगप्रिय । सुरासुरेंद्रैः स्वभुजवीर्येण वेपितं कंपितं स्वपृष्ठतः पृष्ठे परिभ्रमंतं गिरिं मंदरं बिभ्रत्साकल्येन प्रमातुमशक्यतयाऽप्रमेय आदिकच्छप आदिकूर्मस्तस्य मंदरस्यावर्तनं परिभ्रमणमंगस्य शरीरस्य कंडूयनं कंडूतिपरिहाराय कृतनखादिस्पर्शतुल्यं मेने ॥ १० ॥ न विद्यते बोधस्तत्तत्कार्यज्ञानं येषां ते तथा तान् रूपयति तत्तदुपायं बोधयतीत्यबोधरूपोऽबोधोऽज्ञानं भवत्यस्मादित्यबोधस्तमोगुणस्तत्प्रेरयतीत्यबोधरूपो विष्णुस्तेषामसुराणां बलं शारीरं वीर्यं पराक्रमं चेरयन्प्रेरयन्नसुराणामिदं नियामकमित्यासुरं तेन रूपेणासुरानाविशत् । तथा देवगणांश्चोद्दीपयन् बलवीर्यतयाऽभिवृद्धयन् दैवनियामकतया दैवेन रूपेणाविशन्नागेंद्रं वासुकिं नागरूपेणाविशत् । तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्त्रत्वहेतुत इत्यादेः ॥ ११ ॥ दिव्यंतरिक्षे ब्रह्मा चतुर्मुखो भवो रुद्र इंद्रस्त एव मुख्या येषां तैरभिष्टुवद्भिः संस्तुवद्भिः सुमनोभिः पुष्पैरभिवृद्धः सहस्रबाहुरन्यो रूपांतरधारी अगेंद्रं पर्वतश्रेष्ठं मंदरमुपर्यूर्ध्वभागं हस्तेनाक्रम्यान्यो गिरिराडिव तस्थौ । शैलवृक्षौ नगावगौ । स्त्रियां सुमनसः पुष्पमित्यमरः ॥ १२ ॥ नेत्रगोत्रयो रज्जुभूतवासुकिमंदरपर्वतयोराविशता मंदरस्योपर्यधश्च स्थितेनात्मनि स्वस्य शरीरे चाविशता परेण हरिणा समेधिताऽभिवर्धिताऽत एव मदोत्कटा देवासुरा महाद्रिणा मंदरेण क्षोभितं चलीकृतं नक्राणां ग्राहादि जलचराणां चक्रं समूहो यस्मिंस्तमाब्धिं तरसा वेगेन ममंथुः ॥ १३ ॥ पौलोमकालेयबलील्वलादयोऽसुरा अहींद्रस्य सर्पश्रेष्ठस्य वासुकेः करालानि क्रूराणि दिक्षु स्थितानि यानि मुखानि तेभ्यो श्वास-

द्वारा निसृतो योऽग्निस्तद्धूमेनाहतं वर्चः कांतिर्येषां ते तथा संतो दावाग्निदग्धा सरला इवाभवन् ॥ १४ ॥ भगवद्धरेर्वेशा घना मेघाः समुद्रस्योर्मिभिस्तरंगैरुपगूढाः संबद्धाः शैत्यगुणोपेता वायवश्च मेघवायुनियामकदेवाः समुद्रोन्मथनोद्युक्तान्देवांश्च तस्य वासुकेः श्वासाग्निशिखाहतप्रभान् अत एव धूम्राणि धूमवर्णान्यंबराणि वस्त्राण्युष्णीषादीनि स्रजःपुष्पमालिका वराणि कंचुकानि च कंचूरूपवस्त्राणि येषां तान् दृष्ट्वा तेषु क्रमेणाभ्यवर्षन् ववुश्च। समित्युपसर्गेणाभिवर्षणस्य देवानुकूलतामाह ॥ १५ ॥ देवासुराणां वरूथानि सैन्यानि पातीति पास्तैर्मथ्यमानात्सिंधोः क्षीरसमुद्राद्यदा सुधाऽमृतं न जायेत नोत्पन्नं नोत्पत्स्यति चेति देवासुराणां बुद्धिरभूत्तदाऽजितनामा भगवान् स्वयं साक्षादब्धिं निर्ममंथ ॥ १६ ॥ मथनसमयेऽजितशोभाविशेषमाह ॥ मेघश्याम इत्यादिना। नीलमेघवच्छ्यामः कनकस्य सुवर्णस्य परिधिः कांची सुवर्णस्य यस्य स तथा। परिधिः परिधाने स्यात्कांच्यां चेति रत्नमाला। कर्णयोर्विशिष्टो द्योतः प्रकाशो ययोस्ते कर्णविद्युते कुंडले तयोर्विशिष्टा द्युत्प्रकाशो यस्य स तथा मूर्धनि शिरसि किरीटेन प्रकाशमानविलुलिता वनस्रक् वनमाला तां धरतीति तथोक्तो गमनचलितवैजयंतीधरो रक्तनेत्रांतो जगतामभयदैर्जैत्रैर्जयशीलैर्दोर्भिर्हस्तैर्दंदशूकं सर्पं वासुकिं गृहीत्वा मथ्ना मथनसाधनकाष्ठायितेन मंदरेणाब्धिमथ्नन् धृतोऽद्रिर्मंदरो येन तथा सन् प्रतिगिरिरिवाशोभत। दंदशूको बिलेशय उरग इत्यमरः ॥ १७ ॥ देवासुरैर्निर्मथ्यमानात्संभ्रांता मीना उत्कृष्टमकरा अहयः सर्पाः कच्छपाः कूर्मास्तिमयो दशयोजनपरिमिता मीना द्विपा गजा ग्राहा नक्रास्तिमीन् गिलंति ग्रसंतीति तिमिंगिलाः शतयोजनपरिमिता मीनास्तैराकुलाच्चंचलादुदधेः क्षीरसमुद्रादग्रतः प्रथमं महोल्बणं हालाहलाख्यं विषमभूदुत्पन्नं ॥ १८ ॥ अंग हे प्रिय। सेश्वराः स्वस्वस्वामिसहिताः प्रजाजना असह्यवीर्यमुग्रवेगमत एव दिशि दिशि विसर्पत्प्रसरन् उपर्युत्सर्पदधश्चोति सर्वतो गच्छत्तद्विषं वीक्ष्य भीताः संत्यः केचिदरक्ष्यमाणाः संत्यः सदाशिवं शरणं दुद्रुवू रक्षकत्वेन तं प्राप्ताः ॥ १९ ॥ प्रजास्त्रिलोक्या भवाय मंगलायाभिमुखं देव्या पार्वत्याऽभियुतमद्रौ कैलासे मुनीनां मध्य आसीनं स्वस्यापवर्गहेतोर्मोक्षार्थं तपो जुषाणं कुर्वाणं देवानामिंद्रादीनां वरमुत्तमं महादेवं श्रुतिभिर्महादेवाय धीमहीत्यादिभिः स्तुवंत्यः प्रणेमुर्नमश्चक्रुः ॥ २० ॥ अत्र प्रजाः श्रीपार्वतीपतिं तदंतर्यामिणं शिवाख्यं नारायणं च मोक्षायोग्यानां संसारिणां तमोयोग्यानां च हरिहरयोर्भेदविषये संदेहविपर्ययजननाय संकलय्य स्तुवंति। अत्र चांत-

रंगाद्युपपत्तिभिरयमेवार्थ इति विज्ञायेत । तथाहि । हे देवानामिंद्रादीनां देवभूतानां प्रमथानामात्मन् स्वामिन् । भूतानि स्थावर-प्राणिनो भावयत्युत्पादयतीति भूतभावन । हे महादेव पार्वतीपते त्वच्छरणापन्नान्त्रैलोक्यदहनाद्विषात्त्राहीत्याधिष्ठानभूतरुद्रस्तुतिः ॥ २१ ॥ तदंतर्यामिदृष्ट्या स्तुवंति ॥ त्वमेक इत्यादिना । हे शिवांतर्यामि नारायण । त्वमेक एव सर्व जगतो ब्रह्मरुद्रादि-लक्षणस्य बंधमोक्षदाने ईश्वरः समर्थः । अत एव कुशलाः स्वपुरुषार्थेष्वभिनिविष्टाः प्रपन्नार्तिहरं गुरुं श्रुत्यादिभिर्हितोपदेष्टारं तं पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वामर्चयंति । न हीयं स्तुतिः पार्वतीपतौ संभवति । तस्य नारायणादिस्वातिरिक्तसर्वचेतनबंधमोक्षदातृत्वस्य स्वमोक्षार्थं तपःकरणादिना बाधितत्वात् । न हि स्वातिरिक्तसर्वमोक्षादिदः स्वमोक्षार्थं तपःकुर्यात् । सृष्टिः स्थितिः संहृतिश्च नियमोऽज्ञानबोधने । बंधमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराडिति स्कांदपुराणवचनात् । अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः । आनंददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दन इति वचनाच्च । यत्तच्छिवाख्यं परमात्मतत्त्वं देवः स्वयंज्योतिरवस्थितिस्त इत्युत्तरग्रंथे । हे देव महारुद्र । यद्यस्मात्ते तव चावस्थितिरवस्थानं तत्परमात्मतत्त्वं शिवाख्यं स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशो नारायणं इति । न ते गिरित्रेत्यत्र च । हे गिरित्र गिरिश । ते हृदि यत्परंज्योतिर्नारायणाख्यं ब्रह्मवर्तते तदखिला ये लोकपाला इंद्रादयो विरिंचश्चतुर्मुखो वैकुंठाख्याः सुरेंद्राः शुभ्राख्याद्दषेर्विकुंठायां जाता वैकुंठैःसुरसत्तमैरेतत्स्कंधप्राक्तनपंचमाध्यायोक्तैश्च गम्यं साकल्येन ज्ञातुमशक्यमिति च विस्पष्टं रुद्रांतर्यामिहरिस्तुतिप्रतीतेश्च प्रजानामभिमुखतयास्थितरुद्रांतर्यामिण्यपि । अंतर्यामिणमीशेशमपेक्ष्याहं त्वमि-त्यपि सर्वे शब्दाः प्रयुज्यंते सति भेदेऽपि वस्तुष्वित्यादि प्रमाणैस्त्वमित्याद्युपपत्त्याऽस्मदुक्तार्थो युक्त इत्यास्तां तावत् ॥ २२ ॥ हे भूमन्पूर्ण । रुद्रांतर्यामिन्विष्णो । यदाऽस्य जगतः सत्त्वादिगुणमय्या सत्त्वगुणनियामिकया स्वशक्त्या सर्गस्थित्याप्ययान् उत्पत्तिस्थितिसंहारान् धत्से विधत्से करोषि । तदा स्वयमेव स्वं साकल्येनैक्षत इति स्वदृक् क्रमेण ब्रह्माविष्णुशिवाभिधां धत्से धारयसि । अत्रायं विवेकः । चतुर्मुखे ब्रह्मरूपेण स्थित्वा सर्गं करोषि विष्णवभिधेन साक्षाद्रूपेण स्थितिं शिवनामकेन रुद्रे प्रविष्टरूपेण संहारमिति । ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिव-रूपी शिवे स्थितः । अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परं । आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयं दृगविशेषणः । आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयी द्विज । सृजन् रक्षन्हरन्विश्वं दध्रे संज्ञाः क्रियोचिताः । इत्यादि समाख्यानात् । सत्त्वादि गुणनियामकशक्त्या

जगज्जन्मस्थितिसंहारकर्तृत्वं विष्णोरेव मुख्यं । निमित्तमात्रमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः । ब्रह्मा च शर्वश्च कालाख्या रूपिणस्तवेति दशमस्कंधे चतुर्मुखरुद्रयोरीश्वरं प्रति तयोः प्रत्येकं सृष्टिसंहारमात्रकरणयोर्मध्ये शिवस्येशशब्दितहरिणा क्रियमाणजगत्संहारानिमित्तमात्रत्वस्य विस्पष्टत्वाच्च । भूमा संप्रसादादध्युपदेशादिति सूत्रभाष्यादौ भूम शब्दस्य विष्ण्वेकनिष्ठत्वावगमाच्चात्रस्तूयमानो विष्णुरेव न तु पार्वतीश इत्यविवादं ॥ २३ ॥ तमेव विष्णुं स्तुवंति । हे भूमन् विष्णो । गुह्यमतिरहस्यं परमं ब्रह्म त्वमेव । नारायणपरं ब्रह्म परंधाम परमं महद्ब्रह्म इत्यादि प्रत्यक्षश्रुतिस्मृतिभ्यः । सदसतां पृथिव्यादि पंचभूताख्यानां भावानां भावनमुत्पादकं । आत्मन आकाशः संभूत इत्यादेः । यदन्यद्वायोश्चांतरिक्षं चैतदिति माध्यंदिन श्रुत्यादेः । नानाशक्तिभिः सृष्ट्यादिहेतुभिराभासः प्रकाशमान आत्मांऽतर्यामी जगदीश्वरः ॥ २४ ॥ त्वमेव शब्दयोनिः पूर्वोक्तानेकगुणविशिष्टतया ऋगादि शास्त्रप्रतिपाद्यो जगत आदिकालस्थित आत्मशब्दवाच्यस्त्वमेव । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादेः । प्राणेंद्रियद्रव्यगुणः स्वाधीनो भावः सत्तावतो यत्स्मात्स तथोक्तः । त्वमेव कालक्रुत्सत्यसंकल्पो यज्ञात्मा च सत्यं चिदानंदरूपं ऋतं सर्वदैकप्रकारेण स्थितं धारकत्वाद्धर्मः । यत्त्रिवृत् अकारउकारमकाररूपवर्णत्रयवद्यदक्षरमोंकाररूपं तत्प्रतिपाद्यं च त्वमेवेति । ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्मेति वेदे वेदांत आमनंति ॥ २५ ॥ अखिलानां देवातानां हविराधातरतयाऽऽत्मदेहस्थानां योऽग्निस्ते मुखं मुखाज्जातस्तदाश्रितश्च । मुखादिंद्रश्चाग्निश्चेत्यादि श्रुतेः । हे लोकभव सर्वलोकोत्पादक हरे । क्षितिं तवांघ्रिपंकजं पद्भ्यां भूमिरित्यादि श्रुतय आमनंति । अखिलदेवतानामात्मनः स्वामिनस्ते कालोगतिः । दिशश्च कर्णौ जलेशो वरुणो रसनं जिव्हं ॥ २६ ॥ हे भगवन् । नभोंऽतरिक्षं ते नाभिः । नाभ्य आसीदंतरिक्षमिति श्रुतिः । नभस्वान्वायुस्ते श्वसनं श्वासलक्षणप्राणे जन्यः । प्राणाद्वायुरजायतेति श्रुतिः । सूर्यस्ते चक्षुषि । चक्षोः सूर्योऽजायतेति श्रुतेः । जलं ते रेतो वीर्यस्थानीयं तवात्मा देहः परावरात्मनां मुक्तामुक्तचेतनानामाश्रयः । मुक्तानां परमा गतिरित्यादेः । सोमश्चंद्रस्ते मनः । चंद्रमा मनसो जात इति श्रुतेः । द्यौस्ते शिरः । शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत इति श्रुतेः । यथाहि पौरुषं सूक्तं नित्यं विष्णुपरायणमित्यादि प्रमाणेन विष्ण्वेकविषयतया प्रमितपुरुषसूक्तसमाख्यया चात्र विष्णुरेव स्तूयत इत्यविवादं ॥ २७ ॥ हे त्रयीमयात्मन् ऋगादि वेदत्रये प्रधानचेतनतया प्रतिपाद्य । शिवांतर्यामिन् । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः । नारा-

यणपरा वेदा इत्यादि स्मृत्या वेदे हरेरेव मुख्यप्रतिपाद्यतावगमात् । ते समुद्राः सप्तकुक्षिरुदरं गिरयः पर्वता अस्तिसंघाः सर्वे ओषधयः फलपाकांता व्रीहियवादयो वीरुधो लता रोमाणि तनुरुहस्थानीयाः । गायत्र्यादि सप्तछंदांसि तव सप्तत्वगादि धातवो धर्मदेवता यमस्तव हृदयं ॥ २८ ॥ इदानीमधिष्ठानभूतपार्वतीपतिं स्तुवंति । हे ईश पार्वतीपते । उपनिषत् ईशानः सर्वविद्यानामित्यादि रूपा तव पंचमुखानि मुखेभ्यो जाता । यैः । ईशानः सर्वविद्यानां । वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय । अघोरेभ्यः । सद्यो जातं प्रपद्यामीत्यादि पंचमंत्रैरष्टोत्तरात्रिंशन्मंत्रसमुदायः कलारूपो जात इति शेषः । हे महादेव ! यद्यस्मात्ते तवावास्थितिः कैलासाधिवासादि पदं प्राप्तं तत्ते हृद्यवस्थितं ज्योतिः शिवाख्यं परमात्मनो विष्णोस्तत्त्वं स्वरूपं । विष्णुरिति यावत् । अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वमिति श्रुतौ रुद्रो विष्णोर्देवस्य प्रभृथे पूजने कृते सति रुद्रियं रुद्रसंबंधिमहित्वं कैलासाधिपत्त्यादि रूपं विदे विविदे हि इति स्पष्टत्वात् । सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः । ज्योतिर्हृदयमाहितं यत् । यो वेद निहितं गुहायां । नारायणः परं ज्योतिरित्यादि श्रुत्यर्थपर्यालोचनायां प्रस्तुत-स्वयं ज्योतिषो विष्णुत्वावगमात् । आत्मा नारायणः परस्तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडित्यादि श्रुतिस्मृतिपूच्यमानपरमात्मनः । द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षराक्षर एव च । उत्तमः पुरुष-स्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमित्यादिना क्षराक्षरशब्दितरमाब्रह्मादिचेतनान्यचेतनस्य विष्णुत्वावगमात् । अय-मेवैतच्छ्लोकार्थः । न तु पार्वतीपतिरत्र शिवपरमात्मादि शब्दाभिधेयः । तस्य । हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोऽ-ब्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्यानिति दशमोत्तरार्धे रुग्मिण्या । अद्भिः संभूतो हिरण्यगर्भ इति श्रुत्याऽब्जशब्दवाच्यतया संभावितेन चतुर्मुखेन सह भव शब्दवाच्यस्य नश्वरैश्वर्यत्वेनैतत्स्तुत्ययोग्यत्वात् ॥ २९ ॥ हे मृड रुद्र । अधर्मो निर्ऋतिस्ते छायाऽऽश्रितः । यैः सत्त्वादिभिर्विसर्गो जगस्थितिसृष्टिसंहारास्तानि सत्त्वरजस्तमांसि । ते नेत्रत्रयं साक्षान्मुख्यो मनुः स्वायंभुवः शास्त्रकृतः पाशुपतादिकर्तुस्तवेक्षा दृष्ट्याश्रयः । देवर्षिर्नारदस्ते तव छंदोमय इच्छानुसारी ॥ ३० ॥ हे गिरित्र कैलासपालक । पार्वतीश । ते हृदि स्थितं परंज्योतिः शिवाख्यं नारायणः । नारायणः परं ज्योतिरिति श्रुतेः । विरिंचो ब्रह्मा अखिललोकपाला निःशेष-

लोकपालका अष्टदिक्पालकैश्च वैकुंठसुरेंद्रः शुभ्राख्याद्विजाद्विकुंठायामुत्पन्नास्तैश्च साकल्येन गम्यं न। किमस्माभिः। यत्र परंज्योतिषि रजस्तमः सत्त्वं च गुणत्रयं च बाधकतया नास्ति। न हि द्वितीयो गुणसंगवर्जितः सृजत्यवत्यत्ति न बध्यतेऽजः। यद्ब्रह्म गुणपूर्णं। यच्च निरस्तभेदं। स्वावतारेष्वन्योन्याभावरूपपृथक्त्वशून्यं। अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहंतो ह्यस्मिन् गुणाः। मय्यनंतगुणे। नेह नानाऽस्ति किंचन। न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हीत्यादेः ॥ ३१ ॥ हे ईश रुद्र। कामो मदनोऽध्वरो दक्षयज्ञस्त्रिपुरा दैत्याः कालहराख्याद्या येऽनेकभूतद्रुहो बहुप्राणिद्रोहिणस्तान् क्षपयतः संहरतस्ते यच्चरितं तत्ते स्तुतौ नालं। यद्यस्मात्त्वमंतकाले प्रलयकाले आत्मकृतं स्वनिर्मितं जगत्स्वनेत्रवन्हेः स्फुलिंगैरग्निकणैः सहितया शिखया ज्वालया भसितं भस्मीकृतं ॥ ३२ ॥ हे ईश। येऽविवेकिन आत्मारामे स्वरमणे नारायणेऽभिविष्टांतःकरणतया गुरुभिः सनकादिभिः स्वहृदि चिंतितांघ्रिद्वंद्वमुमया सह तपसाऽभितप्तं धर्मांतरं च चरंतं कुर्वाणं त्वा त्वां स्मशाने निरतमुग्रवपुषमस्थिमालादिना भयंकरदेहं कत्थंतेऽतिक्रम्य वदंति निंदंति। ते भूतभूतिं प्राणिनामैश्वर्यप्रदं त्वामविदोऽज्ञानिनस्तव सकाशाज्जायमानभूतभूतिं न जानंति। ये ज्ञात्वाऽपि निंदंति ते हीनलज्जा लज्जाहीनाः ॥ ३३ ॥ हे ईश। यस्मात्सदसतः पंचमहाभूताभिमानिदेवेभ्यः परत उत्तमस्य तस्य ते हृदिस्थनारायणस्यांजः सम्यक् स्वरूपगमने ज्ञाने न ते गिरित्रेत्याद्युक्तरीत्या ब्रह्मादयोऽपि न प्रभवंति। तत्सर्गसर्गाविषया ब्रह्मसृष्टस्वायंभुवादि सृष्टिविषया वयं न प्रभवाम इति किमुत। यद्यपीत्थं वयं स्तुतावशक्तास्तथाऽपि येयं स्तुतिः सा भक्तिमात्रं केवलं भक्तिः। न चात्र किंचिद्गुणोत्कर्षख्यापनं तदुचितमस्तीति भावः। नन्वत्र रुद्रस्वरूपमेव ब्रह्माद्यगम्यमित्युच्यत इति किं न स्यादिति चेन्न। अप्रामाणिकत्वात्। प्रत्युतास्मिन्स्कंध एव रुद्रेण नाहं परायू ऋषयो न मरीचमुख्याः। जानंति यद्विरचितं खलु सत्वसंघाः। यन्मायया मुषितचेतस एत्येत्यादिना स्वेन चतुर्मुखाद्यैश्च विष्णोरत्राज्ञेयत्वमुच्यते। अजशक्रशंकराद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतं नतोऽस्मीत्यादि दशमस्कंधादौ च ॥ ३४ ॥ हे महेश्वर। तव हृदि स्थितमेतच्छिवाख्यं नारायणं परं सर्वोत्तमं पश्यामः। तस्मात्परमुत्तमं न प्रपश्यामः। मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय। पुरुषान्न परं किंचित्। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्यादेः। अव्यक्तकर्मणोऽविचारेऽप्रतीतचरित्रस्य ते व्यक्तिर्जन्म लोकस्य जडस्य मृडनाय सुखाय। भवतीति शेषः।

अनेन मदुत्तमत्वान्मदंतर्यामिनारायणस्तुतिवन्नारायणादुत्तमस्तुतिः किं न क्रियत इति निरस्तं। तदुत्तमाभावस्य प्रमापनात् ॥३५॥ एवं प्रजाभिः स्तुतः सर्वेषां भूतानां प्राणिनां सुहृदुपकारी देवो रुद्रस्तासां प्रजानां तद्व्यसनं क्लेशं वीक्ष्य जनितया कृपया भृशं पीडितो भृशमत्यंतं पीडितः संजातक्लेशः सतीं प्रतिव्रतां स्वस्य प्रियां पार्वतीं प्रतीदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३६ ॥ हे भवानि पार्वति। प्रजानामेतद्वैशसं क्लेशं त्वं पश्य। एतद्वैशस्यमहो आश्चर्यं। बत खेदो जायते। द्रष्टृणामिति शेषः। उक्तक्लेशनिमित्तमाह। क्षीरोदमथनोद्भूतात्कालकूटाद्युपस्थितं वैशसमिति ॥ ३७ ॥ हे भवानि। प्राणपरिपालनेच्छूनामासां प्रजानामभयं भयपरिहरणं मे मया विधेयं। हीत्यस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयन्नाह। प्रभोः समर्थस्य दीनपरिपालनं यत्। एतावान्हि इयानेवार्थः प्रयोजनं। हि हेतावववधारण इत्यमरः ॥ ३८ ॥ अस्मिन्नर्थे सदाचारमाह। साधवः प्राणिन आत्मनो नारायणस्य मायया मोहनस्य मोहन-शक्त्या भ्रांतेष्वत एव स्वेषु बद्धवैरेष्वपि क्षणभंगुरैः स्वैः स्वकीयैः प्राणैर्भूतानि पांति संरक्षंति ॥ ३९ ॥ हे भद्रे। भूतेषु कृपयतो दयां कुर्वतः पुंसः सर्वेषां भूतानामात्मा स्वामी हरिः प्रीयते प्रीतो भवति। भगवति हरौ प्रीते सति सचराचरो जंगमस्थावर-चेतनसहितोऽहं प्रीतः संतुष्टो भवामि। मदादि सर्वचेतनानां सर्वैः स्वधर्मैः सर्वपुरुषार्थसाधनहरिप्रीतिरेवसंपाद्या। तत्कर्म हरितोषं यत्। किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतन इत्यादेः। अत्र सर्वात्मा हरिरित्यनेनांतर्यामि बृहदारण्ये पृथिव्याद्यंतर्यामित-योक्तो विष्णुरेवेति वेदनात्। स्वांतर्यामित्वमपि हरेः प्रकटितं। तेनात्र रुद्र एव परमात्मेत्याशंकाऽनवकाशः ॥ ४० ॥ तस्मा-द्धरिप्रीतिसद्भावादहं गरं विषं भुंजे। मे सकाशात्प्रजानां स्वस्ति क्षेमोऽस्तु। विश्वभावनो जगदुपास्यो भगवान् ऐश्वर्यादि षड्गुणवान् रुद्रो भवानीं पार्वतीं प्रत्येवमामंत्र्य कथयित्वा तद्विषं जग्धुं भक्षितुमारेभे उपक्रांतवान्। भवानी च यतो रुद्रस्य प्रभावं सामर्थ्यं जानातीति प्रभावज्ञाऽतो रुद्रकार्यमन्वमोदत सुखमनुज्ञातवती ॥ ४२ ॥ ततस्तदनंतरं भूतभावनो महादेवो जगद्व्यापि हालाहलं विषं भूतकृपया स्वस्य करतलीकृत्याभक्षयत्। वायुभक्षणावशिष्टं रुद्रोऽपिबदित्यत्र तात्पर्यं। मुख्यप्राण एवात्र प्रजाभिः प्रथमं प्रार्थितः समुद्रमथनोत्पन्नं विषं सुवर्णपात्रे स्वयं संपूर्यापिवत्। अविशिष्टं किंचिद्विषं स्वकराभ्यामुन्मथ्य रुद्रायादात्। वायुरस्मा उपामथ्य पिनष्टस्य कुनन्नम। केशी विशस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापिबत्सहेत्यादि श्रुतेः। कलेरसुरश्रेष्ठस्याभिमन्यमानं शरीररूपं यत्कल्मषं

विषं तत्तस्याप्युक्तरीत्या महानुभवस्य स्वल्पपायिनोऽपि रुद्रस्य स्ववीर्यं दर्शयामास । किं तद्विषदर्शितं सामर्थ्यमित्यत आह । गले रुद्रस्य कंठे नीलं नीलरूपं यच्चकारतदेव तत्सामर्थ्यमिति । तच्च तदपि नीलरूपं साधो रुद्रस्य विभूषणत्वमुपपादयति । साधवो जनो लोकतापेन जनसंतापेन स्वयं तप्यंत इति यत्तत् । अखिलानां चेतनानामात्मनोंऽतर्यामिणः पुरुषस्य पूर्णषड्गुणस्य हरेः परमाराधनं हीति । अंतर्बहिः पुरुषाकाररूपैरित्यादेरत्र सर्वचेतनांतर्यामिपुरुषशब्दितो विष्णुरेव ॥ ४४ ॥ प्रजा जना दाक्षायणी सती रूपा पार्वती ब्रह्मा चतुर्मुखो वैकुंठश्च विष्णुरपीत्येते देवानामिंद्रादीनां देवस्य मीढुषो भक्ताभीष्टवर्षकस्य शंभोर्महारुद्रस्य तद्विषपानलक्षणं कर्मकार्यं निशाम्य दृष्ट्वा शशंसिरे । हे रुद्र । त्वं समर्थ इति स्तुवंतः । वैकुंठश्चेत्यनेन विष्णोर्विषपानसामर्थ्ये सत्यपि मुख्यप्राणरुद्रयोः कीर्त्यभिवृद्धये तन्न पीतवानिति सूच्यते ॥ तदुक्तं ॥ रुद्रस्य यशसोऽर्थाय स्वयं विष्णुर्विषं विभुः । न संजह्रे समर्थोऽपि वायुं चोचे प्रशांतये इति । प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः । पारतंत्र्याद्वै सादृश्याद्वयोः श्रेष्ठे चेष्टितमिति दशमस्कंधे मुख्यप्राणादीनां जगत्स्रष्टॄणां शक्तीनां स्वतंत्रत्वेन प्रमितश्रीनारायणाधीनत्ववर्णनेन शास्त्रेणोपाध्यायामितिवत् । वायुर्यद्रुद्रेणापिवत्सहेति पूर्वमस्माभिरुक्तरीत्या विषपाने प्रधानाप्रधानयोर्मुख्यप्राणरुद्रयोर्विषपानादि शक्तीनामपि हर्यधीनत्वाविवादाच्चायमेवार्थो युक्तः ॥ विषं पिबतो रुद्रस्य पाणेर्यद्विषं किंचित्प्रस्कन्नं गलितं भूमौ पतितं तद्वृश्चिकाः प्रसिद्धाः कृमिविशेषा विषौषध्यो लांगलाद्या दंदशूका दंशनशीलसर्पा अपरे च व्याघ्रादयो ये विषदंतास्ते जगृहुः स्वीकृतवंतः । स्म हीति निपाताभ्यामस्य सामर्थ्यस्य श्रुत्यादिप्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ८ ॥—७ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एवं रुद्रेण विषपाने कृते सति तेऽमरा दानवाः प्रीताः संतः सिंधुं क्षीरसमुद्रं तरसा वेगेन ममंथुः । ततो मथितात्समुद्राद्धविर्धान्यग्निहोत्रादि हविर्योग्यक्षीरादि दात्री कामधेनुरभवत् ॥ १ ॥ हे नृप । ऋषयस्त्रिकालदर्शिनो ब्रह्मवादिनः परब्रह्मप्रतिपादकवेदाध्ययनशीला मुनयोऽग्निहोत्रोपयुक्तां तां धेनुं यज्ञस्य देवानां पानस्य पानयोग्याय मेध्याय पवित्राय हविषे हविरर्थं जगृहुः । देवानां पानयोग्यं क्षीरादि यस्मिंस्तस्य यज्ञस्येति वा ॥ २ ॥ ततस्तदनंतरं क्षीरसमुद्राच्चंद्रवत्पांडुरः शुभ्रो नाम्नोच्चैःश्रवा हयोऽश्वोऽभूदुत्पन्नः । बलिर्विरोचनस्तस्मिन्नुच्चैःश्रवसि स्पृहामाकांक्षां चक्रे । ईश्वरस्य विष्णोः शिक्षयाऽऽज्ञया ।

इंद्रस्तत्स्पृहां न चक्रे ॥ ३ ॥ तत ऐरावताख्यो वारणानां गजानामिंद्रः श्रेष्ठः स्वस्य चतुर्भिर्दंतैः श्वेतपर्वतस्य भगवतोऽनुग्रहेण महाकांतिं हरन् सन्विनिर्गतः ॥ ४ ॥ तदनंदरं सुरलोकं स्वर्गं विभूषयतीति विभूषणः पारिजातो वृक्षोऽभवत् । यः पारिजातो भुवि भवान्यथा पार्थैर्भूम्यां स्थितैः पुरुषार्थैरर्थिनः पुरुषार्थकांक्षिणः पुरुषान् तथा पूरयति पूर्णान्करोति ॥ ५ ॥ ततो निष्कं कंठाभरणं कंठेषु यासां ताः सुवाससः स्वर्गिणां स्वर्गस्थप्राणिनां वल्गुगतिलीलावलोकनैर्मनोहरगमनक्रीडाकटाक्षदर्शनै रमण्यः सुखजनका अप्सरसो जाताः । ततो रमयति सुखयति स्वदर्शनादिनेति रमा भगवति विष्णौ परा तात्पर्यलक्षणभक्तिमती साक्षान्निरुपचारेण श्री शब्दवाच्या लक्ष्मीः । सौदामिनिकृता रूपा विद्युत्तटिद्यथा तथा स्वकांत्या दिशो रंजयत्यलंकुर्वति सत्याविरभूत् । अत्र साक्षाच्छ्रीरित्यनेन सर्गाभिमानिश्रीर्निवारिता आविरभूदित्यनेन लक्ष्म्या ज्ञानानंदात्मकदेहतया नारायणवत्प्रादुर्भाव एव । न तु देहोत्पत्तिरित्यसूचि ॥ ७ ॥ तस्यां लक्ष्म्यां ससुरासुरमानवाः सर्वे प्राणिनो रूपं सौंदर्यमौदार्यं महत्वं वयस्तारुण्यं वर्णो रूपं सुवर्णादि रूपं तेषां महिम्ना माहात्म्येनाक्षिप्तं स्थापितं चेतोऽन्तःकरणं यैस्ते तथा संतः स्पृहां चक्रुः ॥ ८ ॥ लक्ष्मीसौंदर्यादिना वशीकृतांतःकरणतयेंद्रादीनां तत्सेवाप्रकारमाह ॥ तस्याश्चेत्यादिना । महेंद्रस्तस्या अद्भुतमाश्चर्यकरं महदासनं महत्पूज्यमासनमानिन्ये । मूर्तिमत्यो देहधारिण्यः सरिच्छ्रेष्ठा भागीरथ्यादि देवता सुवर्णकलशैः शुचि निर्मलं जलमानिन्युः ॥ ९ ॥ भूमिदेवता अभिषेचनिका अभिषेकोचिताः सकलोषधीरहरदानीतवती । गावः पवित्राणि क्षीरादीनि पंचगव्यादीन्याहरन् । वसंतो माधवं चैत्रोत्पन्नं मध्वाहरत् ॥ १० ॥ ऋषयोऽभिषेकं यथाविधं कल्पयांचक्रुः कृतवंतः । गंधर्वा भद्राणि मंगलानि जगुर्नटा विद्याधरादयो ननृतुः किन्नराश्च जगुः ॥ ११ ॥ वाद्यघोषका मृदंगपणवमुरजानकगोमुखान्यवादयन् । शंखवेणुवीणानां तुमलान्संदडितान्निःस्वनांश्चक्रुः ॥ १२ ॥ ततो दिश इभा गजा ऐरावताद्यः पूर्णकलशैर्ब्राह्मणोक्तैर्महाभिषेकसूक्तवाक्यैः पद्माकरां सतीं निर्दुष्टां श्रियमभिषिषिचुः ॥ १३ ॥ समुद्रो वरुणः पीतकौशेयवाससी हरिद्रावर्णक्षुशकृमिनिर्मितवस्त्रे । मत्ताः पुष्परसपानजमदोपेताः षट्पदा भ्रमरा यस्यास्तामत एव धुनानां चंचालयंतीं नानासुगंधपुष्पानिर्मितां स्रजं मालां च समुपाहरत् ॥ १४ ॥ प्रजापतिविश्वकर्मा देवशिल्पिर्विचित्राणि भूषणान्याहरत् । सरस्वती ब्रह्माणी हारं मुक्तासरमजो ब्रह्मा पद्ममाहरत् । नागाः सर्पाः

कुंडले कर्णाभरणेऽहरन् ॥ १५ ॥ ततस्तदनंतरं लक्ष्मीः कृतं स्वस्त्ययनं पुण्याहो यया सा सती । नदंतो ध्वनिं कुर्वाणो द्विरेफा भ्रमरा यस्यां सा तामुत्पलस्रजं पाणिना प्रगृह्य सुकपोलकुंडलं सुशोभनं व्रीडया लज्जया हासेन च सहितं वक्त्रं मुखं दधती सती चचार संचारं कृतवती ॥ १६ ॥ अतिकृशोदर्यत्वल्पमध्यदेशा निरंतरं घनं समं चंदनकुंकुमकेसराभ्यां भूषितं लिप्तं स्तनद्वयं च दधाना ततस्ततस्तत्र तत्र वल्गुभिर्मनोहरैः सिंजितैर्भूषणध्वनिभिः । भूषणानां तु सिंजितामित्यमरः । विसर्पती संचारं कुर्वती सा रमा हेमलतेव बभौ ॥ १७ ॥ सा लक्ष्मीर्निरवद्यं पारतंत्र्याद्यशेषदोषविदूरमव्याभिचारिणोऽतिव्याप्तिरहिताः संतुष्टेऽन्याप्त्यसंभव-विधुर गुणाः शुभधर्मा यस्य तमात्मनः स्वस्य ध्रुवं सर्वदैकप्रकारतया स्थिरतरं पदमाश्रयीभूतं पतिं गंधर्वयक्षासुरसिद्धचारणत्रै-विष्टपेशादिषु विलोकयंती सती नान्वविंदत न प्राप्तवती । त्रैविष्टपेया देवाः ॥ १८ ॥ गंधर्वादिषु स्वपतित्वायोग्यताविमर्श-प्रकारमाह ॥ नूनं तपो यस्येत्यादिना सोऽप्यमंगल इत्यंतेन । यस्य तपः कायशोषणादिरूपं शरीरशोषणं प्राहुस्तपसामुत्तमं तप इत्यादि प्रमाणसिद्धमस्ति । तस्य पुरुषस्य मन्युनिर्जयः कोपजयो नास्ति । मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्य इति नानार्थरत्नमाला । नूनं निश्चयः । अनेन ऋषयो निराकृताः । क्वचित्पुरुषे ज्ञानमस्ति तत्ज्ञानं संगवर्जितं फलाकांक्षारहितं न । नूनमिति । अनेन बृहस्पत्यादयो निराकृताः । देवेषु कश्चिच्चतुर्मुखो महानस्ति । तस्य कामनिर्जयो नास्ति । प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायादिति श्रुतेः । यः परतो व्यपाश्रयोऽन्याश्रितः स्वसंपदेऽस्य देवस्येति पूर्वोक्तश्रुतौ विष्णवनुग्रहेण प्राप्तपदो रुद्र ईश्वरः किं नेत्यर्थः । ईश्वरः सर्वभूतानामिति श्रुतिर्निरवकाशाऽस्य देवस्येति श्रुत्या बाधितार्थतया विवक्षितसर्वभूतेश्वरत्वं प्रतिवदतीति भावः ॥ १९ ॥ क्वचिद्यमादौ धर्मोऽस्ति । यस्य धर्मादेर्भूतेषु सौहृदं स्नेहो दया नास्ति । निर्दयव्यापारप्रवृत्तत्वात् । क्वचित्कुबे-रादौ त्यागो द्रव्यदानमस्ति । तच्च त्यजनं तस्य मुक्तिकारणं न । कस्यचित्पुंस इंद्रादेर्वीर्यमास्ति । तच्चाजस्य हरेर्वीर्यात् । निष्कृतं निष्क्रांतमनाश्रयं न तदेवं नारायणं विना । समो गुणादिकार्यक्रोधादि दोषरहितः समस्तचेतनेष्वपि द्वितीयो नास्ति ॥ २० ॥ क्वचित्पुरुषे चिरायुरस्ति । शीलेन सत्स्वभावेन युक्तं मंगलं नास्ति । क्वचिच्च तदपि शीलं मंगलमप्यस्ति । तथाऽप्यायुष इयत्ता-वेद्यं ज्ञानं नास्ति । यत्र कुत्रचोभयमायुर्ज्ञानं चेत्युभयमस्ति सोऽपि कालांतरेण मरणवत्त्वेनामंगलः । कश्चन लोकविलक्षणः

सुमंगलः सर्वदा मांगल्ययुक्तः श्रीनारायणो मां कांक्षते । ययोरेव समं वित्तमित्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धसाम्यस्य द्वावेतौ नित्यमुक्ता-वित्यादि श्रुतिसिद्धत्वात् । मम सर्वकालेऽपि तत्स्त्रीत्वात् । मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति तदुक्तेरित्याद्यर्थे हि शब्देनाह । नारायणस्य सर्वचेतनवैलक्षण्यं सर्वदा मांगल्यं च । द्वाविमौ पुरुषौ लोके । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः । मंगलानां च मंगलमित्यादि भारतसिद्धं ॥ २१ ॥ रमैवं विमृश्य विचारं कृत्वाऽव्यभिचारिसद्गुणं निजैकाश्रयाः केवलं स्वाश्रिता भक्त्यादि सद्गुणवंतश्च ये मुक्तास्तेषामाश्रयं । मुक्तानां परमा गतिरित्यादेः । संसारिणां स्वभक्तानां मुकुंदं मोक्षप्रदं स्वसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिषु निरपेक्षं पराकांक्षारहितमीप्सितं सर्वदाऽपेक्षितं सर्वजनैः सर्वैः सौंदर्यादि गुणैरपेक्षितं परं सर्वोत्तमं श्रीनारायणं वरं पतिं वव्रे स्वीकृतवती ॥ २२ ॥ वरणप्रकारमाह ॥ तस्येति । रमा तस्य श्रीनारायणस्यांसदेशे उशतीं मनोरमां भक्तानामभीष्टप्रदां च । माद्यतः पुष्परसपानमदोपेता ये मधुव्रता भ्रमरास्तेषां वरूथं स मूहस्तेषां गिरा वाण्योपघुष्टां ध्वन्युपेतां नवकंजमालां नूतनकमल-मालां निवीय प्रक्षिप्य व्रीडया लज्जया सहितो यो हासस्तेन विकसद्विस्तृतं यन्नयनं तेन तन्मुखारविंदं पश्यती भीता भयभक्ति-युता सति स्वधाम स्वगृहस्थानीयं तस्य हरेरुरो वक्षस्थलं च पश्यती सती निकटे समीपे तस्थौ । अनाद्यनंतकालेऽपि विष्णु-मेवाश्रिता रमा । अन्येषां ज्ञापनार्थाय दोषानुक्त्वेतरान् जहाविति प्रमाणात् । हरेरिदानीमेव लक्ष्मीप्राप्तिर्न पूर्वमिति न मंतव्यं । स्वस्याः श्रिय इत्युत्तरश्लोकाच्च ॥ २३ ॥ त्रिजगतो लोकत्रयस्य जनक उत्पादकतया पितुः स्थानीयो जनन्या मातुःस्थानीयाया विभूतेरैश्वर्याभिमानिन्या अनादिकाले स्वस्याः श्रियः स्वकीयपत्न्याः श्रीदेव्याः स्ववक्षस्थलं परमं निवासमुत्तमवासस्थलमकरोत् । श्रीर्यत्र हरेर्वक्षस्थले स्थिता सति साधिपतीन् सस्वामिचतुर्मुखादिसहितान् त्रिलोकान् लोकत्रयस्थजनान् यतस्ते जनाः स्वाः स्वकीयाः प्रजा अत एव सकरुणेन कृपायुक्तेन निरीक्षणेनावलोकनेनैधयताऽभिवृद्धैश्वर्ययुक्तानकरोत् ॥ २४ ॥ तस्मिंल्लक्ष्मीनारा-यणविवाहोत्सवे शंखादि वाद्यानां स्वनो ध्वनिः सस्त्रीणामप्सरसाहितानां नृत्यानां विद्याधराणां गायतां देवानुगानां गंधर्वाणां ध्वनिश्च पृथक् प्रत्येकमभूत ॥ २५ ॥ ब्रह्मरुद्रांगिरसमुख्याः श्रेष्ठा येषां ते सर्वे विश्वसृजो विभुं हरिं पुष्पवर्षिणः संतस्तल्लिंगै-र्हर्यसाधारणधर्मप्रतिपादकैरवितथैरनुपचरितार्थैर्मंत्रैर्विष्णोर्नुकं वीर्याणीत्यादिरूपैरीडिरे स्तुतवंतः ॥ २६ ॥ प्रजापतिना चतुर्मुखेन

सहिताः सप्रजापतयो देवा रुद्रादयस्तादितरप्रजाश्च श्रियाविलोकिताः संतः शीलादिगुणसंपन्नाः संतः परामुत्तमां निर्वृतिं मुदं लेभिरे ॥ २७ ॥ यदा दैत्यदानवा लक्ष्म्योपेक्षितास्तदा यतो निःसत्त्वा अतो निरुद्योगा अपि यतो गतत्रपा अतो लोलुपा बभूवुः। निःसत्त्वाः शरीरशक्तिरहिता अतो निरुद्योगाश्च यतो गतत्रपास्त्यक्तलज्जा अतो लोलुपाश्च लक्ष्म्याकांक्षावंतश्च बभूवुरिति वा ॥ २८ ॥ अथ वारुणी सुराभिमानी देवता कमललोचनकन्योत्पन्ना। तामसुरा हरेरनुमतेन संमत्या जगृहुः ॥ २९ ॥ अथा सुरैर्वारुणीस्वीकारानंतरममृतार्थिभिः काश्यपैः कश्यपपुत्रैः सुरासुरैर्मथ्यमानादुधधेः क्षीरसमुद्रात्परमाद्भुतोऽत्याश्चर्यकरः पुरुष उदतिष्ठदुत्तस्थौ। हे महाराजेति परीक्षित्संबोधनं। उदतिष्ठादित्यनेनोक्तं प्रादुर्भावाभिज्ञतया स्तुत्यर्थं ॥ ३० ॥ उत्थितं पुरुषं विशिनष्टि ॥ दीर्घेत्यादिना। दीर्घा आजानाववलंबिनः पीवराः पुष्टा दोर्दंडा दंडवत्पराशिक्षणदक्षा हस्ता यस्य सः कंबुवच्छंखवद्वलित्रयोपेता ग्रीवा यस्य सः। अरुणे कमलदलगर्भवद्रक्ते ईक्षणे नेत्रे यस्य सः। शामलो नीलमेघश्यामस्तरुणः षोडशवार्षिकः स्रग्वी वैजयंत्यादिमालाधरः सर्वाभरणभूषितः ॥ ३१ ॥ पीतवासाः पीतांबरवान् महद्विस्तृतं पूज्यं च वक्षो यस्य स महोरस्कः सुमृष्टेऽतिशयशोभितसुवर्णात्मके रत्नखचिते कर्णाभरणे यस्य स समृष्टमणिकुंडलो नीलाः कुंचिता वक्रीभूताः केशांता यस्य सः। सिंहस्य विक्रमवत्पराक्रमवद्विक्रिमा यस्य सु समीचीनो भगः समग्रैश्वर्यादि षड्गुणा यस्य सः ॥ ३२ ॥ अमृतस्यामृतेन पूर्णं कलशं बिभ्रद्दधानो वलयाभ्यां कटकाभ्यां भूषित एतादृशः पुरुष उदतिष्ठादिति पूर्वेणाऽन्वयः। स पुरुषः कस्यांशः किं नामकः किं कार्यं इत्यत आह ॥ सवा इति। स पूर्वोक्तपुरुषः साक्षादनुपचारेण भगवच्छब्दवाच्यस्यान्यतमो मुकुंदात्को नाम लोके भगवत्पदार्थ इति स्मृतेः। विष्णोर्नारायणस्यांशांशसंभवः ॥ ३३ ॥ धन्वंतरिरिति ख्यातः प्रसिद्ध आयुर्वेदस्य वैद्यशास्त्रस्य दृक् द्रष्टा। इज्यं यज्ञहविर्भोक्ता य एवं विधस्तमसुराः सर्वेऽवलोक्यामृतमाहृतमाहारो यस्मिंस्तं कलशं चावलोक्य ॥ ३४ ॥ सर्ववस्तूनि लिप्संत आकांक्षमाणाः कलशं तरसाऽपहरन्। असुरैरमृतस्य भाजने पात्रे तस्मिन्कलशे नीयमाने सति देवा विषण्णं क्लेशंतं मनो येषां ते तथा संतो हरिं शरणमाययुः ॥ ३५ ॥ भृत्यानां देवानां कामं मनोरथं करोतीति कृत् भगवान् धन्वंतरिरित्युक्तरीत्या तेषां देवानां दैन्यमालोक्य। हे देवा यूयं मा खिद्यत व्यथां न कुर्वत। अहं स्वमायया तेषामसुराणां मिथः परस्परं कलहं जनयित्वा

वो युष्माकमर्थं प्रयोजनममृतपानरूपं साधयिष्ये । इत्याहेति शेषः ॥ ३६ ॥ हे प्रभो । तस्मिन्नमृतरूपेऽर्थे तर्षेणाकांक्षायुतं चेतो मनो येषां तेषामसुराणामहं पूर्वमिदममृतं दृष्टवान् गृहीतवान् पास्ये त्वं नेत्यादि रूपः कलिः कलहोऽभूत् ॥ ३७ ॥ हे राजन् । दैतेया दैत्यादयोऽसुरा जातमत्सराः संतो यतः स्वयं दुर्बला अतः स्वतः प्रबलान् गृहीतामृतकलशान् स्वान्स्वकीयानेव इति प्रत्यषेधन्मुहुर्मुहुः । किमिति । हे असुराः । ये तुल्ये समाने आयासे समुद्रमथननिमित्ते हेतवः कारणीभूता देवा अपि स्वभाग मर्हंति । यथा बहुकर्तृकानेकाहर्निर्वर्त्यसत्रयागे सर्वे समानफलभागिनस्तथैष धर्मः सनातनः सदातनो यतोऽतोऽस्मिन्विवादकाले कर्तुंरुचित इति ॥ ३९ ॥ हे राजन् । एतस्मिन्नंतरेऽस्मिन्नसुरकलहसमये सर्वोपायविदामीश्वरो विष्णुरनिर्देश्यमिदमेतादृगिति निर्देष्टुमशक्यमत एव परमाद्भुतं योषित्स्त्रियो रूपं दधार प्रादुश्चकारेत्यर्थः ॥४०॥ तं नारायणीरूपं वर्णयति ॥ प्रेक्षणीयेत्यादिना । सौंदर्यकोमलतादि गुणैः प्रेक्षणीयमवश्यं द्रष्टव्यं यदुत्पलं नीलोत्पलं तद्वच्छ्यामं नीलवर्णं सर्वावयवैः करचरणादिभिः सुंदरं समाने करणाभरणे यस्य तत् सुकपोलेन समीचिनगंडस्थलेनोन्नतनासिकया च युक्तमाननं यस्य तत् ॥ ४१ ॥ नव यौवनेन नूतन तारुण्येन निस्पंदतोर्निश्चलतोः स्तनयोः कुचयोर्भारेण कृशं स्वल्पमुदरं यस्य तत् । मुखस्यामोदे परिमलेऽनुरक्ता अलयस्तेषां झंकारे-णोद्विग्ने चंचले लोचने यस्य तत् ॥४२॥ उत्फुल्ला विकसिता मल्लिका यस्यास्तां मालां स्वकेशभारेण बिभ्रच्छोभमाना ग्रीवा कंठाभरणं च यस्य तत् । शोभनाभ्यां भुजांगदाभ्यां भूषितं ॥४३॥ विरजं मालिन्यादि दोषरहितं यदंबरं वस्त्रं तेन संवीतं वेष्टितं वधोः स्त्रियो विद्यमानया शोभया चित्रमाश्चर्यकरं कांच्या कट्याभरणेन प्रविलसदतिप्रकाशं वल्गुभ्यां मनोहराभ्यां स्फुरद्भ्यां प्रकाशमानाभ्यां नूपुराभ्यां पादांगदाभ्यां युक्तं ॥४४॥ सव्रीडेन सलज्जेन स्मितेन हासेन युक्तैर्विक्षिप्तैर्भ्रूविलासैः सहितैरवलोकनैर्दैत्यानां यूथं समूहं पांति रक्षंतीति यूथपास्तेषां चेतःस्वंतःकरणेषु कामं स्वविषयेच्छां मुहुः पुनरुद्दीपयदभिवृद्धं कुर्वद्योषिद्रूपं दधारेति पूर्वेणान्वयः ॥४५॥ हे असुराः । अन्योन्यतः परस्परं एकस्माद्येक इति यावत् । सुधापात्रं हरंतः संतो बलात्कारेण स्वीकुर्वाणः संतस्त्यक्तं सौहृदं स्नेहलक्षणं यैस्तैस्तथा संतःक्षिपंतस्तिरस्कुर्वंत एवं दस्यूनां चोराणां धर्मेण प्रवृत्ताः संतः आयांतीं स्त्रियं ददृशुः ॥ ४६ ॥ ते असुरास्तां दृष्ट्वा जातो हृच्छयः कामो येषां ते तथा संतस्तेऽसुरा अस्याः स्त्रियो रूपमहो आश्चर्यकरं धाम तेजोऽहो नवं वयस्ता-

रुण्यमहो इति परस्परं वदंतस्तामभिद्रुत्य पप्रच्छुः प्रश्नं कृतवंतः ॥ ४७ ॥ प्रश्नप्रकारं दर्शयति ॥ का त्वमित्यादिना । हे कंजपलाशाक्षि कमलपत्रवद्विशालतादिगुणवन्नेत्रे । त्वं काऽसि । कुतः कस्मादागता । किं कार्यं चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि । हे वामोरु मनोहरोरुमति । त्वं कस्य पुत्री कस्य भार्याऽसि तन्नोऽस्माकं वद । त्वं नो मनांसि मथ्नतीव भासि ॥ ४८ ॥ हे स्त्रि । वयं त्वाममरैर्दैत्यैः सिद्धगंधर्वचारणैश्च लोकेशैरिंद्रादिभिश्च न तु स्पृष्टपूर्वा पूर्वमस्पृष्टामननुभुक्तां जानीमः । यदैवं त्वं लोकेशैश्चास्पृष्टपूर्वा तदा नृभिर्मनुष्यैरस्पृष्टपूर्वेति कुतो वक्तव्यं ॥ ४९ ॥ हे सुभ्रु । त्वं सघृणेन दयावता विधिनाऽस्मदद्दष्टप्रेरकेनेश्वरेणास्मदादिशरीरिणां सर्वेंद्रियमनःप्रीतिं विधातुं कर्तुं प्रेषिता किं प्रेषिता नूनं निश्चयः ॥५०॥ हे भामिनि । अननुकूलेषु कोपनशीलेषु सुमध्यमे । सा त्वमेकवस्तुन्यमृतलक्षणविषये स्पर्धमानानामत एव बद्धवैराणां ज्ञातीनां नोऽस्माकं शं सुखं विधत्स्व कुरु ॥५१॥ हे सुभ्रु । वयं कश्यपार्जितद्रव्यभोक्तारः कृतपराक्रमा भ्रातरश्च । त्वयाऽस्मिन्नमृते विभज्यमानेऽस्माकं भेदः कलहो यथा न भवेत्तथा नीतिमनतिक्रम्यामृतं विभजस्व ॥ ५२ ॥ मायया स्वेच्छया योषिद्वपुः स्त्रीरूपधारी हरिर्दैत्यैरित्युपामंत्रितः प्रार्थितः सन् प्रहस्य रुचिरापांगैर्मनोहरकटाक्षैरसुरानीक्षन्सन्निदं वक्ष्यमाणवचनमब्रवीदुक्तवान् ॥ ५३ ॥ हे पुरुषाः कश्यपस्य दायादाः पुत्राः । यूयं पुंश्चल्यां स्वैरिण्यां स्वेच्छया नानापुरुषकामिन्यां कथं संगता विश्वस्ताः । पंडिता ज्ञानिनः कामिनीषु स्वेच्छाचारासु स्त्रीषु विश्वासं जातु कदाचिन्न यांति ॥ ५४ ॥ हे सुरद्विषः । पंडिताः शालावृकाणां कपिक्रोष्टुशुनां स्वैरिणीनां स्त्रीणां च सख्यान्यास्थिराण्याहुः । नूत्नं नवं नवं विचिन्वतामिति हेतुगर्भविशेषणं । शालावृकाणां विचिन्वतीनामिति स्त्रीणामिति ज्ञेयं ॥ ५५ ॥ तेऽसुरास्तस्याः स्त्रिय इत्युक्तलक्षणैः क्ष्वेलितैः परिहासपूर्वकछद्मवचनैरस्वस्थमनसःसंतो भावगंभीरं जहसुर्हासं कृतवंतोऽमृतस्य भाजनं पात्रं ददुश्च ॥५६॥ ततो हरिरमृतभाजनं गृहीत्वेषत्स्मितेन शोभा यस्यास्तया गिरा वाण्याऽऽह । हे असुराः । मया कृतं क्व कुत्रचित्साध्वसाधु वा । यत्तु तद्युष्माभिरभ्युपेतमंगीकृतं यदि तर्हीमां सुधाममृतं वो युष्माकं विभजे विभागं कृत्वा दास्यामीत्येवं रूपया गिरा बभाषे ॥ ५७ ॥ असुरपुंगवा इत्युक्तरूपं तस्या अभिव्याहृतं वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा यतस्तस्याप्रमाणविदः स्वरूपानभिज्ञा अतस्तत्कार्यं तथास्त्वित्यन्वमंसतानुज्ञातवंतः ॥ ५८ ॥ अथ कृतस्नानास्तेऽसुरा वासांसि परिधायातिभूषिताः संतो द्विजैः कृतस्वस्त्ययनाःसंतो

हविषाऽनलं हुत्वा विं परमात्मानं प्रीणंतीति विप्रास्तथा भूतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गां दत्वा प्रागग्रेषु कुशेषु यथोपजोषं यथा सुखं स्यात्तथा प्राविशन्नुपविष्टाः ॥ ६० ॥ माल्यैः पुष्पमालाभिश्च । माल्यं पुष्पे पुष्पदाम्नेति रत्नमाला । जुष्टायां सेवितायामलंकृतायां धूपैः कृष्णागर्वादिजैरामोदिता परिमालिता या शाला तस्यां सुरेषु दितिजेषु च प्राङ्मुखेषु पूर्वाभिमुखेषूपविष्टेषु सत्सु ॥ ६१ ॥ हे नरेंद्र परीक्षित् । सा नारायणी तस्यां सभायां कलभवद्गजहस्तवत्क्रमवर्तुलत्वादिगुणविशिष्टयोरूर्वोर्लसत्प्रकाशमानं दुकूलं यस्याः सा श्रोणितटाभ्यामलसा मंदा गतिर्यस्याः सा मदेन हर्षोद्रेकेण विव्हलेक्षिणी यस्या साः कनकनूपुरयोः सिंजितेन ध्वनिना कूजंती कुंभस्तनी कलशपाणिः सती विवेश प्रवेशं कृतवती । कलभः करिपोते स्यात्करिहस्ते पुमानयमिति मुक्तामाला ॥ ६२ ॥ देवासुराः कनककुंडलचारुकर्णो नासाकपोलश्च यस्य तद्वदनं यस्यास्तां । विगलितः स्तनच्युतः स्तनपट्टिकाया अंतो यस्यास्तां श्रिया कांत्यादि संपदा युक्तं मुखं यस्यास्तां परदेवताख्यां नारायणीं संवीक्ष्य तस्या उत्स्मितेनोत्कृष्टमंदहासेन सहितेन वीक्षणेन वीक्षिताः संमुमुहुरतिभ्रांता बभूवुः ॥ ६३ ॥ अच्युतो जातिनृशंसानामुत्पत्तिमारभ्यान्याहिंसकानां सर्पाणां सुधादानमिव क्षीरप्रदानमिवासुराणां सुधाया अमृतस्य दानं दुर्नयमनीतिरिति मत्वा तानुद्दिश्य तां सुधां न व्यभजत् ॥ ६४ ॥ जगत्पतिरुभयेषां देवासुराणां पृथक् पंक्तिं कल्पयित्वा स्वासु स्वासु पंक्तिषु ता असुरदेवता उपवेशयामास ॥ ६५ ॥ गृहीतामृतकलशो हरिरुपसंचरैः समीपसंचरणादिभिर्दैत्यान्वंचयन् दूरस्थान्देवान् जरामृत्युहरां सुधां पाययामास ॥ ६६ ॥ हे नृप । नारायण्यां कृतस्नेहाः कामुकत्वात्तेऽसुरा एवं नारायण्या वंचने कृतेऽपि स्वकृतं समयं संकेतं त्वया यथा क्रियते तथाऽस्माकं संमतमित्यादि रूपं पालयंतः संतः स्त्रिया सह विवादे जुगुप्सया च युक्ताः संतस्तूष्णीमासन् ॥ ६७ ॥ तस्यां कृतोऽतिप्रणयः स्नेहो यैस्ते प्रणयस्यापायो नाशः स्यादिति कातरा भीता बहुमानेनाबद्धाश्चासुराः किंचनाप्रियमनिष्टं नोचुः ॥ ६८ ॥ स्वर्भानू राहुर्देवानां लिंगेन चिन्हेन प्रतिच्छन्न आच्छादितस्वरूपः सन्देवानां संसदि पंक्तौ प्रविश्य सोमममृतमपिबत् । चंद्रार्काभ्याममयं राहुरिति हरये सूचितश्च । राहुः स्वर्भानुरित्यमरः ॥ ६९ ॥ हरिः क्षुरवन्नापितशस्त्रवद्धारावता चक्रेणामृतं पिबतस्तस्य राहोः शिरो जहारापहृतवान् । तस्य राहोः कबंधः शिरोरहितदेहः सुधयाऽमृतेन प्लावित आर्द्रीकृतोऽपतत् । शुद्धोदसमुद्र इति शेषः

॥ ७० ॥ अजो ब्रह्मा राहोः शिरोऽमृतानीतं ग्रहमचीक्लृपत् कल्पितवान् । यो ग्रहः पर्वणि सूर्यचंद्रोपरागयोश्चंद्रार्कौ प्रति वैरधीः सन् अभिधावति ॥ ७१ ॥ लोकभावनः सर्वजगदुत्पादको भगवान्हरिर्देवैरमृते पीतप्राये प्रायशः पीते साति । असुरेंद्राणां पश्यतां सतां पुरुषरूपं स्वरूपं जगृहे स्वीकृतवान् । प्रभुरित्यनेनाघटितघटनसामर्थ्यं हरेः सूचयति ॥ ७२ ॥ एवं सुरासुरगणाः समानदेशकालकारणार्थप्राप्त्युपायगमनादिवंतोऽपि फलविषये विकल्पाः फलतदभाववतोऽभवन् । तदेव दर्शयाति । सुरगणा यस्य हरेः पादपंकजरजाश्रयणादमृतरूपं फलमंजसा निर्विघ्नेनापुर्दैत्यास्तदभावान्नापुः । स एव फलार्थिभिः सेव्य इति शेषः ॥ ७३ ॥ नन्वसुराणामपि ब्रह्मरुद्राद्याश्रयणात्कथं फलप्राप्तिर्ब्रह्मरुद्रविष्णूनां समत्वादित्याशंक्य श्रीहरेरेव ब्रह्मरुद्राभ्यामुत्तमत्वेन तदनुग्रहम-भिभाव्यासुराणां फलादाने स्वपादपद्माराधकदेवानां फलदाने च समर्थत्वादिनैवं शंक्यमिति परिहरति ॥ यदीति । नृभिः फला-र्थिभिः पुरुषैरुद्यतेषु फलदानाभिमुखेषु देवात्मजादिषु वसुकर्ममनोवचोभिर्द्रव्यक्रियाकरणवाक्यैर्यदर्चनं पुरस्तात्प्रथममेव ते स्वतंत्रा इति बुद्ध्या क्रियंते तदसदुष्टं निष्फलं भवेत् । यतस्तैरेव देवात्मजादिभिरेव स्वेषामर्चनादि यत्स्वातंत्र्यबुध्या स्वमात्राराधकैः क्रियते तत्तस्मिन् हरौ समर्पितं भवति । यत्पुनर्मूलनिषेचनं प्रथमत एव हरिपूजादिकं क्रियते तद्वृक्षमूले उदकसेचनं यथा सर्वस्य वृक्षस्य साधनं भवति । तद्वत्सर्वस्यापि फलस्य हरिगुरुदेवताऽनुग्रहप्राप्यस्य साधनं भवति । येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंत्यविधिपूर्वकं। अंतवत्तु फलं तेषां । देवा विष्ण्वर्पणं कृत्वेत्यादेः ॥ ७४ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ८—८ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ श्रीहरिचरणारविंदभक्त्यादिसाधनेनैव श्रेयः प्राप्तिस्तदभावे तदभाव इति ज्ञापयितुं देवासुरजयापजयाद्या-हाध्यायद्वयेन शुकः । हे नृप । दानवदैतेया वासुदेवपराङ्मुखा भक्त्यादिविधुरास्ततः कर्मणि क्षीरसमुद्रमथनरूपे युक्ता मनोयुक्ता यत्ताश्च प्रयत्नवंतोऽपीत्युक्तरीत्याऽमृतं नाविंदन्न प्रापुः ॥ १ ॥ हे राजन् । गरुडवाहनोऽमृतं साधयित्वा सुरान्पाययित्वा च सर्वभूतानां पश्यतां सतां ययौ ॥ २ ॥ दितिनंदना दैत्याः सपत्नानां स्वशत्रूणां देवानां परामुत्कृष्टामृद्धिमैश्वर्याभिवृद्धिं स्वेषां तदभावं च दृष्ट्वाऽमृष्यमाणा असहिष्णवः संत उद्धृतायुधाः संतो देवान्प्रत्युत्पेतुः ॥ ३ ॥ ततः सुरगणा यतो नारायणपरास्ततः पीतया सुधयैधिता बलाद्यभिवृद्धाः संतः शस्त्रैरसुरैः प्रति संयुयुधुः ॥ ४ ॥ हे राजन् । तत्र तस्मिन्काले उदन्वतः समुद्रस्य

रोधसि तीरे परमदारुणोऽतिक्रूरस्तुमुलः संदर्शितो वीराणां रोमहर्षणकरो देवासुराणां रणः । अभवादिति शेषः । उदन्वानुदधिः सिंधुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः । कूलं रोधं च तीरं चेत्यमरः ॥ ५ ॥ तत्र रणे सपत्नाः शत्रवस्ते देवासुराः संरब्धमनसः कोपाटोपयुक्तांतःकरणाः संतोऽन्योन्यं परस्परं समासाद्यासिभिः खड्गैर्बाणैः शरैर्विविधायुधैश्च निजघ्नुस्ताडितवंतः ॥ ६ ॥ तदा निनदतां मुहुर्मुहुर्ध्वनिं कुर्वतां शंखतूर्यमृदंगाणां हस्त्यश्वरथपत्तीनां च निःस्वनोऽभवत् ॥ ७ ॥ तस्मिन्संयुगे युद्धे रथिनो रथिभिः पत्तयः पादचारिणः पत्तिभिः सह हयाश्च हयैरिभा गजाश्चेभैः समसज्जंत संयुक्ता बभूवुः ॥८॥ केचिद्भटा वीरा उष्ट्रैर्दीर्घग्रीवैः केचिद्भटा द्विजैः पक्षिभिरपरे खरैर्गर्दभैः केचिद्गौरैः श्वेतैर्मृगैः केचिदृक्षैः करडीत्यपभ्रष्टैर्भल्लूकैर्द्वीपिभिर्व्याघ्रैर्हरिभिः सिंहैर्गूढाः संतो निर्ययुः । युद्धाय निर्जग्मुः ॥९॥ अन्यैर्गृध्रैरपरे कंकैरपरे बकैः केचित्सेनाभासैः कुत्सितैः सेनैरपरे तिमिंगिलैरन्ये शरभैरष्टपदमृगविशेषैः केचिन्महिषैरन्ये खड्गैरपरे गोवृषैः केचिद्गवैरन्येऽरुणै रक्तवर्णैर्मृगविशेषैर्निर्ययुः ॥ १० ॥ अन्ये शिवाभिर्जंबुकस्त्रीभिः केचिदाखुभिः इलीत्यपभ्रष्टैः केचित्कृकलासैः ओतीकाटेत्यपशब्दैः केचिच्छशैः प्रसिद्धैर्नरैः केचिद्बस्तैरजैरपरे कृष्णसारैरन्ये हंसैरपरे सूकरैर्वराहैर्निर्जग्मुः ॥११॥ अन्ये जलस्थलानां खगैः पक्षिभिर्विकृता विकारं प्राप्ता विग्रहाः शरीराणि येषां तैः सत्त्वैः प्राणिभिरुभयोः सेनयोरग्रतोऽग्रे विविशुः ॥ १२ ॥ हे पांडुनंदन पांडुकुलसंतोषक परीक्षित् राजन् । देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ सेने सागरे यादसांजलचर-प्राणिनां समूहौ वीचीनां तरंगाणां मालाभिः पंक्तिभिरिव । चित्रैराश्चर्यकरैर्ध्वजस्तंभैः पटैश्च सितैः शुभ्रैरमलैर्निर्दोषैरातपत्रैः सौरकिरणानीतसंतापाद्रक्षकैः छत्रैः । महाधनैर्बहुद्रव्यविक्रियैर्वज्रखचितदंडवद्भिर्विभ्राजद्भार्हचामरैः । प्रकाशशीलमयूरगरुत्मतचामरैः वातेन तीव्रगमनजनितवायुनोद्धूतैरुर्ध्वं चलितैरुत्तमोष्णीषैः श्रेष्ठशिरोबंधकवस्त्रैः सत्कृतैर्निर्दुष्टतया कृतैर्वर्मभूषणैः कवचालंकारैर्वि-शदैः शाणोल्लीढतया प्रशस्तैः सूर्यरश्मिभिः संयुक्तैर्निमित्तैः सुतरां स्फुरद्भिः प्रकाशमानैर्ध्वजिन्यौ सेने रेजतुः शुशुभाते ॥ १५ ॥ हे प्रभो परीक्षित् । वैरोचनो विरोचनपुत्रो बलिर्यस्य संख्ये देवासुरयुद्धेऽसुराणां चमूपतिः सेनापतिर्भूत्वा मयेनासुरवर्धकेन निर्मितं कामेनेच्छानुसारेण गच्छतीति कामगमाकाशगमनशक्त्याऽतिशयेन वैहायसं नाम । सर्वैः सांग्रामिकैर्युद्धसाधनैरुपेतं सर्वेषा-माश्चर्यकरं । अत एवाप्रतर्क्यमूहितुमशक्यमनिर्देश्यं वक्तुमशक्यं दर्शमानमप्यदर्शनं दर्शनरहितं । अद्भुतत्वादनिर्वाच्यमित्यादेः ।

एतादृशं विमानं श्रेष्ठयानमास्थितः आरूढः सन् सर्वैरनीकाधिपैः सेनानायकैर्वृतः सन् बालव्यजने छत्रं चेत्येषामग्र्यैः श्रेष्ठैरुदये चंद्र इव रेजे दीप्तवान् ॥ १८ ॥ नमुच्यादयस्त्रिपुराधिपा असुराणां यूथानां समूहानां पतयोऽसुरा यानैः स्वस्वारूढविमानैस्तस्य बलेः सर्वतो दिक्षु स्थिता आसन् । पौलोमकालेयनिवातकवचाख्यगणस्था अन्येऽसुराश्चासन् ॥ २२ ॥ रणमुखे बहुवारं निर्जित-देवाः । एतेन नमुच्यादयो निवातकवचांताः सर्वे सोमस्यामृतस्याप्राप्तस्वभागाः संतः केवलं क्लेशभाजिनः संतो युद्धार्थं सिंहनादं विमुंचंतः संतो बहुध्वनीन् शंखान् ध्वनियुक्तांश्चक्रुः । यदा तदा बलिभिरिंद्रः सपत्नान् शत्रून् शूरानुत्सिक्तानभिवृद्धान् दृष्ट्वा भृशं कुपितश्चुकोप ॥ २४ ॥ एवं कुपितोऽसुरसेनामभिविशन्प्रवेष्टुमिच्छुः । स्वराट् स्वर्गाधिपतिरिंद्रोऽहर्पतिः सूर्यः स्रवत्प्रसवणं स्यंदमाननिरोदकमुदयपर्वतं यथा तथा स्रवन्मदजलं दिग्गजमैरावतमारुरोह ॥ २५ ॥ वाय्वग्निवरुणादयो लोकपाला देवा नाना-प्रकारवाहनध्वजायुधयुक्ताः संतस्तस्येंद्रस्य सर्वतो दिक्षु स्वगणैः स्थिता संरक्षका आसन् ॥ २६ ॥ ते देवासुरा अन्योन्यं परस्परमभिसंहत्य मिलित्वा द्वंद्वयोधिनो द्वौ द्वौ मिलित्वा युद्धं कर्तुमिच्छवः संतो नामभिराव्हयंतस्तत्तन्नामग्रहणं कारयंतो मिथः परस्परं क्षिपंतस्तिरस्कुर्वंतोऽग्रे सेनामुखे विशंतः प्रविशंतो युयुधुर्युद्धं चक्रुः ॥ २७ ॥ हे राजन् । बलिरिंद्रेण युयोध । बृहस्पास्ति-स्तारकेण युयोध । वरुणो हेतिना मित्राख्यः सूर्यः प्रहतिनाऽयुध्यत् ॥ २८ ॥ यमस्तु कालनाभेनासुरेण विश्वकर्मा देवतक्षको मयेनासुरतक्षकेन युयुधेति वै प्रसिद्धं । शंबरोऽसुरस्त्वष्ट्राख्यादित्येन विरोचनोऽसुरः सवित्राख्यादित्येन युयुधे ॥ २९ ॥ अपरा-जिताख्यदेवेन नमुचिरसुरो युयुधे । अश्विनौ देवौ वृषपर्वणाऽसुरेण शर्मिष्ठा पित्राऽयुयुधत् । बाणोऽसुरज्येष्ठः श्रेष्ठो यस्य तेन शतेन शतसंख्याकैर्बलेरसुरस्य सुतैः सह प्रसिद्धः सूर्यो देवो युयुधे ॥ ३० ॥ सोमश्चंद्रश्च राहुणाऽसुरेण युयुधे । अनिलो वायुः पुलो-म्नासुरेण । न रियंत ब्रह्मादि वरबलेन न क्षियंत इति नरा महिषासुरादयस्तानश्नातीति नराशिनी । भक्तानां मंगलं दत्त्वाद्भद्राऽ-सुराणां संहारकत्वात्काली दुर्गादेवी निशुंभशुंभाभ्यां युयुधे । निशुंभशुंभयोरिति कर्तरि षष्ठी ॥ ३१ ॥ हे अरिंदम शत्रुशिक्षक । परीक्षित्संबोधनं । वीररसाभिज्ञत्वख्यापनाय वृषाकपिस्तु देवो जंभेनासुरेण विभावसुरग्निर्महिषेणासुरेण । सहवातापिर्वातापिसहि-तेल्वलोऽसुरो ब्रह्मपुत्रैर्वसिष्ठादिभिर्युयुधे ॥ ३२ ॥ दुर्मर्षोऽसुरः कामदेवेनोत्कलोऽसुरो मातृभिर्ब्रह्मादि सप्त मातृभिः । बृहस्पति-

देवाचार्यस्तूशनसा शुक्रेणासुराचार्येण शनैर्मंदं चरतीति राशिष्विति शनैश्चरो देवो नरकेणासुरेण युयुधे ॥ ३३ ॥ एकोनपंचाशन्मरुतो देवा निवातकवचैरसुरैः । अष्टवो वसवो देवाः कालेयैरसुरैः । दश विश्वेदेवास्तु पौलोमैरसुरैः । एकादशरुद्राः क्रोधवशैरसुरैः सह युयुधुः ॥ ३४ ॥ बलींद्रादयोऽसुराः सुरेंद्राः संहत्य परस्परं प्राप्य द्वंद्वेनाजौ युद्धभूमावेवं युद्ध्यमानाः संतोऽन्योन्यमासाद्य खड्गादिभिरोजसाऽवष्टंभनशक्त्या निजघ्नुः । एवं परस्परं जिगीषवो जेतुमिच्छवः संतस्तीक्ष्णशरान् क्रूरान् बाणांश्चिक्षुपश्च ॥ ३५ ॥ ते देवासुराः परस्परं भृशुंडिभिश्चक्रैर्गदाभिःऋष्टिभिः साधारणखड्गैः पट्टिशैर्विस्तृतखड्गैः शक्तिभिरयोमुखैर्दीर्घदंडैरुल्मुकैर्गतज्वलाग्नियुक्तकाष्ठैः प्रासैरूर्ध्वमग्रश्चायोमुखैर्दंडैः परश्वधैः कुठारैर्निस्त्रिंशैस्त्रिंशदंगुलिभ्योऽधिकदीर्घखड्गैर्भल्लैर्बाणैः परिघैः कवाटपृष्ठोपोद्धलकदारुविशेषैः पृथुपुष्टबृहच्छिरो दंडविशेषैर्भिंडिपालैः शिरांसि चिच्छिदुर्द्विधा कुर्वतः ॥ ३६ ॥ रथैः सहिता गजास्तुरंगाश्चाश्वाः पदातयः पादचरा नरा विविधा आरोहंतीत्यारोहा गजाद्यारूढाः पुरुषास्तैः सहिताः सारोवाहा वाहनाविखंडिताश्छिन्ना बभूवुः । एवं तत्र वीरा निकृंताश्छिन्ना बाहव उरवः शिरोधरा ग्रीवांऽघ्रयः पादा येषां ते तथा बभूवुः । छिन्नानि ध्वजाज्यासानि धनूंषि तनुत्राणि कवचानि भूषणानि येषां ते तथा चासन् ॥ ३७ ॥ तेषां गजाश्वपदातीनां पदाघातैः पादसंघट्टनै रथांगै रथचक्रैश्च चूर्णितादायोधनाद्युद्धमंडलादुत्थित उल्बणस्तीक्ष्ण उच्छ्रित उन्नतो रेणुर्धूलिस्तदा दिशः खमाकाशं द्युमणिं सूर्यं चाच्छादयन् स्थितोऽपि असृक्स्रुतिभिः रक्तप्रवाहैः परिप्लुतः क्लिन्नो न्यवर्तत शांतोऽभूत् ॥ ३८ ॥ तदा भूरुवृत्तानि शिरसः स्खलितानि किरीटानि शिरोभूषणानि कुंडलानि कर्णाभरणानि येषां तैः संरंभेन कोपाटोपेन युक्ता दृशा नेत्राणि येषां तैः परिदष्टानि दंतैर्गृहीता दर्ता दंतानां छदा आच्छादका ओष्ठा येषां तैः शिरोभिः सहाभरणैः सहायुधैर्महाभुजैः करभवद्गजहस्तवत् क्रमवर्तुलत्वपुष्टत्वादि गुणैरुरुभिः प्रस्तृता आच्छादिता साति बभौ ॥३९॥ तत्र मृधे युद्धे कबंधाः वीरान्पश्यंतः संत उद्धृतायुधैर्दंडाकारैर्हस्तैर्युक्ताश्च संत उत्पेतुरुपरि पतिता अभवन् ॥४०॥ बलिर्दशभिः शरैर्महेंद्रं त्रिभिः शरैरैरावतं चतुर्भिः शरैश्चतुःसंख्याकान्वाहान् एकेन शरेण । आरोहत्यनेनेत्यारोहः । वाहनप्रेरकस्तं चार्च्छयत्तताड ॥४१॥ स शक्रो यतः शीघ्रविक्रमस्तत आपतत आगच्छतो प्राप्तान् स्वप्राप्तिशून्यान् मध्ये तावत्संख्याकैर्निशितैः शाणोल्लीढैर्भल्लैर्बाणैर्हसन्निव परिहासं कुर्वान्निव चिच्छेद

॥ ४२ ॥ बलिस्तस्येंद्रस्योत्तमं कर्म स्वशरच्छेदनरूपं वीक्ष्य दुर्मर्षोऽसहिष्णुः सन् शक्तिमाददे जगृहे । हरिरिंद्रो बलेर्हस्तस्थां महोल्काभामत एव ज्वलंतीं तां शक्तिमच्छिनद्द्विधा चकार ॥ ४३ ॥ विभुः शत्रुजयसमर्थ इंद्रो बलिस्ततः शूलमनंतरं प्रासं तोमरमृष्टयश्चेत्येवमादि यद्यदस्त्रं समादद्यादृहीतवांस्तत्सर्वमच्छिनत् ॥ ४४ ॥ हे प्रभो । अनंतरमसुरो बलिरदृश्यत्वं गतः सन् असुरसंबंधिनीं भ्रांतिजनकां विद्यां सृष्टवान् । ततो मायाया देवसैन्योपरि भागे पर्वतः प्रकटोऽभूत् ॥ ४५ ॥ ततः पर्वताद्दवाग्निनाऽरण्यवान्हिना दह्यमाना जलमानास्तरवो वृक्षाः पतिता उन्नतशिखराः । शिलाश्च पाषाणा अपि द्विषतामसुरद्वेषिणां देवानां बलं सैन्यं चूर्णयंतः पतिताः ॥ ४६ ॥ सवृश्चिका महोरगा अजगरा दंशनशीला दंदशूकाः सर्पाः सिंहव्याघ्रवराहाश्च महतः पूज्यान्सुरान् मर्दयंतो निपेतुः । आन्महत इत्यादिना महच्छब्दस्याकारादेशः ॥ ४७ ॥ हे विभो । शूलहस्ता विवाससो वस्त्ररहिताः । छिंधि द्विधा कुरु । भिंधि विधारयेति वादिन्यः शतसंख्याका यातुधान्यो राक्षस्यस्तथा राक्षससमूहाश्च समुत्पेतुः ॥ ४८ ॥ ततो व्योम्न्याकाशे महामेघाः स्तनयित्नवो गर्जनशीला गंभीराः परुषाः क्रूराः स्वना ध्वनयो येषां ते तथा संतो वातैराहताश्च संघटिताः संतोऽगारान्साग्निकाष्ठमुखान्मुमुचुस्त्यक्तवंतः ॥ ४९ ॥ दैत्येन बलिना सृष्ट उत्पादितः श्वसनो वायुसारथिः सहायो यस्य श्वसनसारथिः सांवर्तकः प्रलयाग्निरिवातितीक्ष्णः सुमहान् अतिस्थूलतरो वन्हिर्विबुधानां देवानां ध्वजिनीं सेनामधाक् भस्मीचकार ॥ ५० ॥ तदनंतरं प्रचंडवातैरतितीक्ष्णवायुभिरुद्धूता जनिता ये तरंगास्तैरावर्तैश्चक्राकारभ्रमजलैश्च भीषणो भयंकर उद्वेलः समुद्रो मर्यादातिलंघी सन् समुद्रः सर्वतः सर्वासु दिक्षु प्रत्यदृश्यत दृष्टोऽभूत् ॥ ५१ ॥ सुराणां सैनिकाः सेनारक्षका महामायैरत एवालक्ष्याऽगेया गतिः स्थितिस्तया भीषणैर्भयजनकैर्दैत्यैरेवमुक्तप्रकारेण मायासु सृज्यमानासु सतीषु विषेदुर्व्यथिता बभूवुः । हे नृप । यत्र यदेंद्रादयो देवास्तत्प्रतिनिधिं बल्याद्यसुरसृष्टमायाप्रतीकारं न विदुरज्ञातवंतस्तत्र तदा विश्वभावनः सर्वोत्पादको भगवान्नारायण इंद्रादिभिर्ध्यातः सन्प्रादुरभूत् ॥ ५३ ॥ प्रादुर्भावानंतरं भगवान् सुपर्णस्य गरुडस्यांसयोः कृतौ स्थापितौ पल्लवसदृशांघ्री यस्य स तथा सन् पिशंगं हरिद्रावर्णसदृशं वासो वस्त्रं यस्य स तथा सन् नवकंजवन्नूतनकमलवदम्लानविस्तृतलोचने नेत्रे यस्य स तथा सन् । अष्टसंख्याकायुधोपेतहस्तः सन् उल्लसन्नतिप्रकाशमानः श्रिया कांत्या युक्तो यः कौस्तुभोऽस्त्युत्तम-

तयाऽनर्घ्याणि मौल्यरहितानि किरीटकुंडलानि मुकुटकर्णाभरणानि यस्य स तथा च सन् देवासुरैरदृश्यत ॥ ५४ ॥ प्रतिबोधे जागरे आगते सति स्वप्नावस्थाद्रष्टा गजतुरगादिर्यथा विनश्यति चक्षुषा दृश्यो न भवति तथा महतामुत्तमानां महीयस्युत्तमे नारायणे तस्मिन्युद्धे प्रविष्टे सति असुरमायाकर्मजाः पर्वतवृक्षादयो विनेशुरदृश्या अभूवन् । नैतद्विचित्रमित्याह। हरिस्मृतिः सर्वविपद्भ्यो विमोक्षिणी विमोचिका किमु हरिरिति ॥ ५५ ॥ हे नृप । अनंतरमरीन् शत्रून् वहत्युद्धरति रणभूमेरित्यारिवाहः शत्रुपलायनकरः । अरिर्मृगारिः सिंहो वाहो यस्येति चारिवाहः । इभस्य गजस्यारिः सिंहो वाहो यस्येतीभारिवाहः । अस्मिन्पाठद्वये वाह शब्दोऽण प्रत्ययांतः कुंभकार शब्दवज्ज्ञेयः । कालनेमिरसुरो युद्धे गरुडवाहं भगवंतं दृष्ट्वा स्वत्रिशूलमाविद्ध्य भ्रामयित्वा हरये आहिनोत् प्रेषयामास । त्रयाणां लोकानां वैकुंठश्वेतद्वीपानंतासनानां सत्त्वरजस्तमसामधीशोऽधिकस्वामी नारायणो गरुडशिरसि पतत्त्रिशूलं लीलयाऽनायासेन गृहीत्वा तेन शूलेन वाहनसहितं शत्रुं कालनेमिमहनत्तताड हिंसितवांश्च ॥ ५६ ॥ अतिबलौ माली सुमाली चेत्युभौ यद्यदा युधिरणभूमौ हरिणा कृंतशिरसौ संतौ पतितौ । अथानंतरं माल्यवानसुरोंऽडजानां पक्षीणामिंद्रं श्रेष्ठं गरुडमाहत्य भ्रामयित्वा गदया यावद्यदाऽहनत्तताड तावत्तदाऽऽद्यः पुराणपुरुषो भगवान्नदध्वनिं कुर्वतोऽरेर्माल्यवतः शिरोऽरिणा चक्रेणाच्छि-नत् । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । कालनेम्यादयः सर्वे हरिणा निहता अपि शुक्रेणोज्जीविताः संतः पुनरते वै निपातिता इति ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां नवमोऽध्यायः ॥ ८—९ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अथोऽनंतरं शक्र इंद्रः समीरणो वायुरादिर्येषां ते तथा संतः स्वयं पूर्वं यैर्यैरसुरैरभिसंहता योद्धुं मिलि-तास्तांस्तान् भृशमत्यंतं जघ्नुः शस्त्रैस्ताडितवंतः ॥ १ ॥ यदा भगवानैश्वर्यादि षड्गुणोपेतः पाकाख्यमसुरं शास्ति शिक्षतीति पाकशान इंद्रः संरब्धकोपाटोपयुक्तः सन् वैरोचनाय विरोचनपुत्रबलये वज्रायुधमुदयच्छद्धातुमुद्यतस्तदा प्रजाजना असुरप्रकृतयो हाहेत्यतिखेदः समागतोऽस्माकमिति चुक्रुशुरार्त्तध्वनिं चक्रुः ॥ २ ॥ वज्रपाणिरिंद्रः स्वस्य पुरोऽग्रे स्थितं युद्धे सुमनस्कं शस्त्रास्त्रैः सुसंपन्नं महामृधे विचरंतं बलिं तिरस्कृत्येदं वक्ष्यमाणं वचनमाहोक्तवान् ॥ ३ ॥ हे मूढ कर्तव्यज्ञानरहित । बले त्वं नटवदैंद्र-जालिकवन्मायाभिरिंद्रजालादिभिर्मायेशान्नोऽस्मान् जेतुमिच्छसि । ऐंद्रजालिको बालानविवेकिनः स्वमायया निबद्धाक्षान्

आवृत्तदृष्टीन् कृत्वा तद्वालधनं नभः स्वावकाशस्थलं नयति हि ॥ ४ ॥ हे बले । ये जना मायाभिः कपटकर्मभिर्दिवं स्वर्गमारुरुक्षंत्यारोढुं प्राप्तुमिच्छंति ततः स्वर्गादप्युत्सिसृक्ष्यंत्यूर्ध्वलोकं गंतुमिच्छंत्यहं तान्दस्यूंश्चोरान्कपटिनः स्वायोग्यापेक्षा न कर्तव्येति ज्ञानशून्यान्पूर्वस्मात्पूर्वं प्राप्तात्पदात्स्थानाद्विधुनोम्यधश्च्यावयामि । तस्माच्चाधःस्थानादप्यधो विधुनोमि । आरुरुक्षंतीत्यादि पदानुकरणेनात्र मायाभिस्तूत्सिसृप्संतमिंद्राद्यामारुरुक्षतः अवदस्यून् रघूनथाः इत्यृचं प्रमाणयति ॥ ५ ॥ हे मंदात्मन् मूढचेतन बले । स उक्तगुणोऽहं दुष्ट कर्मिणस्ते तव शिरः शतग्रंथिना वज्रेण हरिष्ये । अतस्त्वं ज्ञातिभिः सगोत्रैरसुरैः सह घटस्व युद्धोद्योगं कुरुष्व ॥ ६ ॥ एवमिंद्रोदितबलिरिंद्रं वक्ति ॥ संग्राम इति । हे इंद्र । युद्धे वर्तमानानां कालाख्यरूपिणस्तवेति दशमस्कंधोक्तरीत्या काल शब्दवाच्यहरिणा नोदितानि प्रेरितानि कर्माणि पुण्यपापरूपाणि येषां तेषां सर्वेषां वीर्याणां कीर्तिर्यशोऽकीर्तिश्च जयोऽनभिभवोऽजयोऽशिवो मृत्युरपमृत्युश्चेत्येतेऽनुक्रमात्क्रमेण स्युर्भविष्यंति ॥ ७ ॥ सूरयो ज्ञानिनो जनास्तं पूर्वोक्तामिमं कालरशनं कालाख्यभगवदिच्छारज्जुं पश्यंति जानंतीत्यतः स्वेषां जयादौ प्राप्ते सति न हृष्यंति संतोषं न प्राप्नुवंति । अपजयादौ च न शोचंति । कालशब्दितस्वादृष्टप्रेरकनारायणस्वातंत्र्यज्ञत्वात् । तत्र तस्मिन्विषये स्वातंत्र्ये यूयमपंडिता अज्ञानिनोऽत एवं ब्रूथ ॥ ८ ॥ वयं तत्र जगदावात्मानं जीवं कारणं स्वतंत्रं मन्यमानानामत एव साधुभिः हरिस्वातंत्र्यज्ञैरेते वृथा नष्टा इति शोच्यानां वो युष्माकं मर्मताडना गिरो न गृण्हीमो नांगीकुर्मः ॥ ९ ॥ वीरः पराक्रमी अत एव प्रतिवीरान्मर्दयतीति मर्दनो बलिर्विभुमिंद्रमित्याक्षिप्य तिरस्कृत्य कर्णपर्यंतमाकृष्टैर्नाराचैर्बाणैः पुराक्षेपैस्तिरस्कारवचनैरहतमपि पुनरहनत्तताड ॥ १० ॥ तथ्यं यथा वदतीति वादी तेन वैरिणा शत्रुभूतेन बलिनैवमुक्तप्रकारेण निराकृतो देव इंद्रस्तोत्रेण गमनार्थं गजबोधककाष्ठेनाहतो द्विपो गज एव तत्कृतमधिक्षेपं नामृष्यत न सेहे ॥ ११ ॥ अनंतरमिंद्रस्तस्मै बलयेऽव्यर्थं शत्रुमर्दकं कुलिशं वज्रं प्रहरत् वज्रेण तं तताड । स बलिर्वज्रेणाहतः सन् छिन्नपक्षोऽचलः पर्वत इव सयानो भूमौ न्यपतत् ॥ १२ ॥ जंभोऽसुरो यतः स्वयं बलेः सखाऽतः स्वस्य सखायं बलिं भूमौ पतितं दृष्ट्वा तस्मिन्सुहृदत्यंतस्नेहयुक्तांतःकरणः सन् हतस्य मृतस्यापि बलेः सौहार्दं स्नेहं समाचरन्सन् इंद्रमभ्ययात् युद्धार्थमभिमुखो जगाम ॥ १३ ॥ सिंहवाहनः सुमहाबलः स जंभासुरः शक्रमिंद्रमासाद्य गदामुद्यम्योत्थृत्य रंहसा वेगेन जत्रौ

कंठकूबरेऽताडयत् । गजमैरावतं चाताडयत् ॥ १४ ॥ गज ऐरावतो गदाप्रहरेण व्यथोपेतो भृशमत्यंतं विव्हलितश्चंचलीकृतश्च सन् जानुभ्यां धरणीं भूमिं स्पृष्ट्वा परममत्यंतं कश्मलं मूर्च्छां ययौ ॥ १५ ॥ तत ऐरावतस्य भूमौ जानुभ्यामुपवेशानंतरं दशशत-संख्याकैर्हरिभिरश्वैर्वृतो रथो मातलिनेंद्रसारथिनाऽऽनीतविभुरिंद्रस्तं द्विपमैरावतमुत्सृज्य रथमारुरुहे ॥ १६ ॥ दानवेषु दनुपुत्रेषु सत्तमोऽत्युत्तमो जंभस्तस्येंद्रस्य यंतुः सारथेस्तत्कर्म गजपाते रथदानरूपं पूजयन् बहुमानयन् स्मयमानश्च सन् मृधे ज्वलता शूलेन तं तु मातलिनमहनत् ॥ १७ ॥ मातलिः सुतरां दुःखे प्राप्तेऽपि सहनशीलो यतो रुजं शूलताडनजमुपद्रवं सत्त्वं शारीरशक्तिमाश्रित्य सेहे मर्षितवान् । अथेंद्रः सक्रुद्धसन् वज्रेण जंभस्य शिरोऽपाहरत् ॥ १८ ॥ तस्य जंभस्य ज्ञातयो नमुचिर्बलः पाकश्चेत्येते नारदर्षेः सकाशाज्जंभं हतं श्रुत्वा त्वरान्विताः संतस्तत्र युद्ध उपेयुः समागताः ॥ १९ ॥ नमुच्यादयः परुषैर्निष्ठुरैर्वचोभिरिंद्रं मर्मसु मर्दयंतः संतो मेघाः धाराभिः पर्वतमिवेंद्रं शरैरवाकिरन् ॥ २० ॥ बलोऽसुरो हरयः श्वेता अश्वा यस्य तस्येंद्रस्य शतसंख्याकानरीनश्वान्नाजौ रणे तावद्भिर्दशसंख्यैः शरैर्युगपद्येकदाऽर्दयामास । यतो लघुहस्तवान् शीघ्रबाणमोचनादि चातुर्योपेत-हस्तः ॥ २१ ॥ पाकोऽसुरो बाणानां शताभ्यां शतद्वयेन मातलिं रथं चावयवशः सर्वेष्ववयवेषु पृथक् तताड । रणे तस्य तत्कर्म सकृद्युगपदेव बाणानां संधानसहितमोक्षणेन निमित्तेन पश्यतामाश्चर्यकरमभूत् ॥ २२ ॥ नमुचिरसुरः संख्ये युद्धे पंचदशसंख्याकैः स्वर्णखचितपुंखैर्ज्यासंयोज्यपृष्ठैर्महद्भिः स्थूलैरिषुभिर्बाणैरिंद्रमाहत्य तोयेनोदकेन सहितः सतोयस्तोयदो मेघ इव व्यनदन्नादं चकार ॥ २३ ॥ असुरा अंबूनि जलानि ददतीत्यंबुदा मेघाः प्रावृषो वर्षाकालस्य सूर्यमिव शराणां कूटेन समूहेन रथसारथिभ्यां सहितं शक्रं सर्वतः छादयामासुः ॥ २४ ॥ सहानुगा देवगणास्तमिंद्रमलक्षयंतोऽपश्यंतोऽतीव चंचला अनायका रक्षकस्वामिरहिताः शत्रुबलेन निर्जिताः संतः समुद्रे विदारितनावो व्यवहारिणो यथा तथा विचुक्रुशुः ॥ २५ ॥ तुरां वैरिवेगं सहतीति तुराषाडिं-द्रोऽश्वरथध्वजश्रेष्ठसहितः सन् बाणबद्धपंजराद्विनिर्गतः सन् क्षपाया रात्र्या अत्ययेऽपगमे साति स्वतेजसा सूर्य इव दिशः खमाकाशं पृथिवीं च रोचयन् बभौ । तुराषाण्मेघवाहनः । त्रियामा क्षणदाक्षपा । अनंतं सुरवर्त्म खमिति चामरः ॥ २६ ॥ वज्रधरो देव इंद्रः परैः शत्रुभिरसुरैः स्वस्य पृतनां सेनामभ्यर्दितां निरीक्ष्य रुषा कोपेन रणे रिपून् असुरान्हंतुं वज्रमुदयच्छदुद्धृतवान् । वाहिनी

पृतना चमूः । कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघारुट्क्रुधावित्यमरः ॥ २७ ॥ स इंद्रोऽष्टधारेण तेनैव वज्रेण बलपाकयोः शिरसी पश्यतां ज्ञानिनां भयं जनयन्सन् जहार ॥ २८ ॥ हे नृपते । नमुचिरसुरस्तद्बलपाकवधं दृष्ट्वा शोकासहिष्णुताकोपसहितः सन् इंद्रं हंतुमिच्छुरत्युद्योगं चकार ॥ २९ ॥ तदेव दर्शयति ॥ अश्मेत्यादिना । दानवोत्तमो नमुचिरयोविकृतं घंटायुक्तं सुवर्णभूषितं शूलं प्रगृह्य क्रुद्धः सन् इंद्रमभ्यद्रवत् । अश्मसारमय इति कोशः । सुवर्णं हेमहाटकमिति च ॥ ३० ॥ महावीर्यो नमुचिस्तच्छूलमा-विद्ध्य भ्रामयित्वा देवराजायेंद्राय त्वं हतोऽसीति विसर्जयन् मुंचन् मृगराट् सिंह इव नदन् ध्वनिं कुर्वन् प्राहिणोच्चिक्षेप ॥ ३१ ॥ हे नृप । त्रिदशपतिर्हरिरिंद्रो गगनस्याकाशस्य तले प्रदेश आपतदागच्छन्महान् जवो वेगो यस्य तच्छूलमिषुभिः सहस्रधा चिच्छेद । कुलिशेन वज्रेण पुनरपि रुषान्वितः सन् तन्नमुचिकं शिरो धरतीति कंधरः कंठस्तस्मिन्नहनत् । तेन तस्य शिरोऽहरत् अपहृतवान् चिच्छेदे । कुलिशं भिदुरं पविरित्यमरः ॥ ३२ ॥ ततः सुरपतिनेंद्रेणोजसा शक्त्येरितः क्षिप्तोऽपि ऊर्जित उत्कृष्टोऽपि वज्रो यः सोऽस्य नमुचेस्त्वचमपि कंठस्थानं न बिभेदेति तत्तदद्भुतं परं केवलं । एवमतिवीर्यमसुरं भिनत्ति विदारयतीत्यतिवीर्यवृत्रभिदपि इंद्रो नमुचिशिरोधरभागकंठत्वचा तिरस्कृतः ॥ ३३ ॥ यतो यस्मान्नमुचौ प्रयुक्तो वज्रः प्रतिहतस्तस्मात्कारणादिंद्रः शत्रोर्नमुचो बिभेत् भीतियुक्तोऽभूत् । लोकानामेतद्रणद्रष्टॄणां जनानां विमोहनं भ्रांतिजनकं दैवयोगेनादृष्टप्रेरकेश्वरेच्छयेदं किं जातमिति चिंतयामास ॥ ३४ ॥ तमेव विशदयंति ॥ येनेत्यादिना । येन वज्रेण मे मया पूर्वं पतत्त्रैः पक्षैः पततां भुवि ग्रामग्रामे निविशतामुपविश्यमा-नानामद्रिणां पर्वतानां भारैः प्रजानां जनानामत्यये नाशे सति पक्षच्छेदकृतस्तत्तादृशं त्वाष्ट्रस्य दधिचेरस्थिनिर्मिततया त्वाष्ट्रं त्वाष्ट्रा-ख्योत्तमतपः प्रचुरं च येन वज्रेण वृत्रोऽसुरो विपाटितो विदारितोऽन्येऽपि बलोपेताः सर्वास्त्रैरक्षता अविदारितास्त्वचो येषां तेऽपि विपाटिताः । स तादृशगुणोऽयं वज्रो मया क्षुद्रतरेऽसुरे नमुचौ मुक्तः प्रतिहतो वृथाऽभूत् तस्मादहं ब्राह्मणतपः सामर्थ्योपेत मप्यत्र नमुचिवधे कारणं तत्तं दंडं वज्ररूपं नाददे न ग्रहिष्यामीति ॥ ३७ ॥ इति विषीदंतं क्लेशं कुर्वंतं शक्रं प्रति हे इंद्र अयं दानवो नमुचिः शुष्कैरथो आर्द्रैश्च वस्तुभिर्वधं मरणं नार्हतीत्यशरीरिणी वागाह ॥ ३८ ॥ हे मघवन् यस्मादस्मै नमुचये आर्द्र-शुष्काभ्यां मृत्युर्नैव स्यादिति वरो दत्तोऽत एतस्मात्कारणात्ते रिपोर्नमुचेर्वधायान्य उपायाश्चिंतनीयः ॥ ३९ ॥ मघवान् धनादि-

संपन्न इंद्रस्तामुक्तप्रकारां देवीं गिरमाकर्ण्य श्रुत्वाऽतिसमाधानोपेतांतःकरणःसन् यत्केवलशुष्कमार्द्रं च न भवति तादृग्वस्तु चिंतयानः सन् शुष्कार्द्रोभयात्मकं फेनलक्षणमुपायमपश्यद्दृष्टवान् ॥ ४० ॥ इंद्रो न शुष्केण केवलं शुष्कभिन्नेन न चार्द्रेण केवलमार्द्रभिन्नेन च फेनेन नमुचेः शिरो जहार । मुनिगणा विभुं शत्रुहननसमर्थं तमिंद्रं स्तुवंतो माल्यैः पुष्पैरवाकिरन् । माल्यं पुष्पे पुष्पदाम्नीति नानार्थमुक्तावलि ॥ ४१ ॥ तदा गंधर्वेषु मुख्यौ प्रधानौ नाम्ना विश्वावसुः परावसुर्जगदतुर्गानं चक्रतुः । देवदुंदुभयो भेर्यो नेदुर्ध्वनिं चक्रुः । नर्तक्योऽप्सरसो मुदा संतोषेण नर्तनं चक्रुः ॥४२॥ केसरिणः सिंहा मृगान्यथा तथा वाय्वग्निवरुणादयोऽप्यन्ये देवाः स्वस्वप्रतिद्वंद्वान् स्वैर्द्वंद्वीभूय युद्धयतोऽसुरान्सूदयामसुर्हतवंतः ॥ ४३ ॥ हे नृप । तदा ब्रह्मणा चतुर्मुखेन दानवानां संक्षयं दृष्ट्वा देवान्प्रति प्रेषितो देवर्षिर्नारदो विबुधान्देवान्वारयामास युद्धं मा कुरुध्वमित्यवोचत् ॥ ४४ ॥ तदेव निमित्तकथनपूर्वं विशदयति ॥ भवद्भिरिति । हे देवाः नारायणभुजाश्रयैर्भवद्भिरमृतं प्राप्तं भवंतः श्रिया संपदा समेधिता अत्यभिवृद्धाश्चातः सर्वे यूयं विग्रहात्कलहादुपारमत शांताभवतेति ॥ ४५ ॥ देवा मुनेर्नारदस्य वचो बहुमानयंतः स्वेषामसुरेषु मन्युं संरंभं कोपाटोपं संयम्य निगृह्यानुचरैर्गंधर्वैः संगीयमानाः संतः सर्वे त्रिविष्टपं स्वर्गं ययुः प्रापुः । मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये । सुरलोको द्यौ दिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपमिति चामरः ॥ ४६ ॥ तस्मिन्देवासुररणे येऽसुरा अवशिष्टास्ते नारदसंमत्या विपन्नमापद्गतं बलिमादायास्तपर्वतं गताः ॥ ४७ ॥ तत्रास्तपर्वते उशनाः शुक्रः संजीविन्याख्यविद्यया अविनष्टावयवान्विद्यमानशिरोधरानसुरान् उज्जीवयामास प्राणधारिणोऽकरोत् । उशना भार्गवः कविरित्यमरः ॥ ४८ ॥ तत्र बलिरसुर उशनसा शुक्रेण स्पृष्टः सन् पुनः प्राप्तेंद्रियशक्तिः स्मृत्यादिमान्सन् यतः स्वयं लोकतत्त्वे जनः स्थितौ विचक्षण ईश्वरपराधीनत्वादि विवेकावानत इंद्रेण पराजितोऽपि खेदं नाकरोत् ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां दशमोऽध्यायः ॥ ८—१० ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ श्रीहरौ भक्त्युत्पादनाय महादेवस्तुत्याऽनेकगुणवत्त्वमाहात्म्यं हरेः प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ रुद्रागमनप्रकारमाह ॥ वृषभध्वज इत्यादिना । वृषो नंदिकेश्वरो ध्वजपटे चिन्हतया यस्य स वृषध्वजो रुद्रो हरेर्नारायणो योषितो नारायण्याख्यस्त्रीरूपेण दानवान्मोहयित्वा सुरगणान्सोमममृतमपाययत् । गिरौ कैलासे शेते स्वपितीति गिरिश इतीदं वृत्तांतं

निशम्य श्रुत्वा वृषमारुह्य सर्वैर्भूतगणैर्वृतः सन् देव्या पार्वत्या च सहितः सन् यत्र मधुमसुरं सूदति हिनस्तीति मधुसूदनो नारायण आस्ते तं द्रष्टुं ययौ ॥ २ ॥ भवो भक्तमांगल्यदो हरो भगवता नारायणेनोमया पार्वत्या सह सादरं सभाजितो बहुमानितः सन्नुपविष्टो भगवंतं प्रतिपूज्य स्मयन्निवेदमुवाच ॥ ३ ॥ देवानां ब्रह्मादीनां देव जगद्व्यापिन् चेतनाचेतनाविश्वव्यापक पूर्वोक्त-जगदीशात एव जगन्मयशब्दित हे हरे त्वं सर्वेषां भावानां पदार्थानां हेतुर्निमित्तकारण आत्मांऽतर्यामीश्वरश्च ॥ ४ ॥ ये श्रेय-स्कामाः सर्वोत्तमत्वदर्शनेच्छा एकांतिनो मुनयो मौनशीला ऋषयः सनकादयो निराशिष ऐहिकामुष्मिकफलाशारहिताः संत उभयत ऐहिकामुष्मिकयोः संगं स्नेहं विसृज्य तव चरणांभोजमेवोपासते ॥ ५ ॥ ननु सनकादीनामुभयतः संगाभावे निर्गुण-ब्रह्मोपासनमेवोचितं न तु सगुणब्रह्महर्युपासनमित्यतस्त्वमेव निर्गुणं ब्रह्म न त्वदन्यन्निर्गुणं ब्रह्मास्तीत्याह ॥ त्वं ब्रह्मेति । हे हरे । देशकालगुणैः पूर्णमत एव ब्रह्मशब्दितं त्रिगुणं निर्गुणं सत्त्वादि गुणरहितमानंदमात्रं केवलानंदरूपमत एव विशोकमविकारं स्वरूप-गुणशक्त्यादिभिरनन्यदभिन्नमन्यच्चेतनाचेतनात्मकजगतो भिन्नममृतं नित्यमुक्तं परं ब्रह्म । ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादि श्रुतितात्पर्यगोचरं त्वमेव । ननु यतो वा इमानि भूतानि जायंतेत्यादि श्रुतिषु सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणस्यैव परब्रह्मताऽवगमात् कथमस्य स्थितिमात्रकर्तृतया प्रसिद्धस्य विष्णोः परब्रह्मतेत्यत आविश्वस्य समस्तस्य जगत उत्पत्तिस्थितिलयानां हेतुर्निमित्तमिति आत्मनां सर्वचेतनानामीश्वरस्य तस्मिन् जगदुपादानप्रकृत्यादावुपेक्षवत्तया-नपेक्षजडप्रकृत्यादिकं विनाऽजसर्जनादिसामर्थ्यवत्त्वेऽपि स्वेच्छया तदंगीकरोषीति निरपेक्ष इत्यादि श्रुतिप्रतिपाद्योऽसीति भावः ॥ ६ ॥ ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीत् असद्वा इदमग्र आसीत् न संतं नासदित्युच्यते इत्यादिषु सदसदादि विलक्षणवस्तुवाचकशब्दाभिधेयस्य कथमनन्यत्वं घटत इत्यतो दृष्टांतमुखेन तदुप-पादयति । यथा कटकमुकुटाद्यात्मना कृतं तदुपादानरूपेण कृतं स्वर्णमेकमेवेह सुवर्णवस्तुनि भेदो नास्ति यथा तथा कार्यकारण-रूपसदादिशब्दवाच्येषु महत्प्रधानादिषु तत्तत्प्रेरणाय स्थितस्य सदादिशब्दवाच्यस्य तवापि भेदो नास्तीत्याह ॥ सदसद्द्वयमद्वयं च त्वमेक एवेति । एवं सत्यपि यतस्त्वं गुणानां व्यतिकरः कार्यार्थसमवायविशेषहेतुस्तत्तत्कार्यप्रवर्तकत्वेन तत्र तत्र स्थितोऽतो जनै-रज्ञैरज्ञानतः । एकमेवाद्वितीयं । न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हीति च । सर्वेषां भूतानामंतरपुरुषः स म आत्मेति

विद्यादित्यादि श्रुत्यर्थपरिज्ञानात् । त्वयि विकल्पो भेदो विहितः कल्पितः । ननु स्वाभाविकभेदस्य भगवद्रूपादावभावेऽपि सोपाधिकभेदः किं न स्यादित्याशंकानिरासायाह ॥ त्वं निरुपाधिकश्चेति । युक्तं चेतान्निरूपाधिकत्वमानंदमात्रस्येति व्युत्पादनानपेक्षा ॥ ७ ॥ ननु केचिद्ब्रह्मैव जगत्कारणं स्वतंत्रमित्याहुः । केचित्कर्मादिकमाहुः । कथमत्र निर्णय इत्याशंक्य तत्तन्मतेषु तत्तच्छब्दप्रतिपाद्यस्त्वमेवेति निर्णयोपपत्तिरित्याह ॥ त्वां ब्रह्मेति । केचिद्वेदांतिनस्त्वां ब्रह्मेत्यवयंति जानांति । एके मीमांसका धर्ममवगच्छंति । एके पौराणिकाः परेशं त्वां सदसतः परं पुरुषमवगच्छंति । अन्ये पांचरात्रकास्त्वां विमलोत्कर्षणी ज्ञाना क्रियायोगा तथैव च । प्व्हीसत्यातथेशानानुग्रहेति नवशक्तियुतं परं वदंति । केचिदेकांतिनोऽव्ययं चतुर्विधनाशरहितमात्मतंत्रं स्वसत्ताप्रतीति प्रवृत्तिषु परानपेक्षं महापुरुषं वदंति ॥ ८ ॥ ननु तवाऽपि ममसमत्वाभिमाने कथमियं स्तुतिर्घटत इत्यतस्तदभावं व्यनक्ति ॥ नाहमिति । हे परेश । यस्य तव माययेच्छया मुषितानि तत्त्वज्ञानादपहृतानि चेतांस्यंतःकरणानि येषां तेऽहं रुद्रः परायुश्चतुर्मुखो मरीचिमुख्या ऋषयो यद्विरचितं न जानंति । सत्त्वगुणादुत्पत्त्यभावात्तदज्ञानं किं न स्यादित्यत आह ॥ सत्त्वसर्गा अपीति । शश्वदेकप्रकारेणाभद्राऽमंगलावृत्तिः प्रवृतिर्येषां ते दैत्या मर्त्यादयो यस्य तव विरचितं न जानंतीति किमु वक्तव्यमिति । अनेन पौंड्रकवासुदेवभास्करादिमतप्रसक्तमावयोः साम्यमसादित्युक्तं भवति ॥ ९ ॥ यत एवमावयोरत्यंत भेदस्ततस्त्वमेव जगतः स्थितिजन्मनाशान् सर्वेषां भूतानां हितमपेक्षितं च चेतनजगतो बंधमोक्षावपि करोषि । यतस्त्वं वायुर्यथा खमाकाशं विशति तथा चराचराख्यं जगत्तदात्मकतया तत्प्रेरकतया विशसि । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादेः । एवं तत्तत्प्रेरणाय तत्तत्प्रविष्टतया तत्तदुपजीव्यतया त्वं । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । पुरुष एवेदं सर्वं तद्विश्वमुपजीवति । सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इत्याद्यवगमयतीत्यवगम आगमः । आगमस्ते स्तुतिर्गुणोत्कर्षख्यापनसमर्थो नाहमिति स्तुत्युपसंहारः ॥ १० ॥ एवं हरो हरिं स्तुत्वा स्वापेक्षितं विज्ञापयति । हे हरे । स्वेच्छया रममाणस्य गुणैः पूर्णास्तेवतारा नारायिण्यन्या मया दृष्टाः सोऽहं ते त्वया यद्योषिद्वपुः शरीरं धृतं तद्द्रष्टुमिच्छामि । तद्दर्शने स्वस्यांतःकरणौत्कंठ्यमाह । येन स्त्रीशरीरेण दैत्याः संमोहिताः सुरा अमृतं पायिता वयं तद्दिदृक्षव आयातास्तद्दर्शने नोऽस्माकं परं केवलं कौतूहलं कदा द्रक्ष्यामीति बुद्धिः ॥ १२ ॥ एवं भगवान्विष्णुः शूलपाणिना रुद्रेण

प्रार्थितः सन् गिरिशं प्रत्यभिप्रायेण गभीरं यथा तथाऽभाषत ॥ १३ ॥ हे रुद्र । दैत्यानां कौतूहलायाश्चर्यबुद्धिजननाय पीयूषस्यामृतस्य भाजने पात्रे दैत्यहस्तं गते सति देवकार्याणि संपाद्यामीति पश्यता बुद्धिमता मया योषिद्वेषः कृतः । पीयूषममृतं सुधा । भाजनं पात्रमित्यभिधानं ॥ १४ ॥ हे सुराणामिंद्रादीनां सत्तमात्युत्तम रुद्र । तद्रूपं द्रष्टुमिच्छतस्तव दर्शयिष्यामि । तद्रूपं कामुकानां संकल्पप्रभवस्य कामस्योदय उत्पत्तिर्यस्मात्तथा मंतव्यं । कामार्चिमतामपि कामजनकं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १५ ॥ भगवान् विष्णुरिति रुद्रं प्रति वदन्नेवादृश्योऽभूत् । तदा भवो रुद्र उमया सह सर्वासु दिक्षु स्वनेत्रं प्रचारयन्नास्ते । ततो रुद्रो विचित्राणि पुष्पाण्यरुणाः पल्लवाः किसलया येषु तैर्द्रुमैर्युक्ते समीपस्थवने कंदुकक्रीडां कुर्वतीं लसत्प्रकाशमाने नितंबे कटिप्रदेशे पर्यस्ते क्षिप्ते दुकूलमेखले परिधानीयवस्त्रकांचौ यस्यास्तां स्त्रियं ददर्श ॥ १७ ॥ आवर्तनोद्वर्तनाभ्यामधोर्ध्वप्रदेशं प्रपणाद्भ्यां कंपिताश्चलिता स्तनौ तत्कांत्यादिगुणैः प्रकृष्टहारश्चेत्येतेषामुत्कृष्टभारैः पदे पदे प्रतिपादविक्षेपे मध्यतः कटिप्रदेशे भज्यमानानामिव स्थितां गमनेन चलत्पादपल्लवां ततस्ततस्तत्प्रदेशं नयतीं प्रापयतीं ॥ १८ ॥ दिक्षु भ्रमतश्चरतः कंदुकस्य चापलैरितस्ततो गमनरूपत्वंचलधर्मैः प्रोद्विग्ने चंचले तारे कनीनिके ययोस्ते चायते विस्तृते च लोले चंचले कंदुकग्रहणतृष्णासहिते च लोचने नेत्रे यस्यास्तां स्वकर्णयोर्विभ्राजितेऽतिप्रकाशिते च ये कुंडले कर्णाभरणे ताभ्यामुल्लसंतौ प्रकाशमानौ गंडस्थलावलकाश्चूर्णकुंतलाश्च तैर्मंडितमलंकृतमाननं मुखं यस्यास्तां । लोलश्चलसतृष्णयोरिति नानार्थमुक्तावली ॥ १९ ॥ श्लथत्कटिप्रदेशाच्च्यवद्दुकूलं यस्यास्तां विच्युतां कलितग्रंथिं कबरीबंधितकेशसमूहं वल्गुना मनोहरेण वामकरेण सन्नह्यतीं केशान्मेलयित्वा बध्नंतीमन्येन दक्षिण करेण कंदुकं विनिघ्नतीं ताडयंतीमात्ममायया स्वकीय मोहनशक्त्या जगद्विमोहयंतीं भ्रामयंतीं ॥ २० ॥ देवो रुद्रस्तां वीक्ष्य इत्युक्तप्रकारकंदुकलीलया ईषदल्पा व्रीडा लज्जा तत्सहितं यस्मिंस्तं मंदहासः स्फुटमतिस्पष्टं विसृष्टो यः कटाक्षो नेत्रांतावलोकनं येन मूढो विवेकरहितो भ्रांतश्च सन् स्वकर्तृकं स्त्रीकर्मकं यत्प्रेक्षणं यच्च स्त्रीकर्तृकं स्वकर्मकं प्रतिसमीक्षणमवलोकनं ताभ्यां निर्वृतः संतोषातिशयवानात्मांऽतःकरणं यस्य स तथा सन् आत्मानं स्वमंतिके स्थितां पार्वतीं स्वगणांश्च न वेद । स्वात्माद्यनुसंधानरहितोऽभूत् । किंचिदीषन्मनागल्पे । व्हीस्त्रपा व्रीडेति चामरः ॥ २१ ॥ तस्या उक्तगुणनारायण्याः कराग्रात्सः कंदुको यदा दूरं गतो रुद्रस्तं

कंदुकमनुगच्छंत्या लघु सूक्ष्मं कटिसूत्रसहितं वस्त्रं महादेवस्य पश्यतः सतो मरुताऽपाहरत् । सा नग्नाऽभूत् ॥ २२ ॥ भवो रुद्रो रुचिरो मनोहरोऽपांगः कटाक्षो यस्यास्तां सौंदर्यातिशयेन दर्शनीयामवश्यं दृष्टव्यामत एव मना रमयति सुखयतीति मनोरमां तामेवमुक्तरीत्या दृष्ट्वा विशेषाकारेण लज्जां कुर्वत्यां तस्यां मनश्चक्रे ॥ २३ ॥ तथा तादृश्या नारायण्याऽपहृतं विज्ञानं परदारान्न कांक्षेदित्यादि रूपं यस्य स तथा सन् तन्निमित्तं जातकामेन चंचलो भवान्याः पार्वत्याः पश्यंत्यां सत्यामपि लज्जारहितः सन् तत्पदमनुययौ ॥ २४ ॥ वस्त्ररहिता नारायण्यागच्छंतं रुद्रं दृष्ट्वा भृशं लज्जतेव वृक्षेषु स्वशरीरमाच्छादयंती हसंती च सती नान्वतिष्ठत । रुद्रानुकूलाऽसत्येकत्र न तस्थौ ॥ २५ ॥ कामवशं गतोऽत एव काम्या लाभेन दुःखितांतःकरणो गजयूथपः करेणुं गजस्त्रियमिव भगवान् ऐश्वर्यादिगुणसंपन्नो भवः कामवशो व्यथितेंद्रियश्च सन् नारायणीमनुगतवान् । करेणुरिभ्यामित्यमरः ॥ २६ ॥ स रुद्रोऽतिवेगेनानुगत्वाऽनिच्छंतीमिव स्थितां स्त्रियं नारायणीं केशबंधे कबर्यां गृहीत्वा स्वसमीपं प्रापयित्वा बाहुभ्यामालिलिंगे ॥ २७ ॥ सा नारायणी गजेन गजस्त्रीव भगवता रुद्रेणोपगूढबाहुभ्यामाच्छादिता तदनंतरं परस्परं विश्लिष्टकेशा सती-तस्ततः पादप्रसारणं कुर्वती सती पुष्टकट्यग्रभागवती देवेन विष्णुना निर्मिता सा माया नारायणींद्रादिदेवोत्तमरुद्रभुजमध्यात्स्वां मोचयित्वा द्रुतं जगाम । अंगेति प्रियसंबोधनं ॥ २९ ॥ रुद्रोऽद्भुतकर्मणस्तस्य नारायणीरूपस्य विष्णोः पदवीं मार्गं प्रत्यपद्यतागतवान् । स्वशत्रुवैरिणा कामेन विनिर्जितश्चात्यंतं कामुकोऽभूदित्यर्थः ॥ ३० ॥ वासितां गजस्त्रियमनुगच्छतः शुष्मिणोऽतिरेतस्कस्य गजयूथपस्येव नारायणीमनुधावत आशु गच्छतोऽव्यर्थवीर्यस्य रुद्रस्य रेतश्चस्कंद स्खलितं । वासिता स्त्रीकारिण्योश्चेत्यमरः ॥ ३१ ॥ हे महीपते । मर्त्यां भूमौ यत्र यत्र स्थले महात्मनस्तस्य रुद्रस्य रेतोऽपतत् । तानि तानि रुद्रस्य हेम्नः सुवर्णस्य च क्षेत्राण्याकरा आसन् ॥ ३२ ॥ नदीसरोवरपर्वतेषु वनोपवनेषु च रुद्रक्षेत्रेषु ऋषय आसन्यत्र क्वच तत्र हरः संन्निहितोऽभूत् ॥ ३३ ॥ हे नृपश्रेष्ठ । स रुद्रः स्वकीये रेतसि स्कन्ने भुवि पतिते सति जातसंज्ञः सन् आत्मानं स्वं देवस्य विष्णोर्मायया मोहनशक्त्या जडीकृतं मंदजनवत्कामुकं कृतमपश्यज्ज्ञातवान् । तदनंतरं कश्मलात्परस्त्र्यनुधावनरूपात्संनिवृत्तोऽभूत् ॥ ३४ ॥ अथ जगत्स्वामिनः साकल्येन तदनुग्रहमंतरेण चाज्ञेयसामर्थ्यस्य विष्णोरवगतमाहात्म्यः सन् सम्यग्ज्ञातसर्वचेतनोत्तमत्ववान्सन् तस्य

॥ ३४ ॥

विष्णोरुदाहृतं नारायणीरूपं दर्शयेति प्रार्थनासमये यत्सुरसत्तमोति वचनं तत्स्वसाम्याभिप्रायं न मेने । यच्च कामिनामकामिनां च कामजनकामिति तदुदाहृतं तच्चानृतं न मेने । यदपि त्वामपि मोहयिष्यामीत्याभिप्रायेणोक्तं तत्कामिनां च संकल्पप्रभवोदयमिति तदुदाहृतं तत्प्राङ्न मेने । यतोऽथानंतरमंवगततत्स्वमोहकत्वरूपमाहात्म्य इत्यादि योजनाऽत्र द्रष्टव्या । अत एवोक्तं प्राक् भावगंभीरमिति ॥ ३५ ॥ मधुसूदनस्तं रुद्रमविक्लवमपरवशं । स्वस्थमिति यावत् । अव्रीडं कामुकं लज्जारहितं । आलक्ष्य दृष्ट्वा परमप्रीतः सन् स्वां पौरुषीं पुरुषरूपां तनुं बिभ्रन्सन् उवाच ॥ ३६ ॥ अंग हे प्रिय । विबुधश्रेष्ठ रुद्र । त्वं मम मायया मोहितोऽस्यनंतरं दिष्ट्या मदिच्छयाऽऽत्मनस्तव स्वां निष्ठां स्थितिं स्थितो गतोऽसि । यत्तत्सा माया स्वैरं स्वेच्छया तर्तुमशक्येति भावः । मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरांति त इति स्मृतेः ॥ ३७ ॥ हे रुद्र । त्वां विना को नु पुमान् स्त्रियादिविषये विषक्तः प्रवृत्तांतःकरणोऽपि तांस्तान् भावान् शृंगादीन्प्रदर्श्य मानसविकारान्विसृजतीं । अत एवाकृतात्माभिः परमात्मानुग्रहासंपादकैस्तर्तुमशक्यां मे मायामतितरेत् । विकारो मानसो भाव इत्यमरः ॥ ३८ ॥ हे रुद्र । गुणमयी सत्त्वादिगुणात्मिका सेयं माया जडप्रकृतिलक्षणा त्वां नाभिभविष्यति भ्रांततया तिरस्कृतं न करिष्यति । तत्र निमित्तमाह ॥ मया समेतमित्यादिना । कालाख्यरूपवता कालनाम्ना भागशोंऽशेन मया समेतं त्वामिति ॥ अयमभिप्रायः ॥ कालनियामकतया संहर्तृतया च कालशब्दवाच्यस्त्वयि स्थितोऽहं यदा त्वां भक्तत्वेनानुगृह्णामि तदा त्वं भ्रांतिमुक्तरूपां न यास्यसीति । मया सम्यगितो भक्ततया भ्रांतो मा भूदित्यंगीकारः प्राप्त इति यत्सामर्थ्येनायमभिप्रायोऽवगम्यते । अन्यथा कालादि शब्दवाच्यभगवदंशस्य रुद्रे सर्वदा सत्वात्प्राक्तना रुद्रभ्रांतिर्नोपपद्यत इति ज्ञातव्यं ॥ ३९ ॥ हे राजन् । रुद्रो भगवता श्रीवत्सचिन्हवता सत्कृतः सन् तमामंत्र्य परिक्रम्य प्रदक्षणीकृत्य सगणः सन् स्वाश्रमं ययौ ॥ ४० ॥ हे भारत । आत्मनो विष्णोरंशभूतां मायां नारायणीरूपां भवानीं पार्वतीं प्रति ऋषिश्रेष्ठानां शंसतां कथयतां स्तुवतां सतां भगवान् भवः प्रीत्या तां मायां तुष्टाव स्तुतवान् ॥ ४१ ॥ हे भवानि । त्वं परस्योत्तमस्य पुंसोऽजस्य विष्णोर्मायां नारायणीरूपां त्वं व्यपश्योऽप्यद्राक्षीः । किं च परदेवताया विष्णोः कलानामंशवतां ऋषभश्रेष्ठोऽप्यहं वशोऽपि वशीकृतांतःकरणोऽपि यया मामया विमुह्ये भ्रांतोऽस्मि । मनोनिग्रहेऽस्वतंत्रा अन्ये विमुह्येयुरिति किमुत ॥ ४२ ॥ हे भवानि ।

त्वं योगादुपासनादि लक्षणात्समानां वर्षाणां सहस्रांते उपारतं निवृत्तं मामुपेत्य यमपृच्छत्पृष्टवत्यासि सः साक्षात्पुराणः पुरुष एष नारायणीरूपो यत्र विष्णोः कालः परिमितायुष्यज्ञापको जरादिविकारजनकश्च न विशते प्रविष्टो न भवाति । वेदोऽपि यं साकल्येन प्रतिपादयितुं न विशते ॥ ४३ ॥ हे तात कृपास्पदपरीक्षित् । मया ते तव सिंधोः क्षीरसमुद्रस्य मथनकाले येन महाचलो मंदरः पृष्ठे धृतस्तस्य शार्ङ्गधन्वनो हरेर्विक्रम इत्युक्तप्रकारेण कथितः ॥ ४४ ॥ एतादृशं शार्ङ्गधन्विनो वीर्यं शृण्वतः पुनःपुनरनुकीर्तयतश्चोद्यम उद्योग ऐहिकपारत्रिकसाधनः क्वचित्कस्मिन्विषयेऽपि जातु कदाचिदपि नरिष्यते क्षयवान्न भवति । यस्मात्कारणादुत्तमैर्ब्रह्मादिभिः स्तुत्यः श्लोकः कीर्तिर्यस्य तस्य हरेर्गुणानुवर्णनं तद्गुणश्रवणं च समस्तसांसारिकश्रमनाशकं तस्मात्तदुभयं मुमुक्षुणाऽवश्यमनुष्ठेयं ॥ ४५ ॥ एवं भगवद्गुणकीर्तनोद्रिक्तभक्तिः शुक उक्तगुणं भगवंतं स्तुवन्नमति ॥ असदविषयमिति । यो हरिः सिंधोः क्षीरसमुद्रमध्ये मथनजममृतमसतामभक्त्यादिदोषवतामसुराणामविषयं तत्साधनागोचरमप्राप्यं । भावेन भक्त्या सतां भक्तानां प्राप्यं । स्वस्यांघ्रिं । पादपद्मं प्रपन्नान् शरणागतान् अमरवर्यान्देवश्रेष्ठान् आशयद्भोजयामास । पाययामासेति यावत् । किं कुर्वन् । सुरारीनसुरान् कपटेन छद्मना युवतेः स्त्रियो वेषेण नारायण्याख्येन मोहयन्सन् । अहं तं तादृशगुणामिमं स्वपादसमीपं पूजाद्यर्थमुपसृतानां प्राप्तानां कामानामभिलाषाणां पूरकं नतोऽस्मि ॥४६॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ८–११ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ शुकः स्वायंभुवादि चाक्षुषांत मन्वंतरस्थितिं सविस्तरं निरूप्य सप्तमस्य वैवस्वताख्यस्य मनोर्वंशादिस्थितिं निरूपयन्नेव तदविनाभूतहरेर्माहात्म्यमेव प्रतिपादयति ॥ मनुरित्यादिना । हे राजन् । श्राद्धदेव इति श्रुतः प्रसिद्धो वर्तमान इदानीं ततः सप्तमो विवस्वतः पुत्रो वैवस्वतो मनुस्तस्यापत्यानि पुत्रान्मे मम सकाशाच्छृणु ॥ १ ॥ इक्ष्वाकादयो वसुमदंता दश वैवस्वतमनोः पुत्राः । हे परंतप शत्रुसंतापक परीक्षिद्राज । वैवस्वतेंऽतरे आदित्या इत्यादि ऋभव इत्यंत नामानो देवास्तेषां पुरंदरनामेंद्रः ॥ ४ ॥ कश्यपादयो वसिष्ठांताः सप्तर्षयो वैवस्वतमन्वंतरे ॥ ५ ॥ अत्र वैवस्वतमन्वंतरेऽपि कश्यपाद्दषेरदितिदेव्यां भगवतो नारायणस्य जन्म प्रादुर्भावोऽभूत् । प्रादुर्भूतस्य नामाद्याह । प्रादुर्भूतो विष्णुरादित्युत्पन्नदेवानामनुजो वामनाख्यरूपधारीति ॥ ६ ॥ पूर्वोक्तमनुसंख्यां स्मारयन्नेव भविष्यन्मनुकथाकथनस्याऽपि विष्णुशक्तिप्रकाशकत्वेनावश्यकत्वं सूचयन्नेव

तत्प्रतिजानीते ॥ संक्षेपत इत्यादिना। हे राजन्। मया ते सप्त मन्वंतराणि संक्षेपत उक्तानि। अथ चो यस्माद्भविष्याण्यपि मन्वंतराणि विष्णोः शक्त्यन्वितानि। अथ तस्मात्तान्यपि ते वक्ष्यामीति ॥ ७ ॥ हे राजेंद्र। विवस्वान्नामकादित्यस्य संज्ञा छाया चेति द्वे भार्ये। उभे च विश्वकर्मणः सुते। ये प्राक् पूर्वं तवाभिहिते उक्ते तदपेक्षया वडवा नाम्नी तृतीया विवस्वतोर्भार्यास्तासां मध्ये संज्ञासुता यमो यमी श्राद्धदेव इति त्रयः। छायायाश्च सुतान्वक्ष्यमाणान् शृणु ॥ ९ ॥ सावर्णिर्या सावर्णाख्यस्य भार्या सा तपनी नाम्नी कन्या शनैश्चरेति त्रयः छायासुताः। अश्विनौ वडबायाः पुत्रौ ॥ १० ॥ हे नृप। अष्टमेऽतरे मन्वंतरे याते गते सति सावर्ण्यमनुर्भविता भविष्यति। तस्य सावर्णेर्निर्मोहविरजस्काद्याः पुत्राः ॥ ११ ॥ तत्र सावर्णिमन्वंतरे सुतपसविरजाऽमितप्रजा इति नामानो देवास्तेषां देवानां विरोचनस्यासुरस्य सुतो बलिरिंद्रो भविष्यति ॥ १२ ॥ यो बलिः पदत्रयं याचमानाय विष्णवे वामनरूपिणे इमां पृथिवीं दत्वा राद्धमैश्वर्यादिभिर्वृद्धमिंद्रपदं स्वर्गं हित्वा परिपूज्यस्ततो विष्णोरनुग्रहात्सिद्धिं मोक्षलक्षणमवाप्स्यति। बलिशब्दवाच्ययोः कर्मदेवासुरयोर्मध्ये कर्मदेवस्य मोक्ष इति ज्ञातव्यं ॥ १३ ॥ योऽसौ बलिर्भगवता वामनेनाप्रीतेन बद्धः पुनः प्रीतेन स्वर्गाधिके सुतले निवेशितः स्थापितः सन् स्वराड् स्वर्गाधिपेंद्र इवाधुनाऽऽस्ते ॥१४॥ अष्टमे सावर्णिमन्वंतरे गालवो दीप्तिमान् प्रशस्तकांतिर्दीप्तिमन्नाम रामो भार्गवो द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा तथा कृपाचार्यो ऋष्यशृंगोऽस्माकं पिता भगवान् बादरायणः ॥ १५ ॥ इतीमे स्वयोग्यात्सप्तर्षयो भवंति। हे राजन्। इदानीमिमे सप्तर्षयः स्वकीये आश्रमपदे संति ॥ १६ ॥ देवगुह्याख्यात्सरस्वतीनाम्न्यां प्रादुर्भूतः प्रभुर्नामेश्वरो हरिः पुरंदराख्येंद्रस्य स्थानं स्वर्गं पुरंदरादपहृत्य बलये दास्यति ॥ १७ ॥ हे नृप। वरुणोत्पन्नो दक्षसावर्ण्याख्यो नवमो मनुर्दक्षसावर्णेर्भूतकेत्वादयः सुताः ॥ १८ ॥ दक्षसावर्णिमन्वंतरे पारामरीचिगर्भा इत्यादि नामानो देवाः। अद्भुतनामेंद्रः स्मृतः। द्युतिमत्प्रभृतयस्तत्र सप्तर्षयो भविष्यंति। आयुष्मान्नामकादंबुधराख्यायां ऋषभनामा हरिर्भगवान् प्रादुर्भविता। किलेत्यत्र प्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति। अद्भुतो नामेंद्रो येन ऋषभेन संरक्षितः सन् त्रिलोकीं पालयिष्यति ॥ २० ॥ उपश्लोकस्य सुतो महान्पूज्यो ब्रह्मसावर्ण्याख्यो दशमो मनुः। भूरिषेणादयो ब्रह्मसावर्णिपुत्रा हविष्मन्नामकप्रभृतयो द्विजाः सप्तर्षयः। सुवासानो विरुद्धा इत्यादि नामका देवाः शंभुनामेंद्रो दशमो ब्रह्मसावर्णिमन्वंतरे

विष्वक्सेनाभिधाद्विषूचिनाम्न्यां जातः शातनामा विश्वसृजां ब्रह्मादीनां विभुः स्वामी भगवान्नारायणः शंभवाख्येंद्रस्य सखा भविष्यति । विश्वजितेति पाठे तन्नामविषुचीपतेरिति ज्ञेयं ॥ २३ ॥ आत्मवान्प्रशस्तभगवद्विषयमनस्को धर्मसावर्णिनामैकादशो मनुरनागतो भविता । सत्यधर्मादयो दश सावर्णिपुत्राः । विहंगमादयो निर्वाणरुच्यंता देवास्तेषां विहंगमकागमनिर्वाणरुचिनामक-देवानामिंद्रश्च वैधृत्याख्योऽरुणादयः सप्तर्षयः ॥ २५ ॥ तत्रैकादशधर्मसावर्णिमन्वंतरे आर्यकस्य वैधृतायां धर्मसेतुरिति स्मृतो हरेरंशः सुतः सन् त्रिलोकीं धारयिष्यति पालयिष्यति ॥ २६ ॥ हे राजन् । रुद्रसावर्ण्याख्यो द्वादशो मनुर्भविता । देववानुप-देवदेवश्रेष्ठादि नामानो रुद्रसावर्णिपुत्राः ॥ २७ ॥ द्वादशमे रुद्रसावर्णिमन्वंतरे ऋतधामाख्येंद्रो हरितादि नामानश्च देवास्तपो-मूर्तितपश्चाग्नीध्रकादि नामानो रुद्रसावर्णिसप्तर्षयः ॥ २८ ॥ सत्यमनोनामकात्सूनृताख्यायां जातः सर्वकार्यसमर्थः स्वधामाख्यो हरेरंशो द्वादशरुद्रसावर्णिमन्वंतरं पालयिष्यति ॥ २९ ॥ आत्मवान्देवसावर्णिस्त्रयोदशो मनुर्भविष्यति । चित्रसेनविचित्रादि नामानो देवसावर्णिपुत्राः ॥ ३० ॥ सुकर्मसुत्राम नामानो देवा दिवस्पातिरिंद्रस्तदा देवसावर्णिमन्वंतरे निर्मोकतत्त्वदर्शोदयः सप्तर्षयो भविष्यंति ॥ ३१ ॥ देवहोत्रस्य बृहतीनाम्न्यां भार्यायां दिवस्पतिनामकेंद्रस्यैश्वर्यादेरूपहर्ता दाता योगेश्वराख्यो हरेरंशः पुत्रो भविष्यति ॥ ३२ ॥ इंद्रसावर्णिश्चतुर्दशत्वसंख्यापूरकमनुर्भविष्यति । चतुर्दशम इत्यादि प्रयोगे मद प्रत्ययः पूर्णार्थकः । जंतु-भारवचर्याद्या इंद्रसावर्णिपुत्राः ॥ ३३ ॥ विचित्रचाक्षुषनामानो देवाः शुचिर्नामेंद्रो भविष्यति । अग्निबाहुशुचि शुद्धमगधाद्याः सप्तर्षयः ॥ ३४ ॥ नारायणस्य वितानायां हरिर्बृहद्भानुनामतनयः सन् क्रियासमुदायान्विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥ हे राजन् त्रिषु भूतभविष्यद्वर्तमानाख्येषु कालेष्वनुगतान्येतानि चतुर्दशमन्वंतराणि ते तव प्रोक्तानि येभिर्मन्वंतरैश्चतुर्दशाभिः कृतत्रेताद्वापर-कलियुगसमुदायलक्षणमहायुगसहस्रनामतो दैनंदिनकल्पो मितः परिमित एकस्मिन्दैनंदिनकल्पे स्वायंभुवादयश्चतुदर्श मनवो भवंतीति यावत् ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ ८—१२ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एवं श्रुतयज्ञादि नामक भगवन्परितोऽपि परीक्षिद्विस्तरेण तच्छ्रवणकामः पुनः पृच्छतीत्याह शुकः ॥ राजेत्या-दिना । तत्रादौ राजा शुकं पृच्छति ॥ मन्वंतरेष्वित्यादिना । हे शुक । भगवान्नारायणो मन्वंतरेषु स्वायंभुवादींद्रसावर्ण्यंतचतुर्दश-

मनुकालेषु यथा केन प्रकारेण प्रवृत्तो भवति । तं प्रकारमिमे स्वायंभुवादि मनवः केन केन प्रकारेण वर्तंते एके येनकेन यास्मिन्कस्मिन्कर्माणि नियुक्ता भवंति तत्सर्वं त्वं मे वदस्व ॥ १ ॥ इति परीक्षिता पृष्टो ऋषिः शुक उवाच ॥ मनव इति । येन नियुक्ता इत्यस्योत्तरमाह । हे महीपते । मनवो मनुपुत्राश्च मुनयश्चेंद्रः सुरगणाश्चेते सर्वे पूर्णषड्गुणत्वादि निमित्तेन पुरुषशब्दितविष्ण्वाज्ञानुवर्तिन एवेति ॥ २ ॥ ननु प्रकृतस्वायंभुवादीनां यज्ञाद्याज्ञानुवर्तनोक्तेः कथमिदानीं पुरुषाज्ञानुवर्तितोच्यत इति मंदाशंकां प्रमादादुत्थां परिहरति ॥ यज्ञादय इति । हे नृप । यज्ञनामकभगवदादयो याः पुरुषशब्दितविष्णुसंबंधिन्यस्तनवोऽवताराः कथिता आभिस्तनुभिर्यज्ञाद्यवतारैः सम्यक् प्रेरिताः स्वायंभुवमन्वादयो जगत्प्रवृत्तिं कारयंति । अनेन येन यस्मिन्कर्माणि नियुक्ता इत्यस्य सामान्यत उत्तरमुक्तमिति ज्ञेयं ॥ ३ ॥ तदेव विशिष्याह ॥ चतुर्युगांत इत्यादिना । चतुर्युगशब्दित दैनंदिनांतिममहायुगांते कालेन प्रलयरूपेण ग्रस्तान्प्रवर्तकाभावेन निगीर्णप्रायान् श्रुतिगणानृषयस्तपसा साधनेन यथावदपश्यन् ततः श्रुतिगणाद्धर्मो सनातनः सार्वकालिको ज्ञातव्यः ॥ ४ ॥ ततस्तदनंतरं ततः श्रुतिगणान् ऋषिभ्यश्चोक्तप्रकारं पादचतुष्टयोपेतं संपूर्णं धर्मं हरिणा च उदिता एतादृशो धर्म इत्युक्ताश्च । उक्तधर्मविषये युक्ताश्च युक्तायुक्तादिनियामकयुक्तियुक्ताश्च मनवः संचारयंति । अद्धा याथार्थ्येन । एवं स्वस्वकीयकाले प्रजापाला नृपा विभागशो विभागेन स्वस्वविभक्तदेशानुसारेण यावदंतं स्वपाल्यभूमिमर्यादा तावन्महीं पालयंति संरक्षयंति । ये देवास्तेऽत्रानुकीर्तितास्ते यज्ञभागभुजः ॥ ६ ॥ इंद्रस्तु भगवता विष्णुना दत्तामुत्कृष्टां त्रैलोक्याधिपत्यादिसंपदं भुंजानोऽनुभवन् त्रींल्लोकान् भूर्भुवः स्वर्लक्षणानि भुवनानि तत्स्थजनांश्च रक्षति । भूलोके कामं कर्षकप्रजेच्छापूर्तिर्यथा तथा मेघैर्वृष्टिं कारयति ॥ ७ ॥ हरिः सिद्धरूपधरः सन् कपिलाद्यवतारो भूत्वाऽनुयुगं प्रतियुगं ज्ञानं ब्रूते । चतुर्युगमिति पाठे कृतादि युगचतुष्टयं । ऋषेर्व्यासादे रूपधारी कर्मयोगं ब्रूते । योगेशो दत्तात्रेयादि रूपवान् योगमाणिमादि साधनं ब्रूते ॥ ८ ॥ प्रजेशेषु ब्रह्मादिषु स्थितेन रूपेण सर्गं सृष्टिं करोति । स्वराडिंद्रादिरूपेण दस्यूंश्चोरान् असुरांश्च हंति संहरति । पृथग्गुणस्तमोगुणप्रवर्तको भगवान् कालरूपेण सर्वसंहारकनृसिंहादि रूपेण सर्वेषां जनानामभवाय नाशाय प्रवर्तते ॥ ९ ॥ ब्रह्मादिस्तूयमानो दृश्यते प्राकृतनामरूपरहिताया मायया नारायण्यादिरूपया मोहितात्मभिर्जनैः स्वबुद्धिकल्पितैर्नानाप्रकारैरद्वैतादिभिर्दर्शनैः शास्त्रैरुक्तविधयोपासितो

नैव दृश्यते । दृश्यतेत्वग्रया बुद्ध्या प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ इत्यादि श्रुतेः ॥ १० ॥ हे राजन् । पुराविदः पुरातनस्थितिज्ञा यत्र चतुर्दश मन्वांतराण्याहुस्तस्यैतत्कल्पविकल्पस्य दैनंदिनात्मककल्पविशेषस्य प्रमाणं सहस्रयुगपर्ययो महायुगसहस्ररूपं प्रमाण-मियत्ता परिकीर्तितमुक्ता ॥ ११ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ८—१३ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अत्रापि बलिबंधनादि हरेर्माहात्म्यमेव प्रतिपाद्यते । तत्रादौ परीक्षिद्राजोक्तरूपं हरिमाहात्म्यं विस्तराच्छ्रोतुं शुकं पृच्छति ॥ बलेरिति । हे शुक । हरिर्नारायणः स्वयं सर्वलोकेश्वरो भूत्वाऽपि कृपणवद्बलेः सकाशाद्भूमेः पदत्रयं कस्माद्धेतो-रयाचत । तया लब्धः प्राप्तोऽर्थः स्वर्गाद्यपहरणलक्षणप्रयोजनोऽपि पुनस्तं बलिं कस्माद्बबंध ॥ १ ॥ सर्वाभीष्टपूर्णस्येश्वरस्य याञ्चाऽ-नागसि निरपराधिनोऽपि बलेर्बंधनमित्येतन्नोऽस्माकं महाकौतूहलमत्याश्चर्यकरं यस्मात्तस्मादेतत्सकारणं वेदितुं ज्ञातुं वयमिच्छामः । आगोऽपराधो मंतुश्चेत्यमरः ॥ २ ॥ एवं परीक्षिता पृष्टः शुक उवाच । हे राजन् । पुरंदरेण देवासुरयुद्धे स बलिरपहृतैश्वर्योऽसुभिः प्राणैर्हापितस्त्याजितः पुनर्भृगुभिः शुक्रादिभिः संजीविन्या जीवितश्वास । तदनंतरं महान् भृगूणां शिष्यो बलिः स्वकीयसर्वपदार्थसमर्प-णेन गुरूंस्तान् शुक्रादीन् सर्वप्रकारेण सिषेवे ॥ ३ ॥ महान् अनुभावः स्वसामर्थ्यं येषां ते महानुभावा ब्रह्म भगवंतं नारायणं वेदार्दींश्चाणत्यवगच्छंतीति ब्राह्मणाः । व्यत्ययो बहुलमिति न्यायेन मध्यवर्णगताकारस्य पूर्वनिपातः । भृगवः शुक्रादयो बलिप्रीतिं कुर्वाणाः संतस्त्रिलोकं जेतुमिच्छंतं बलिं महाभिषेकेण विधिनाऽभिषिच्य सर्वस्वदक्षिणावता विश्वजिन्नामकेन यागेन देवपूजाकारिणमकुर्वन् ॥ ४ ॥ ततस्तदनंतरं शुक्रादिप्रदत्तैर्हविर्भिरिद्धादभिवृद्धाद्धुताशनाद्यज्ञाग्नेः सुवर्णपट्टिकाबंधो रथो हरयः श्वेता अश्वतुरंगमा यस्येंद्रस्य तस्य तुरंगा हयास्तेषां वर्ण इव वर्णो येषां ते हया गमनशालिनोऽश्वाश्च सिंहेन चिन्हरूपेणातिप्रकाशमानो ध्वजश्चास बभूव ॥ ५ ॥ पुरटेन सुवर्णेनोपनद्धं सम्यग्बद्धं दिव्यमलौकिकं धनुश्च बाणैररिक्तावशून्यौ पूर्णौ तूणौ निषंगौ बाणाधार-भूतौ दिव्यं कवचं चेत्येतानि यज्ञाग्नेराविर्भूतानीति ज्ञेयं । पितामहश्चतुर्मुखस्तस्य बलेरम्लानान्यतिरोहितकांतिमंति पुष्पाणि यस्यां तां मालां ददौ शुक्राचार्यश्च जलजं शंखं ददौ । विवक्षातः कारकाणि भवंतीत्यत्र संप्रदानविवक्षाभावात्तस्येति षष्ठ्युपपत्तिः । अब्जो शंखे शशांके चेत्यमरः ॥ ६ ॥ एवमुक्तरीत्या स बलिर्विप्रैः शुक्रादिभिरार्जिताः संपादिता योधनस्य युद्धस्य साधन-

भूतपरार्धा यस्य स तथा सन् तैः शुक्रादिभिः कल्पितं स्वस्त्ययनं क्षेममांगल्यादिकरं पुण्याहवाचनं यस्य स तथा सन् अथ शुक्रादीन्विप्रान्प्रदक्षणीकृत्य कृतः प्रणामो नमस्कारो येन स तथा सन् स्वपितामहं प्रल्हादमामंत्र्याहं कार्यसिद्ध्यै गच्छामि त्वमनुग्रहाणेत्युक्त्वा नमस्कारं कृतवान् ॥ ७ ॥ अथ महारथो बलिर्भृगुभिर्दत्तं दिव्यं रथमारुह्य समीचीनपुष्पमालाधारी धनुष्मान् खड्गवान् गृहीतनिषंगश्चेत्येवं सन्नद्धः । निषंगा इषुधिर्द्वयोरित्यमरः ॥ ८ ॥ हेम्नः सुवर्णस्यांगदाभ्यां बाहुभूषणाभ्यां लसंतौ प्रकाशमानौ बाहू यस्य सः स्फुरती प्रकाशमाने मकराकारे कुंडले यस्य सो बली रथारूढः सन् धिष्ण्ये आवहनादिरूपे स्वस्थाने वर्तमानो हव्यवाडग्निरिव रराज ॥ ९ ॥ स बलिस्तुल्याः स्वैश्वर्यादिभिः समानैश्वर्यवयः कांतयो येषां तैः स्वसेनासमूहसहितैर्दग्भिर्दृष्टिभिः खमाकाशं पिबद्भिरिव स्थितैरग्निः परिधीन् समिद्ध इव लोकान्दहद्भिर्दैत्यसेनासमूहरक्षकैर्वृतः सन् संख्याबाहुल्यादिना महतीमसुरसंबंधिनीं ध्वजिनीं सेनां विकर्षन् तन्नियमने विभुः समर्थः सन् ऋद्धां संपदाभिवृद्धामिंद्रपुरीं प्रति भूम्यंतरिक्षे कंपयन्निर्ययौ । द्यावा भूमी तु रोदसीत्यमरः ॥ १० ॥ ते चामरद्रुमाः पारिजातादि देववृक्षा येषु तैः श्रीमद्भिः पुष्पफलादि संपद्युक्तैर्नंदनादिभिरुपवनोद्यानैः कूजतां स्वजातिस्वरं कुर्वतां विहंगानां पक्षिणां मिथुनैः स्त्रीपुरुषैर्गायद्भिरिव स्थितैः पुष्पादिरसपानमदोपेतैर्मधुव्रतैर्भ्रमरैः रम्यां मनोहरामिंद्रपुरीं ययाविति पूर्वेणान्वयः । मधुव्रतोमधुकरोमधुलिण्मधुपालिन इत्यमरः । प्रवालो स्वीति सप्रवालानां विद्रुमवतां सुवर्णपल्लवानां फलानां पुष्पाणां चोरूत्कृष्टो भारो यासां ताः शाखा येषां ते प्रवालफलपुष्पोरुभारशाखाः॥ प्रवाले विद्रुमे च नपुंसकामिति नानार्थमुक्तामाला ॥ १२ ॥ यत्रेंद्रपुर्यां हंसचक्रवाककारंडवपक्षिसमुदायसंदटिता नालिन्यः कमलसरोवराः संति । यत्र नलिनीषु सुरैः सेविता बहुमानिताः प्रमदाः स्त्रियः क्रीडंति । तामिंद्रपुरीं ययाविति पूर्वेणान्वयः ॥१३॥ तामेवेंद्रपुरीं विशिनष्टि । परिखभूतया दुर्गस्य परितः खातपूर्णजलरूपया । देवसेवयाऽऽकाशगंगया वृतां । ज्वलदग्निवर्णसदृशवर्णे। प्रकारांतपरितः संचारयोग्यकुड्यरूपाट्टालसहितेन प्राकारेण वृतां। सुवर्णपट्टिकाबंधकपाटवद्भिर्द्वारैः स्फटिकमणिनिर्मितपुरद्वारैश्च वृतांरुग्मं कार्तस्वरं जांबूनदमष्टापदो स्त्रियामित्यमरः। कपाटमररं तुल्ये। पुरद्वारंतु गोपुरमिति च ॥ १४ ॥ जुष्टां नानाविधजनैः सेवितां विविक्तप्रकृष्टमार्गोपेतां सभाभिश्चत्वरैरंगणै रथ्याभिः रथवीथिकाभिश्चाढ्यां संपन्नां न्यर्बुदसंख्याकैर्विमानैर्देवयानैर्वृतां विश्व-

कर्मणा विनिर्मितां । अंगणं चत्वराजिरे । रथ्या प्रतोली विशिखेति चामरः ॥ १५ ॥ मणिमयैः रत्नप्रचुरैर्वज्रमणिभिर्विद्रुमैः प्रवालैश्च रचितवेदिकावद्भिः श्रृंगाटकैश्चतुष्पथैर्युक्तमिति पूर्वेणान्वयः । श्रृंगाटक चतुष्पथे । प्रवालं विद्रुमोस्त्रियामिति चामरः ॥ १६ ॥ यस्यामिंद्रपुर्यां नित्यानि बहुकालवंतीनि वयो रूपाणि येषां ते श्यामाः षोडशवार्षिकाः । विरजवाससो निर्मलवस्त्राः पुरुषाः स्त्रीभिर्वन्हयोऽग्नयोऽर्चिभिः स्वशिखाभिर्ज्वालाभिरिव भ्राजंते । श्यामः षोडशवर्षः स्यात् श्यामवर्णे च तद्वतीति नानार्थ-रत्नमाला । द्वयोर्ज्वालकीलावार्चिरित्यमरः ॥ १७ ॥ यत्रेंद्रपुर्यां मार्गे सुरस्त्रीकेशेभ्यो विभ्रष्टाया नूतनकल्हारपुष्पमालाया आमोदं परिमलमुपादाय मारुतो वायुर्वातीतस्ततो गच्छति । नूतनं नवं । सौगंधिकं तु कल्हारमिति चामरः ॥ १८ ॥ यत्रेंद्रपुर्यां सुवर्ण-निर्मितगवाक्षेभ्यो बहिरागच्छमानेन कृष्णागरुपरिमलवता पांडुरेण शुभ्रेण धूमेनाच्छादितमार्गे सुरस्त्रियो गच्छंति । श्वेतपांडुरा इत्यमरः ॥ १९ ॥ मुक्तामालावलंबिवितानैर्गृहांत उपरिबद्धपटैः रत्नखचितकेतुभिर्ध्वजैर्नानाप्रकारपताकाभिर्वलिभीभिर्गृहस्य परितः श्रृंगारायावबद्धवक्रदारुभिरावृतां । शिखंडिपारावतभृंगैर्नादो ध्वनिस्तेन संजातो यस्यां तां । वैमानिकानां देवानां स्त्रीणां कलगी-तैरस्पष्टाक्षरमनोहरस्वरगानैर्मांगल्योपेतां । नादितामित्यत्र तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् इत जिति नादशब्दस्य इतच् प्रत्ययः । एवमेव जातीयकेऽपि ज्ञेयं । ध्वनौ तु मधुरास्फुटेकल इत्यमरः ॥ २॥ ॥ मृदंगादीनां ध्वनिभिः सहितां । वाद्यसहितैर्नर्तनैरुप-देवानां गंधर्वाणां गानैर्मनोरमां । स्वप्रभया जिताऽभिभूता ग्रहाः सूर्यादि नवग्रहा यया तां ॥ २१ ॥ यामिंद्रपुरीं खला गूढद्वेषा भूतान्प्राणिनो द्रुह्यंतीति प्राणिद्रोहिणः शठाः स्तब्धा मानिनोऽहंकारिणः कामिनो निषिद्धापेक्षावंतो लुब्धा अदानबुद्ध्य इत्ये-वमादयोऽधर्मिष्ठा अतिपापिनो न गच्छंतीत्येभिर्गूढद्वेषादिभी रहिता गच्छंत्यपि । अतिशयेनेतमधिष्ठानावित्यधर्म शब्दस्येष्ठन् प्रत्ययः ॥ २२ ॥ वरूथिनीनां पतिः पालकः स्वामी च स बलिस्तां पूर्वोक्तगुणां देवास्तिष्ठत्यस्यामिति देवधानीममरावतीं बहिः समंता-त्परितः पृतनया सेनया रुरुधे निरुद्धवान् । अथेंद्रस्त्रीणां भयं जनयन् सन् शुक्राचार्यदत्तं महाध्वनियुक्तं जलजं शंखं दध्मौ ध्वनियुक्तमकरोत् । पृतना च वरूथिनीति हलः । स्त्री योषिदबला योषेत्यमरः ॥ २३ ॥ मघवानिंद्रो बलेस्तत्परममुद्यममुद्योगम-भिप्रेत्य युद्धकरणाभिप्रायेणागत इति सम्यग्ज्ञात्वा सर्वदेवगणोपेतः सन् गुरुं बृहस्पतिं प्रत्येतद्वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २४ ॥ हे भगवन्

पूज्य बृहस्पते । नः पूर्ववैरिणो बलेरुद्यम उद्योगो भूयान् । इमं बलिमविषह्यं सोढुं सहितुमशक्यमहं मन्ये । अयं बलिः केन तेजसा तप आदि रूपेणासमः समानरहित आसीत् ॥ २५ ॥ तदेव विवृणोति ॥ नैनमिति । कश्चिदपि वीरः । कुतः । कस्मादपि साधनाद्येनं बलिं प्रत्याभिमुख्येन वोढुं शस्त्रादिकं धर्तुमधीश्वरः समर्थो न भवेत् । अयं बलिर्मुखेनेदं जगत्पिबन्निवास्ते । जिव्हया दशदिशो लिहन्नास्वादयन्निवास्ते । उत्थितोऽभिवृद्धः संवर्ताग्निः प्रलयाग्निरिव दृष्टिभिर्नभोऽन्तरिक्षं दहन्निव वर्तते । संवर्त प्रलय इत्यमरः॥२६॥ हे बृहस्पते । त्वं मद्रिपोर्बलेर्यदोजो ऽवष्टंभशक्तिः परनिरोधशक्तिः सहनशक्तिर्बलं शारीरशक्तिस्तेजः प्रताप इत्येतेषां तत्प्रयुक्तदुर्धर्षत्वस्य च कारणं ब्रूहि । यत ओजादिभिरेषः समुद्यमो जातः ॥ २७ ॥ एवं बलिना पृष्टो बृहस्पतिरुवाच । हे मघवन् । तव शत्रोर्बलेरुन्नतेरुत्कर्षस्य कारणं ब्रह्मवादिभिर्गुरुभिर्भृगुभिः स्वशिष्यायोपभृतं विद्योपदेशादिना पूर्तं तेजः शौर्यमिति जानामि ॥ २८ ॥ हे मघवन् । जनाः कृतांतस्य यमस्य पुरः स्थातुं यथा न शक्नुवंति तथा हरिं नारायणं विना भवत्सदृशोऽन्यो देवो भवानपि वाऽस्य बलेः पुरःस्थातुं शक्तो न। कृतांतो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यम इत्यमरः ॥ २९ ॥ हे मघवन् । यत उक्तरीत्या शत्रोर्बलेर्विपर्ययो वैपरीत्यं भवदपकृष्टशौर्यादिमत्वं तस्य तदपेक्षयोत्कृष्टशौर्यादिमत्वं तस्माद्यूयं सर्वे स्वोत्कर्ष-कालं प्रतीक्षंतः संतो निलयमाश्रयभूतं त्रिविष्टपं स्वर्गमुत्सृज्यान्यत्र यात गच्छत ॥ ३० ॥ एषो बलिः संप्रतीदानीं शुक्रादिवि-प्राणामनुग्रहेण बलेन शरीरशक्त्योदर्क उत्कृष्ट ऊर्जितपराक्रमश्च । तथाऽप्युत्तरकाले एषामेव शुक्रादीनामवमानेन स्वकृतेन सानुबंधो देहिसंबंध्यादिभिःसहितः सन् विनष्टो भविष्यति । एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरः ॥ ३१ ॥ ते गीर्वाणा देवा अर्थानुदर्शिना भविष्यत्प्रयोजनाभिज्ञेन गुरुणा बृहस्पतिनैवमुक्तरीत्या समंत्रिता विचारिता अर्थाः प्रयोजनानि यैस्ते संतः स्वेच्छानुसारिरूपधा-रिणश्च संतस्त्रिविष्टपं परित्यज्य गतवंतः । गीर्वाणा दानवारय इत्यमरः ॥ ३२ ॥ विरोचनपुत्रो बलिर्देवेष्विंद्रादिषूक्तरीत्या विलीनेष्वाच्छादितस्वरूपेषु सत्सु स्वयं देवधानीं पुरीममरावतीं । पुर्यामिति यावत् । अधिष्ठाय स्थित्वा भूर्भुवःस्वर्लक्षणं जगत्त्रयं स्ववशं चक्रे । अधिशीङ्स्थासां कर्मेति अध्युपपदानां स्वप्नगतिनिवृत्त्युपवेशनार्थानां शीङ्स्थासामधिकरणस्य कर्मसंज्ञावि-धानाद्देवधानीमिति कर्मणिद्वितीया ॥ ३३ ॥ शिष्ये बलौ वात्सल्योपेता भृगवः शुक्रादयः सर्वजगद्विजयवंतं स्वेषामनुव्रतमनुकूलं

शिष्यं तं बलिमश्वमेधानां यज्ञानां शतेनायाजयन् देवपूजाकारिणमकुर्वन् ॥ ३४ ॥ ततः स बलिस्तेषां शुक्रादीनामनुभावेन समग्रानुग्रहरूपेण भुवनत्रये प्रसिद्धां कीर्तिं दिक्षु विस्तारयन् उडूनां नक्षत्राणां राडधिपतिश्चंद्र इव दीप्तिमानभूत् ॥ ३५ ॥ महामना बलिरात्मानं स्वं कृतकृत्यं मुक्तमिव मन्यमानो द्विजैः शुक्रादिभिर्दैवेन हरिणा चोपलंभितां प्रापितामभिवृद्धां श्रियं त्रैलोक्यसंपदं बुभुजेऽनुभुक्तवान् ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ८—१४ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अत्रापि पुत्रादर्शनप्रयुक्तव्यथयाऽदितेः कश्यपोपदेशकथनव्याजेन भगवन्महिमैवोच्यते । तत्रादाविंद्रादिगमनानंतरमदितिस्थितिमाह शुकः परीक्षितं ॥ एवमित्यादिना । हे राजन् । एवमुक्तरीत्या स्वपुत्रेष्विंद्रादिषु नष्टेषु दृष्ट्यगोचरेषु सत्स्विंद्रादिदेवानां माताऽदितिस्तदा दैत्यैस्त्रिविष्टपेऽपहृते सति संरक्षकस्वामिरहिता स्त्रीव पर्यतप्यत्संतापवती बभूव ॥ १ ॥ एकस्मिन्काले चिराद्बहुकालकृतात्समाधेश्चित्तैकाग्रतपसो भगवत्ध्यानाद्विरतः शांतः । ध्यानपरित्यागीति यावत् । भगवान्कश्यपोमुनिरुत्सवरहितं सुखरहितं च तस्या अदितेराश्रमं गतवान् । हे कुरुकुलोद्धारक राजन् । स कश्यपः कृत आसनपरिग्रहः स्वीकारो येन सह यथा न्यायं शास्त्रमनतिक्रम्यादित्या सभाजितः पूजितः सन् स्वपत्नीमदितिं दैन्योपेतमुखीं दृष्ट्वा तां प्रतीदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३ ॥ हे भद्रे मंगलरूपे गृहमेधिनि गृहस्थाश्रमोपयुक्तधर्मसाधनि अदिते । विप्राणामभद्रममंगलमनिष्टं नागतं न प्राप्तमपि किं । ब्राह्मणानामनिष्टं प्राप्तं किं । एवमग्रे ज्ञातव्यं । अधुना लोके धर्मस्याभद्रं नागतं किं । स्वेच्छानुवर्तिनो मृत्योर्मारकदेवस्य सकाशाल्लोकस्य जनस्याभद्रं नागतं किं ॥ ४ ॥ अयोगिनां हरीच्छादिरूपमोक्षोपायविधुराणां यत्र धर्मार्थकामेषु गृहेषु सद्मादिषु योगः स्नेहलक्षणसंबंधः । तेषां मध्येऽपि कस्यचिदकुशलमक्षेमं । किं वा शब्दौ पक्षांतरसूचकौ । इत्युत्तरत्रापि ॥ ५ ॥ हे गृहमेधिनि । अतिथयो देहसंबंधस्वग्रामियत्वोपकारित्वादिरहिता अन्नाद्यर्थिनो विप्रादयस्तव गृहमभ्येत्य कुटुंबे पुत्रपोषणादावासक्तया त्वया प्रत्युत्थानादिभिरपूजिताः संतः क्वचित्कदाचित्स्वगृहाद्बहिर्याताः किं ॥ ६ ॥ गृहादतिथीनां विमुखतया गमने गृहस्थस्यानिष्टमाह ॥ गृहेष्वित्यादिना । हे गृहमेधिन्यदिते। अतिथयोऽत्यैश्वर्याभावे सलिलैरपि येषु गृहेष्वपूजिता यदा निर्गच्छंति । तदा ते गृहाः प्रेतराजस्य यमस्य गृहस्थानीयाः श्मशानतुल्याः । गृह शब्दस्य गृहाः पुंसि च भूम्न्येवेति बहुवचने पुल्लिंगस्यानुशास-

नात् । तैरिति पुल्लिंगेन गृहपरामर्शोपपत्तिः ॥ ७ ॥ भद्रे हे सति पतिव्रते । कर्हिचित्कदाचिन्मयि प्रोषिते प्रवासंगते सत्युद्विग्नधिया चंचलबुद्धिमत्या त्वयाऽग्नय आहवनीयगार्हस्पत्यदक्षिणाख्या वेलायां विहितहोमकाले हविषा क्षीरादिरूपेण न हुता अपि किं । गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपीत्यमरादत्रापि शब्दः प्रश्नार्थकः ॥ ८ ॥ हे अदिते । गृहान्विता गृहस्थाश्रमिणो येषां गार्हस्पत्यादीनां पूजया सर्वाभीष्टप्रदान् स्वरादिलोकान्यांति । अग्नेः पूज्यत्वे निमित्तमाह ॥ ब्राह्मण इत्यादिना । सर्वेषां देवानां ब्रह्मादीनामात्मनः स्वामिनो विष्णोर्ब्राह्मणो विप्रोऽग्निश्च मुखाज्जातत्वान्मुखं मुखस्थानीयोऽतः पूज्य इति । वा इत्यनेनोक्तार्थे दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । मुखादिंद्रश्चाग्निश्च । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः । विष्णुमुखा वै देवा इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धिं सूचयति ॥ ९ ॥ हे प्रशस्तमनस्के । तव सर्वे पुत्राः कुशलिनः क्षेमवंतोऽपि किं । अहं भवत्या लक्षणैर्मुखवैकांत्यादिरूपैश्चिन्हैरात्मानं मनोऽस्वस्थं चंचलं लक्षये जानामि । कुशलं क्षेममस्त्रियां । आत्मा जीवे धृतौ चित्ते देहे च परमात्मनीति नानार्थमुक्तामाला । चिन्हं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरः ॥ १० ॥ एवं कश्यपेन पृष्टाऽदितिरुवाच । ब्रह्मन् ज्ञानादिपूर्ण गृहमेधिन् गृहस्थाश्रमोचितकर्मकरणपटो । एतद्गृहपते कश्यप । द्विजगवां धर्मस्यास्य जनस्य धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गस्य च भद्रं क्षेममेव परमुत्कृष्टं क्षेत्रं भूमिरिमे गृहाः ॥ ११ ॥ हे ब्रह्मन् । अग्नयोऽतिथयो भृत्या दासा भिक्षवः संन्यासिनो ये चान्ये लिप्सवोऽन्नादिप्राप्तीच्छवस्तत्सर्वं भगवतस्तवानुध्यानात्स्मरणान्न नरिष्यति नष्टं न भविष्यति ॥ १२ ॥ हे भगवन् । यस्या मम भवान्प्रजाध्यक्षः संतानः स्वामी । पतिरिति यावत् । एवमुक्तविधान्धर्मान्प्रभाषते कर्तव्यतया विधत्ते तस्या मम मनसि स्थितः को नु कामः को वा मनोरथो न प्राप्येत प्राप्येतैव ॥ १३ ॥ एवमदितिः पतिसमाधानं कृत्वाऽपि स्वांतःकरणचांचल्यानिमित्तं भगवान्नारायण एव परिहर्ता नान्यस्तथाऽपि तदहं कथयामीत्याह ॥ तवैवेत्यादिना । हे मारीच मरीच पुत्र कश्यप । सत्त्वरजस्तमोगुणसेविन इमाः प्रजा देवमानुषासुररूपा जनास्तव मनः पूर्वकशरीरजा एव । हे प्रभोऽपेक्षितप्रदानसमर्थ कश्यप । महेश्वरो मुख्यस्वामी हरिस्तासु सुरादिषु प्रजासु मनोरथं यथा विभागं तत्तद्योग्यताविभागमनतिक्रम्य भजते ददाति । यथा विभागमित्यस्य यस्य यस्य देहिनो यस्मिन्यस्मिन्काले सुखं दुःखं वा देयमिति स्वसंकल्पस्तथा तत्तत्करोति भगवान् । इदानीं त्वसुराणां मनोरथं

करोतीति भावः ॥ १४ ॥ हे शोभनव्रतसंपन्न पते । यस्मात्त्वद्विधपत्न्या मम सर्वमनोरथः सिद्ध्येत्तस्मात्त्वं तवांशं त्वत्संपादित-द्रव्यभागं भजंत्याः सेवमानायास्तद्योग्याया देहार्धं भजंत्या मे श्रेयश्चिंतय । हे प्रभो आपत्परिहारसमर्थ । सपत्नैर्मत्समानस्त्रीपुत्रैः शत्रुभिरपहृतसंपदः स्थाना नोऽस्मान्पाहि रक्षस्व ॥ १५ ॥ अहं परैः शत्रुभिर्विवासिता स्वस्थानात्प्रच्याव्य प्रवासं प्रापिता व्यसनानां क्लेशानां सागरे मग्ना च । ममैश्वर्यं श्रीःकांतिर्यशः कीर्तिः स्थानमाश्रय इत्येतानि प्रबलैः शत्रुभिर्हृतानि ॥ १६ ॥ साधो मंगलकारिणामुत्तम । ममात्मजाः पुत्राः पुनर्यथा येन प्रकारेण तान्यैश्वर्यादीनि प्रपद्येरन् प्राप्ता भवेयुस्तथा तेन प्रकारेण त्वं धिया बुद्धिपूर्वं कल्याणं मंगलं विधेहि कुरु ॥ १७ ॥ एवमुक्तरीत्याऽदित्या प्रार्थितो मुनिः कश्यपः स्मयन्निव तामदितिं प्रत्याह । हे अदिते । विष्णोर्मायाबलमहो आश्चर्यकरं । येन मायाबलेनेदं चेतनरूपं जगत्स्वपुत्रादिषु स्नेहबद्धं भवति ॥ १८ ॥ भौतिक आकाशादिपंचभूतनिर्मितोऽत एवानात्मा जडो देहः क्व । प्रकृतेर्जडरूपात्पंचमहाभूतादेः परो विलक्षणोऽत्यंतभिन्न आत्मा जीवः क्व च । नैतयोरैक्यमिति भावः । एवं सति देहापेक्षया पतिपुत्रादिसंबंधिनः कस्य चेतनस्य के पतिपुत्रादयो भविष्यंति । न कस्य केऽपि । ननु गौरोऽहं कृष्णोऽहमिति देहात्मनोरभेदावगमात्कथमेवमुच्यत इत्यत आह ॥ मोह एवेति । गौरोऽहमित्यादि ज्ञानेन मुह्यते भ्रांतो भवत्यनेनेति मोहोऽज्ञानमेव कारणं हि श्रुत्यादि प्रमितं ॥ १९ ॥ हे स्त्रि । त्वं पुरुषं बव्हभीष्टदातारं अभीष्टविरो-धिदुष्टजनमर्दकं सर्वप्राणिहृद्गुहावस्थितमत एव वासुदेव शब्दितं जगद्ब्रह्मादेश्चेतनसमूहस्य गुरुं हिताहितोपदेष्टारं भगवंतं नारायणमुप-तिष्ठस्व सेवस्व । अनेन क्व देह इत्याद्युक्तरीत्या यद्यपि पुत्रादिस्नेहेन तदभीष्टसिद्धिर्नापेक्ष्या तथाऽपि तत्स्नेहत्यागाशक्तस्तदर्थं । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नित्यादि श्रुतिभिरवश्यं मुमुक्षुणाऽपि ज्ञातव्यतयोक्तसाक्षात्परब्रह्मरूपनारायण एवोपास्यो नान्य इत्यसूचि ॥ २० ॥ तद्विशदयाति । स इत्यादिना । हे अदिति । दीनेषु दैन्योपेतभक्तिजनेष्वनुकंपनो दयालुः स हरिस्ते कामा-न्मनोभीष्टान्विधास्यति करिष्यति । यतो भगवति नारायणे भक्तिरमोघाऽव्यर्थेतरदेवताविषयाभक्तिर्मोघेति निश्चयो नास्तीति मे मम मतिः ॥ २१ ॥ एवं कश्यपेन समाहिताऽदितिरुवाच । हे ब्रह्मन् पृष्टोत्तरज्ञानपूर्ण द्विजश्रेष्ठ । अहं केन विधिना प्रकारेण जगत्पतिं हरिमुपस्थास्ये । यथा च सत्यसंकल्पः स हरिर्मे मम मनोरथं विदध्यात् ॥२२॥ यथा च पुत्रैः सह सीदंत्याः कष्टं प्राप्ताया

मे स देव आशु तुष्टो भविष्यति । तथा तदुपासनसाधनं विधिं त्वमादिश ॥२३॥ एवमदित्या पृष्टः कश्यप उवाच । हे अदिते । मया प्रजाकामनया पृष्टो भगवान्पद्मजश्चतुर्मुखः प्रजाकामस्य मे केशवस्य ब्रह्मरुद्रादिनियामकस्य हरेस्तोषणं तुष्टिकरं यद्व्रतमाहत देतद्व्रतं ते प्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥ कथय एवं व्रतं प्रवक्ष्यामीति । प्रतिज्ञातं कालदेवतादि दर्शयन्नाह ॥ फाल्गुनस्येत्यादिना । एतद्व्रतं करिष्य-माणः फाल्गुनस्य मासस्यामले शुक्ले पक्षे द्वादशदिवसपर्यंतं क्षीरव्रतः सन् अरविंदाक्षं कमलवद्विशालनेत्रं हरिं परमयोत्कृष्टया भक्त्या व्रतः सन्नर्चयेत् । पयोव्रत इत्यादि निर्देशेनादितिं प्रति कर्तव्यतयैतद्व्रतविधानेन चास्य व्रतस्य स्त्रीपुरुषोभयाधिकारिकत्व-मुक्तं ॥ २५ ॥ यदि स्रोतः प्रवाहोदकं नद्यादि यदि लभ्येत तस्मिन्स्रोतसि तदलाभेऽन्य वाप्यादि शुद्धजले सिनीवाल्यां चतु-र्दशीयुक्तायां किंचिच्चंद्रदर्शनोपेतायाममायां । हे भूदेवि त्वं जनानां स्थानमिच्छतादि वराहेण रसातललोकादुद्धृताऽसि तुभ्यं नमोऽस्तु । त्वं मे पाप्मानं पापं प्रणाशय विनाशयेति मंत्रमुदीरयन्नुच्चारयन् । क्रोडेन वराहेण विदीर्णया भोदितया मृदा मृत्तिकया स्वशरीरमालिप्य स्नानं कुर्यात् । साद्दृष्टेंदुःसिनीवाली । मृन्मृत्तिका । क्रोडो भूदार इति । स्रोतोंऽबुसरणं । पाप्मापापंकिल्बिषमिति चामरः ॥ २७ ॥ एवं निवर्तितात्मस्नानसंध्यादि नियमः सन् समाहितः स्वस्थांतःकरणश्च सन् अर्चायां प्रतिमायां स्थंडिले मार्जित परिलिप्त शुद्धस्थले सूर्ये जले वन्हौ गुरौ वाऽधिष्ठाने देवं नारायणमर्चयेत्पूजयेत् । अर्चा पूजा प्रतिमयोरिति नानार्थ-रत्नमाला ॥ २८ ॥ पूजासाधनमंत्रानाह ॥ नमस्तुभ्यमित्यादिना प्रसीदतामित्यंतेन । महीयसे पुरुषायोत्तमचेतनाय भगवतेऽव्याह-तैश्वर्यादि षड्गुणवते तुभ्यं नमोऽस्तु । सर्वेषां भूतानां निवासायाश्रयाय सर्वेषु भूतेषु प्रेरकतया स्थितायात एव वासुदेवनाम्ने जगत्साक्षादीक्षिणे तुभ्यं नमोऽस्तु । वासनाद्वासुदेवोसि वासितं ते जगत्त्रयं । सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव नमोऽस्तु त इति स्मृतेः ॥ २९ ॥ अव्यक्ताय स्वप्रसादमंतरेणाधिकारिप्रयत्नेन दृष्ट्याद्यगोचरायात एव सूक्ष्मायाव्यक्ततोपयुक्तस्थूलदृष्ट्यगोचरश-क्तिमते । तदव्यक्तमाह हि । सूक्ष्मं तु तदर्हत्वादित्यादेः । प्रधानस्य प्रकृतेश्चेतनायाः पुरि शरीरेऽचेतनाया अप्याकाररूपे शरीरे नियमनार्थं शेत इति पुरुषः । तस्मै । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । प्रकृतिं प्रविश्य भगवानित्यादेश्च । रूपादि शब्दांत चतुर्विंश-द्गुणज्ञाय चतुर्विंशतितत्त्वरूपस्वापेक्षया प्रधानपदार्थज्ञाय गुणसंख्यानाख्यग्रंथकर्त्रे कपिलरूपाय नमोऽस्तु ॥ ३० ॥ द्वे प्रायणीयो-

दनीयसंज्ञके शीर्षे शिरसि यस्य तस्मै प्रातर्मध्यंदिनसायंसवनाख्यत्रिपादवते । ऋग्यजुः सामाथर्वाख्यचतुःश्रृंगाय तंतवे कर्मसमुदाय हेतवे संतत्यभिवृद्धिकराय सप्तछंदोलक्षणहस्तवते त्रयीविद्या ऋग्यजुःसामरूपवेदविद्या तत्राग्निमीळ इत्यादिना प्रतिपाद्य आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै तुभ्यं नमः । चत्वारि श्रृंगा त्रयोऽस्य पादा इत्यादि श्रुतिमुख्यप्रतिपाद्यायाग्न्यंतर्यामिणे तुभ्यं नमः । इत्यर्थः । चत्वारिश्रृंगा वेदास्तु पादास्त्रिसवनानि च । प्रायणीयं शिरस्त्वेकमन्यच्चौदयनीयकं । हस्तास्तु सप्त छंदांसि तैर्गृण्हाति फलान्यसौ । मंत्रब्राह्मणकल्पैस्तु त्रिधा बद्ध इतीर्यते । शस्त्रोद्गातृस्तुतिरवैरोरवीत्यृत्विजो मुखात् । वृषभो महान्स्वधर्मत्वाद्देवस्तु फलभावनादित्यादि स्मृतेरुक्त एव स्मृत्यर्थः ॥ ३१ ॥ शिवाय सुखरूपतया मंगलाय रुजं दुःखहेतुभूतरोगादिकं संसाराख्यरोगं च द्रावयतीति रुद्रस्तस्मै तुभ्यं नमः । सर्वप्राण्यंतर्यामिरूपेषु साधारण्याय गुणशक्त्यादिभिः समाय सर्वविद्यानामधिपतये मुख्यस्वामिने भूतानामाकाशादीनां रमाब्रह्मादिचेतनानां च पतये पालकाय स्वामिने च ते नमोऽस्तु । शिवः सुखात्मकत्वेन । रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः । सर्वेषां भूतानामंतरपुरुषः । स आत्मेति विद्यात् । ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां । ईशनादेव चेशानेत्यादि ब्रह्मांडपुराणैतरेयतैत्तरैयश्रुतिभ्य उक्त एवार्थः । एतेन पार्वतीपत्यभेदेन हरेरत्र शिवादि शब्दवाच्यतेति निरस्तं । एवमग्रे ज्ञेयं । तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्तृत्वहेतुतः । न क्वापि किंचिन्नास्ति तमृते पुरुषोत्तमं । शास्त्रमंतर्यामीत्यादेः ॥ ३२ ॥ हिनोति परिहरति दुःखं राति ददाति सुखं सुखमिति हिरं बलज्ञानात्मकत्वाण्ण्यं हिरं च तत् ण्यं च हिरण्यं वीर्यं । ब्रह्मांडोत्पादकं यस्य गर्भे स हिरण्यगर्भः । चतुर्मुखांतर्यामी तस्मै हिरण्यगर्भाय प्रकृष्टचेष्टकत्वात्प्राण शब्दवाच्याय मुख्यप्राणांतर्यामिणे जगतश्चेतनाचेतनात्मकस्यात्मनेंऽतर्यामिणे स्वामिने चाणिमाद्यष्टयोगैश्वर्योपेतशरीराय योगानां च हेतवे दत्तात्रेयादिरूपाय ते नमोऽस्तु । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यादि श्रुतेः ॥ ३३ ॥ आदौ चतुर्मुखादि चेतनमहदाद्यचेतनोत्पत्तेः प्राक् देवाय क्रीडादि गुणविशिष्टाय देवानां चतुर्मुखादीनां देवाय ते नमः । ऋषये ज्ञानरूपाय नारायणाय ज्ञानानंदादिगुणवते सर्वदा क्षयरहिततया नरशब्दवाच्याय हरयेऽरिष्टपरिहारकायेष्टप्रापकाय ते नमः । एको नारायण आसीत् । न ब्रह्मा न च शंकर इत्यादेः । आनीदवातं स्वधया तदेकमित्यादेः ॥ ३४ ॥ मरकतमाणिवच्छामवर्णवच्छरीराय सर्वाधिकसर्वदाप्राप्तसंपदे तुभ्यं नमः । कश्चेशश्च

केशौ ब्रह्मरुद्रौ वर्तयति प्रेरयतीति केशवस्तस्मै तुभ्यं नमः । पीतांबरवते नमः ॥ ३५ ॥ हे हरे । त्वं पुरुषाणां सर्वाभीप्सितप्रद यतस्त्वं वरदेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो वृषभः श्रेष्ठोऽतस्त्वं पुरुषाणां वरेण्यो भजनीयोऽतस्त्वां धीरा ज्ञानिनः श्रेयसे मोक्षादि पुरुषार्थाय ते पादरेणुं भजंति । देवा ब्रह्मादयः श्रिया कांत्यादि संपदा विनिर्जिते पराजिते पद्मे कमले याभ्यां तयोस्ते पादकमलयोरामोदं परिमलं स्पृहयंतोऽभिलषंत एव यमन्वर्ततानुकूलाः सेवितवंतः । स भगवान्नारायणो मे प्रसीदतां प्रसन्नो भूयात् ॥ ३७ ॥ भगवदर्चकः श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या युक्तः सन् चाभिलषितमहाफलाय हृषीकाणां मन आदींद्रियाणामीशं प्रेरकं स्वामिनं चैतैरुक्तैर्मंत्रैः पाद्यमुपस्पर्शनमाचमनादि येषां तां तैरुपचारैरावहनपूर्वकमर्चयेत् । यदेव श्रद्धया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवेदित्यादेः ॥ ३८ ॥ आदौ पयसा क्षीरेण विभुं हरिं स्नापयेत् । तदनंतरं वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैर्गंधपुष्पैस्तुलस्यादिभिरर्चितं कुर्यात् । तुलसीवर्जितैः पुष्पैरिति तुलस्यतिरिक्तपूजायाः शतापराधेषु गणनात् ॥ ३९ ॥ गंधेन परिमलेनोपेतधूपसाधनद्रव्यादिभिश्च तमर्चयेत् । ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति द्वादशाक्षरविद्यया स्वस्य विभवे ऐश्वर्ये सति पयसि श्रृतं पक्वं राजानाख्यशाल्यन्नं गुडगोघृतसहितं नैवेद्यं दत्वा मूलविद्यया नारायणमंत्रेण होमं कुर्यात् । निवेदितं समर्पितमन्नं हरिभक्ताय दद्यात्तदभावे स्वयं वा भुंजीत ॥ ४० ॥ भगवते नैवेद्यसमर्पणानंतरमाचनं दत्वा पुष्पादिभिरर्चयित्वा तांबूलं च समर्पयेत् । अनंतरं नारायणो नर शौरीत्याद्यष्टोत्तरशतं भगवन्नाम जपेत् । स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वीत ॥ ४२ ॥ तदनंतरं प्रदक्षिणं कृत्वा मुदा हर्षेण भूमौ दंडवत्पतित्वा नमस्कुर्यात् । तस्य हरेः शेषं निर्माल्यं शिरसि स्थितं कृत्वा ततो देवं नारायणमुद्वासयेदुपसंहरेत् ॥ ४३ ॥ द्वाववरौ कनिष्टपक्षप्राप्तौ येषां तान् द्विजान् पायसेन यथोचितं घृतशर्करादि दत्वा भोजयेत् । अनंतरं तांबूलदक्षिणादिभिः सभाजितैर्बहुमानितैस्तैस्तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञातःस्वयं हुतशेषं भुंजीत ॥ ४४ ॥ प्रथमदिवसे तद्रात्र्यां ब्रह्मचारी गुप्तेंद्रियनियमवान् शयीत । अथ श्वो भूते परदिने प्रातरुक्तेन विधिना प्रातः सुतरां स्वस्थांतःकरणः सन् स्नानादिना शुचिः सन् हरिं पयसा स्नापयित्वाऽर्चयेत् । एवमेव प्रतिदिनं व्रतसमाप्तिपर्यंतं कुर्यात् । एवं विष्णुपूजायामादरवान्पयः पानवदिदं पयोव्रतं चरेत् ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ पूर्ववज्जुहुयादग्निमिति श्लोकः सुगमार्थः ॥ ४७ ॥ हरेराराधनं पूजादिरूपं होममर्हणं ब्राह्मणपूजाऽन्नदानादिना द्विजानां तर्पणं तृप्तिकरणं ब्रह्मचर्यमुक्तं ।

अधः शुद्धभूमौ स्वापं निद्रां त्रिषवणस्नानं च । फाल्गुणशुद्धप्रतिपादिवसमारभ्य शुक्लत्रयोदशीपर्यंतमेवं साधारण्येन हरिमर्चयेत् । तथाऽसद्भिरसज्जनैरालापं संभाषणमुच्चावचानुत्कृष्टापकृष्टांश्च भोगान्विषयांश्च वर्जयेत् । ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ समस्तप्राणि-हिंसारहितो वासुदेवैकनिष्ठश्च भूयात् । अथो त्रयोदश्यां प्राप्तायां शास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैर्भगवत्पूजाप्रकारकुशलैरुदीरितैः स्नापकैर्महाभिषेकसाधनसूक्ताद्यैर्विष्णुं स्नपयन्विष्णोर्महापूजां वित्तशाठ्यविवर्जितः सन् कुर्यात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ चरुं होतव्यान्नं गरुडारूढाय विष्णवे निरूप्य संस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा । समर्प्येति यावत् । सुसमाहितः शृतेन तेन चरुणा पूर्णषड्गुणं हरि-मुद्दिश्य यजेज्जुहुयात् । मधुरादि षड्गुणोपेतं पुरुषतुष्टिदं नैवेद्यं गुरवे दद्यात् । तत्त्वज्ञानादिसंपन्नमाचार्यं वस्त्रालंकारगोभिः संतोषयेत् । ऋत्विजश्च । यदाचार्याद्याराधनं तत्तदंतर्यामिहर्याराधनं जानीहि । हे शुचिस्मिते । तानाचार्यादीन् गुणवता निर्दुष्टांन्नेन भोजयेत् ॥ ५३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणा भोजनादिकाले समागतास्तान्न वारयेत् । ऋत्विग्भ्योऽन्यान् ब्राह्मणांश्च शक्त्य-नुसारेण भोजयेत् । तेभ्यो गुरवे आचार्याय ऋत्विग्भ्यश्च तत्तद्योग्यतानुसारेण दक्षिणांश्च दद्यात् ॥५५॥ अन्नादिना तदर्थितया समागतान् श्वपचपर्यंतांश्च प्राणिनः प्रीणयेत् तृप्तान्कुर्यात् । विप्रेषु दीनांधकृपणादिषु च भुक्तेषु तद्विप्रादिप्रीतिकरणं विष्णोः प्रीति-करं जानन्सन् तैरनुज्ञातः स्वबंधुभिः सह भुंजीत ॥ ५६ ॥ एवमन्वहं प्रतिदिनं नृत्यादिभिर्विष्णोर्महापूजा कारयेत् । पुरुषस्या-राधनं साधनं परमुत्तमं पयोव्रतं नाम व्रतं मम पितामहेन चतुर्मुखेनोक्तं तन्मया ते तुभ्यं समुदाहृतं ॥ ९८ ॥ हे महाभागे । त्वं च भजनीयमव्ययं केशवं सम्यक् कृतेनानेन पयोव्रतेन शुद्धस्वभाववतात्मनांऽतःकरणेन भज ॥ ५९ ॥ हे भद्रे मंगलरूपे । इदं पयोव्रतं सर्वयज्ञादिसमफलमीश्वरतृप्तिकरं च ॥ ६० ॥ येन यैः साधनैरधोक्षजः । न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोति न मनसा मनुते इत्यादि श्रुतेरिंद्रियजन्यज्ञानाविषयः श्रीनारायणस्तुष्टो भवति । त एवनियमादयः ॥ ६१ ॥ हे भद्रे । यस्मादेतत्पयोव्रत-मुक्तगुणं तस्मादेतदेवमुक्तविधिना प्रयता शुचिर्भूता सति श्रद्धयोपेता च सति समाचर । त्वत्कृतेनानेन व्रतेन भगवान्नारायणस्ते तव संतुष्टः सन् वरानपेक्षितान् पुरुषार्थान्विधास्यति करिष्यति ॥६२॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां पंचदशोऽध्यायः ॥ ८—१५ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स्वानुग्रहमंतरेणाधिकारिप्रयत्नेनाप्रत्यक्षोऽपि भगवान्नारायणस्तद्योग्यकालेऽधिकारिभक्त्यादिना प्रसन्नो

भूत्वा प्रत्यक्षो भवतीत्यादि हरिमहिमाऽत्राध्यायद्वयेन प्रतिपाद्यते । तत्रादावदितेः पयोव्रताचरणप्रकारमाह ॥ इत्युक्त्वेत्यादिना । हे राजन् । साऽदितिः स्वभर्त्रा कश्यपेनेत्युक्ता सत्यतंद्रिताऽऽलस्यरहिता च सती द्वादशादिनपर्यंतमिदं पयोव्रतमन्वातिष्ठत्कृतवती । वा इत्युक्तार्थे प्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति ॥ १ ॥ साऽदितिः श्रोत्रादींद्रियलक्षणदुष्टाश्वान् बुद्धिलक्षणसारथिमती सति मनसा प्रगृह्य दुर्विषयेऽप्रवृत्तान् कृत्वा भगवंतमधोक्षजमेकया सर्वोत्तमत्वविषयिण्या बुद्धया चिंतयती बभूव ॥ २ ॥ अनंतरमखिलचेतनात्मक-जगत आत्मन्यंतर्यामिणि स्वामिनी च भगवति नारायणे एको भगवानग्रे विषयतया च यस्यास्तया बुद्धया शास्त्रजनितनिश्चयेन मनोंऽतःकरणं वासुदेवे समाधाय स्थापयित्वा पयोव्रतं चचार कृतवती । हेति प्रमाणप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥ तावत्तदैवं चिंतयंत्या तस्या अदितेः पीतांबरः शंखचक्रगदाधरश्चतुर्बाहुरादिपुरुषो भगवन्नारायणः प्रत्यक्षोऽभूत् ॥४॥ अदितिर्नेत्रयोर्गोचरं विषयं प्रत्यक्षं तं वीक्ष्य सहसोत्थाय भुवि दंडवत्काये या पतिता सति भगवति प्रीत्या भक्त्यतिशयेत विव्हलश्चलदेहा सति सादरं ननाम ॥५॥ साऽदितिर्भुव उत्थाय बद्धांजली सति भगवंतमीडितुं स्तोतुं स्थिताऽपि तस्य भगवतो दर्शनाख्यात्युत्सवेन गात्रे शरीरे वेपथुः कंपा यस्याः सा सति पुलकै रोमांचैराकुलिता संदाटिताकृतिराकारो यस्याः सा । आनंदजलेनाकुलेऽक्षिणी यस्याः सा च सतीडितुं नोत्सहे शक्ता न बभूव । तूष्णीमेव बभूव ॥६॥ हे कुरूद्वह । साऽदितिर्देवी लक्ष्मीपतिं यज्ञजगत्पतिं हरिं चक्षुषाऽऽदरातिशयेन पिबतीवेक्षती सती प्रीत्या गद्गदयाऽस्पष्टाक्षरया गिरा वाचा शनैर्हरिं तुष्टाव स्तुतवती ॥७॥ स्तुतिप्रकारमाह ॥ यज्ञेशेति । यज्ञानामश्वमेधादीनामीश स्वामिन् । अत एव यज्ञनामन् । पूर्णषड्गुण देशकालगुणैरच्युत । पूर्ण भागीरथ्याख्य तीर्थपादपद्म । तीर्थं शुद्धिकरं श्रवो यशो यस्य तादृ-शात एव श्रवणयोः श्रोत्रेंद्रिययोर्मंगलकरनामन् आपद्युक्तस्वशरणागतजनानां वृजनानि पापान्युपशमयति परिहरतीत्युपशम उदयः प्रादुर्भावो यस्य तादृश । अवसन्नानां ज्ञानादि शून्यतया नष्टानां तद्योग्यानां नाथ । हे भगवन्नारायण । अद्यास्माकं शं सुखं कुरुष्व ॥ ८ ॥ विश्वाय सर्वजगत्पूर्णाय विश्वभुवनस्थितिसंयमाय सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिनाशकर्त्रे स्वैरं स्वेच्छया गृहीताः पुरवो बव्ह्यः शक्तयो जगदुत्पादनादि विषया गुणाः सत्त्वादयश्च येन तस्मै भूम्ने सुखादिगुणपूर्णाय पारतंत्र्यादिदोषराहिततया स्वच्छाया-तिशुद्धया शश्वदुपबृंहितः स्वपराखिलगोचरतयाऽत्यभिवृद्धोऽतः पूर्णो यो बोधो विज्ञानं तेन व्यापादितं दूरोत्सारितमात्मनस्तमोऽ-

ज्ञानं यस्य तस्मै हरये नमोऽस्तु ॥ ९ ॥ हे अनंत देशकालगुणैरपरिच्छिन्न नृणामधिकारिणां ब्रह्मादीनां तुष्टात्प्रसन्नात्त्वत्तः परं द्विपरार्धादिरूपमायुरभीष्टमपेक्षितवपुर्ब्रह्मणादिशरीरमतुल्यलक्ष्मी असमाना संपदो द्यौरंतरिक्षं भूरसातलादि स्थानं सर्वेऽणिमादयो गुणा धर्मार्थकामलक्षणस्त्रिवर्गः केवलमज्ञानसंशयाविपर्यया समाधिकरणं ज्ञानं चेत्येतानि भवंति । त्वामुपसन्नानां शरणागतानां जनानामाधिनाशो मनोव्यथापरिहारो भवतीति किमु वक्तव्यं । पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः ॥ १० ॥ हे भरतकुलोत्पन्न राजन् । पुष्करवत्कमलवदीक्षणे नेत्रे यस्य सः सर्वेषां भूतानां प्राणिनां क्षेत्रे शरीरे क्रियमाणं कर्म जानातीति क्षेत्रज्ञो भगवान्नारायणोऽदित्यैवं स्तुतः सन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ह ॥११॥हे देवानां मातरदिते । भवत्यास्तव चिरं बहुकालं कांक्षितमपेक्षितं मे मया विज्ञातं । तत्किमित्यत आह । यत्सपत्नैरिति । शत्रुभिरपहृतैश्वर्याणां स्थानात्प्रच्याविताानां देवानां यदैश्वर्यादिप्रत्यावर्तनामिति ॥१२॥ हे आदिते । त्वं दुष्टमदेन गर्वेणयुक्तानसुरश्रेष्ठान्समरे युद्धे विनिर्जित्य पुनः प्राप्तजयसंपाद्भिः पुत्रैः सह मामुपासितुमिच्छासि ॥ १३ ॥ युधींद्र एव ज्येष्ठो येषां तैस्तव पुत्रैर्हतानामतिद्वेषिणामसुराणां स्वपतीनासाद्यातिदुःखिता रुदंतीः स्त्रियो द्रष्टुमिच्छासि ॥१४॥ हे अदिते त्वं प्रत्याहृतयशः श्रियोऽसुरेभ्यः पुनरपहृतकीर्तिसंपदो नाकपृष्ठं स्वर्गस्थानमाश्रित्य क्रीडां कुर्वतो बलादिभिरभिवृद्धान्स्वात्मजान् द्रष्टुमिच्छसि ॥ १५ ॥ हे आदिति देवि । अधुनाऽसुरसेनासमूहस्वामिनस्तेऽसुराः प्रायः प्राचुर्येण देवैर्निवारयितुमशक्या यस्मात्तेऽसुरा अनुकूलः स्वकार्यसहाय ईश्वरो नारायणो येषां विप्राणां शुक्रादीनां तैः संरक्षितास्तस्मात्तत्र तद्विषये कृतो विक्रमः पराक्रमो देवानां सुखं न ददाति । न दास्यतीति मे मतिर्निश्चिता ॥ १६ ॥ हे देवि । यद्यपीत्थं अथाऽपि ते व्रताचरणेन संतोषितेन मया तवपुत्रश्रेय उपायश्चिंतितो यतो ममार्चनं तत्तद्भक्तविश्वासानुसारि फलदमतोऽन्यथा व्यर्थं गंतुं नार्हति ॥ १७ ॥ हे आदिते । अहं त्वया तेऽपत्यानां पुत्राणां देवानां गुप्तये संरक्षणाय पयोव्रतेनार्चितः स्वज्ञातैर्गुणैः संस्तुतश्चातोऽहं स्वांशेन ते पुत्रत्वमुपेत्य सुतान्संरक्षितास्मि । यतश्च मरीचिपुत्रः कश्यपस्तपोनिमित्तेनापि च पुत्रपालने संस्थितोऽतोऽपि त्वपुत्रपालने तव संशयो माऽभूदिति भावः ॥ १८ ॥ हे भद्रे यतोऽहं त्वत्तः प्रधानकश्यपतपसाऽपि त्वद्वांछितं कर्ताऽतस्त्वं कामादिदोषविधुरं स्वाश्रितप्रजानां पालकं ते पतिं कश्यपमुपधाव सेवय तुष्टं च कुरु । एवं परिदृश्यमानरूपमवस्थितं मां च ते पुत्रत्वेनोपास्व ॥ १९ ॥ हे देवि । एत-

न्मदुक्तं प्रमेयं यस्माद्देवानां गुह्यं गोप्यं स्वानाप्तेभ्यः कथनायोग्यं तस्मात्त्वयाऽपि कथंचन केनापि प्रकारेण परस्मा अनाप्तायान्यस्मै न वक्तव्यं यस्मात्सुतरां संवृतादाच्छादितादुक्ताद्देवगुह्यात्ते कार्यं संपद्येत । प्राप्तं भवेत् ॥ २० ॥ भगवान्नारायणोऽदितिं प्रति एतावत्प्रमेयमुक्त्वा तत्रैवादृश्योऽभूत् । अदितिरयोग्यजनानामप्राप्यमात्मनि प्रभोः सर्वकार्यसमर्थस्य हरेर्जन्म प्रादुर्भावलक्षणं वरं लब्ध्वा कृतकृत्यवत्स्थिता सति स्वपतिं कश्यपमुत्कृष्टया भक्त्या सेवामकरोत् । अवितथमव्यर्थं यथार्थमीक्षणं ज्ञानं यस्य स कश्यपः स्वस्मिन्प्रविष्टं हरेस्तमंशं स्वसमाधिलक्षणोपायेन ज्ञातवान् । स कश्यपः स्वकृतेन तपसा निमित्तेन स्वस्मिन् बहुकालसंपादितं वीर्यं अदित्यां आधत्त वायुरग्निमथनकाष्ठेऽग्निं यथा तथा स्थापयामास ॥ २३ ॥ हिरण्यगर्भश्चतुर्मुखोऽदित्यां कश्यपेन निहितं वीर्यद्वारा स्थापितं भगवंतमधोक्षजं नारायणं ज्ञात्वा गोप्यनामधेयैर्भगवंतं स्तुतवान् ॥ २४ ॥ स्तुतिप्रकारमाह ॥ जयेत्यादिना । उरुगाय सर्वोत्तमतया श्रुत्यादिप्रतिपाद्योत्कृष्टपादप्रक्षेप हे भगवन् । त्वं जय शत्रूनभिभावय ते नमोऽस्तु । ब्राह्मणादिषु दयालुतया ब्राह्मण्याय क्रीडादिगुणविशिष्टाय त्रयोलोका गुणा अप्रधाना यस्मात्तस्मै त्रिगुणाय ते नमोऽस्तु । पृश्न्याख्याया गर्भाय बालकतया पोषिताय देवाय वेदानां गर्भाय प्रसिद्धगर्भवद्गोप्याय वेधसे ज्ञानरूपाय सत्त्वादि गुणत्रयानियामकाय वैकुंठश्वेतद्वीपानंतासनाख्यत्रिषु स्थलेषु पृष्टमवस्थानं यस्य तस्मै गरुडारूढाय व्याप्ताय ते नमोऽस्तु ॥ २६ ॥ हे ईश । त्वं भुवनस्यादिरुत्पादको मध्यं स्थितिहेतुरंतो नाशक इत्यपरिमितशक्तिं पुरुषं त्वामागमा ज्ञानिनश्चाहुः । गभीरं निम्नभूमिस्थं श्रोतस्तीव्रेण स्रवज्जलं यथा स्वांतः पतितं तृणाद्याक्षिपति तीव्रं नयति । तथा विश्वं समस्तजगद्यः काल आक्षिपति सकालनियामकतया कालनामा भवान् ॥ २७ ॥ हे देव । त्वं स्थावरजंगमरूपाणां प्रजानां जीवानां तथा प्रजापतीनामंतःप्रविष्टः सन्पुरुषरूपेण संरक्षिताऽसि यतोऽतो दिवः स्वर्गाच्च्युतानामिंद्रादि देवानां जलेषु मज्जमानजनस्य परायणं मुख्याश्रयः ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ ८–१६ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एवं चतुर्मुखस्य स्तुत्या प्रसन्नस्य हरेरदित्यां प्रादुर्भावादिरूपं माहात्म्यं निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । अमृतं पीयूषं मोक्षोऽमराणां भवश्च भवति प्रसन्नादस्मादित्यश्च तभूरमृतानां मुक्तानां भूराश्रयश्च यश्च भगवान्नारायण इत्युक्तरीत्या विरिंचेन

स्तुतान्युत्कृष्टतया कीर्तितानि कर्माणि चरितानि वीर्यं पराक्रमो यस्य स तथा सन् अदित्यां प्रादुर्बभूव। प्रादुर्भूतं विशिनष्टि ॥ चतुर्भुज इत्यादिना। शंखचक्रगदापद्मसहितहस्तचतुष्टयवान् पीतांबरधारी कमलवद्विस्तृतलोचनः ॥ १ ॥ श्यामवर्णेनावदातः शुद्धः। निर्दुष्टश्यामवर्ण इति यावत्। झषराजवन्मीनश्रेष्ठवद्दिप्यमानयोः कर्णाभरणयोस्त्विषा कांत्योल्लसदतिप्रकाशनादिसंपदुपेतमुखकमलः पुंस्त्वशक्तिमान् श्रीवत्साख्यचिन्हितवक्षस्थलः कटकबाहूभूषणैः प्रकाशमाननिर्दुष्टकिरीटबाव्हाभरणपादाभरणयुक्तः ॥ २ ॥ मधुव्रतानां भ्रमराणां व्रातेन समूहेन विघुष्टया ध्वनिमत्या स्वकीयया वैजयंत्या श्रीवनमालया विराजितः प्रजापतेः कश्यपस्य वेश्मतमो गृहांधकारं स्वरोचिषा स्वाभाविकस्वकीयदेहकांत्या विनाशयन् कंठनिविष्टः संस्थितः कौस्तुभो मणिर्यस्य स तादृशो हरिरदित्यां प्रादुरभूत् ॥ ३ ॥ तदा तत्प्रादुर्भावकाले प्राच्यादिदिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः। तथा सलिलाशया ह्रदादयः प्रसेदुः प्रजा जनाः प्रहृष्टा ऋतवस्तदृतुस्थवृक्षादयो गुणैः फलपुष्पादिभिरन्विताः। द्यौः स्वर्गोऽतरिक्षं स्थितिर्भूमिस्स्वर्गादिदेवता अग्निर्जिव्हास्थानी येषां ते देवा गावो द्विजा नागाः पर्वतवृक्षादिचेतनाः संतुष्टा बभूवुः ॥ ४ ॥ श्रोणायां श्रावणमासि श्रवणनक्षत्रयुक्तद्वादश्यामभिजिति मुहूर्ते सूर्येऽतरिक्षमध्यगे काले प्रभुः सर्वजगदीशो वामनः प्रादुरभूत्। तस्य वामनस्य जन्मराशिं सर्वे नक्षत्रताराद्याः प्रदक्षिणीचक्रुः। अश्विन्यादि सप्तविंशति नक्षत्राणीतरास्ताराः ॥ ५ ॥ हे नृप। यस्यां तिथौ हरेर्वामनस्य जन्म प्रादुर्भावं जना विदुर्दृष्टवंतस्तस्यां द्वादश्यां सविता सूर्यो मध्यंदिनगतोऽतिष्ठत्। सा द्वादशी विजयानाम्नी प्रोक्ता ॥ ६ ॥ शंखादय आनकांता नेदुः। मृदंगा मुरजाप्रभेदा आनकाः पटहः पणवश्चित्राणां वादित्राणां तूर्याणां काहलीति भावितानां ध्वनिः संदटितोऽभवत् ॥ ७ ॥ तस्मिन्नुत्सवे प्रीता उर्वश्यादयोऽप्सरसः स्वर्गवेश्या नर्तनं चक्रुः। हाहा हूहू प्रभृतयो गंधर्वश्रेष्ठा गानं चक्रुः। नारदादयो मुनयो ब्रह्मादयो देवाः स्वायंभुवादयो मनवोऽग्निष्वात्तादयश्च पितर आहवनादयोऽग्नयस्तथा सिद्धादयः पक्षिः सर्पश्रेष्ठगरुडशेषादयश्च वामनं स्तुवंतः ॥ ९ ॥ विबुधा ज्ञानिनो नरा मनुष्याः केचिद्गायंतः केचित्प्रशंसंतः केचिन्नर्तनं कुर्वंत आसन्। अदितेरपत्यान्यादित्या देवाः कश्यपस्याश्रमस्थानं पुष्पैः सेचितवंतः ॥ १० ॥ अदितिः स्वकीयोदरप्रादुर्भूतं परमपुरुषं वामनं दृष्ट्वा विशिष्टमंदहासा सति मुदं हर्षमाप। प्रजापतिश्च कश्यपोऽपि स्वकीयाघटितघटनोपायभूतयेच्छयैव गृहीतवामन-

रूपं दृष्ट्वा विशेषमंदहासः सन् हे वामन त्वं जयोत्कृष्टो भवेत्याह ॥ ११ ॥ हरिर्नारायणो यत्स्वस्य वपुर्ज्ञानानंदात्मकं शरीरमव्यक्त-मचलमित्यादि श्रुत्या सर्वथा ध्यानादौ कृतेऽप्यव्यक्तवदृष्टयाद्यगोचरवत्प्रतीयते तद्ध्यानादौ स्वविषये कृते सति व्यक्तं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादित्याद्युक्तरीत्या भवतीति ज्ञापनायादितेः स्वप्रत्यक्षकाले विभूषणायुधैर्व्यक्तमधारयत् । तदैवं रूपमनुपमर्द्य तेनैव रूपेणादितिकश्यपयोः पश्यतोः सतोः स वामनो बटुर्बभूव । तत्र दृष्टांतमाह । दिव्या लोकविलक्षणा गतिः स्थितिर्यस्य स नटो यथा तथेति । अनेन मूलरूपावताररूपयोर्निर्विशेषाभेदः सूचितः ॥ १२ ॥ भृग्वादयो महर्षयो ब्रह्मचारिणं तं वामनं दृष्ट्वा मोद-मानाः संतः प्रजापतिं कश्यपं पुरस्कृत्य जातकर्मादि कारयामासुः ॥ १३ ॥ सविता सूर्य उपनयनसंस्कारं प्राप्स्यमानस्य तस्य वामनस्य सावित्रिं गायत्रीमुक्तवान् । बृहस्पत्याचार्यो ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं ददौ । कश्यपो मेखलां मौंजीं ददौ ॥ १४ ॥ भूमिः कृष्णाजिनं ददौ । वनस्पतिः सोमश्चंद्रो दंडं ददौ । माताऽदितिराच्छादनं कौपीनं ददौ । द्यौः स्वर्गाभिमानी देवः छत्रं जगत्पते वामनाय ददौ ॥ १५ ॥ वेदगर्भो ब्रह्मा कमंडलुं ददौ । सप्तर्षयः कुशान्ददुः । हे महाराज । सरस्वती चतुर्मुखपत्नी क्षयरहित-देहस्य वामनस्याक्षमालां ददौ ॥ १६ ॥ यक्षराट् कुबेर इत्युक्तप्रकारेणोपनयनसंस्कारवते तस्मै वामनाय पात्रिकां पात्रं भिक्षार्थं ददौ । सती निर्दुष्टा भगवत्यैश्वर्यादिगुणवती उमा वागभिमानितयोत्कृष्टज्ञानप्रदाऽम्बिका पार्वती भिक्षामदात् ॥ १७ ॥ हे मारिष ज्ञानभक्त्यादिभिः श्रेष्ठ । राजन् । बटुः स वामन उक्तरीत्या ब्रह्मादिभिः संभावितो बहुमानितः सन् देवर्षिगणेन संसेवितां सभां स्वब्रह्मवर्चसेनैवातिप्रकाशितमकरोत् । आर्यस्तु मारिष इत्यमरः ॥ १८ ॥ द्विज उपनयनं प्राप्तो वामन आहितमग्निं समिधं ज्वालयाऽभिवृद्धं कृत्वा परितः समूहनं च कृत्वा दर्भैः परिस्तीर्याक्षतादिभिः समभ्यर्च्य समिद्भिर्देवेभ्योऽवदानमकरोत् । यदा लेलीयतेह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने तदाज्यभागावंतरेणाहुतीः प्रतिपादयेदिति श्रुत्या समिद्धस्याग्नेर्होमाधिकरणत्वं समिद्धोमो बटुरिति स्मृत्या ब्रह्मचारिणः समिद्द्रव्यावदानं चावगम्यते ॥ १९ ॥ वामनस्ततः स्वोपनयनानंतरं शुक्रादिभिर्भृगुकुलोद्भवैरुपकल्पितैः प्रदर्शितप्रकारैरश्वमेधैरैश्वर्यादुत्कृष्टं बलिं चक्रवर्तिनं यजमानं देवान्पूजयंतं श्रुत्वा स्वयमखिलशब्देभ्यः सारैः ऋगादिवेदैः संभृतः पूर्णस्तत्प्रवचनपटुः । निगमवाक्पटवे बटवे नम इति स्मृतेः । अखिलेभ्यो ब्रह्मचार्यंतरधृतसमस्तकौपीनादि ब्रह्मचारिसाधनेभ्यः

संभृतः पूर्णोऽखिलजगतः सारो ज्ञानानंदादि गुणैः संभृतः पूर्णः सन् स्वगौरवेण गां भूमिं पदे पदे प्रतिपादविक्षेपं नमयन्निव जगाम ॥ २० ॥ भृगुवत्ससंज्ञिके नर्मदाया उत्तरे तीरे क्रतूत्तममश्वमेधं प्रवर्तयंतो बलेर्यज्ञर्त्विजो भृगवश्च तं वामनमारात्समीप उदितं समीप उदयगतं सूर्यं यथा तथा सम्यगपश्यन् । सप्ततंतुर्मखः क्रतुः । आराद्दूरसमीपयोरिति चामरः ॥ २१ ॥ हे नृप । तत्र यज्ञशालायां तस्मिन्काले विद्यमाना ऋत्विजो यजमानो बलिरन्ये च सभास्थिता वामनशरीरकांत्या तिरस्कृतकांतयो बभूवुः । अनंतरं सूर्यः क्रतोरश्वमेधस्य दिदृक्षयाऽऽयाति । विभावसुरग्निः क्रतुदर्शनेच्छयाऽऽयाति । अथवा । सनत्कुमारो मुनिरायाति । चित्रभानुर्विभावसुरित्यमरः ॥ २२ ॥ एवं सशिष्येण बलिना सहितैर्भृगुभिर्बहुप्रकारेणोह्यमानो भगवान्स वामनो दंडेन सहित-छत्रमुदकसहितं कमंडलुं च बिभ्रन्सन् अश्वमेधशालां प्रविवेश । वाटं शाला वाटिका चेति नाममहोदधौ ॥ २३ ॥ भृगवः शिष्येण बलिना सहितास्ते मुंजानिर्मितकटिसूत्रपरिवेष्टितं युक्तमुपवीतकृष्णाजिनाभ्यामुत्कृष्टं जटायुक्तं स्वेच्छया ब्रह्मचारिणं बलिवंचनेच्छया ब्रह्मचारिवेषं ब्राह्मणरूपं वामनं हरिं यज्ञशालायां प्रविष्टं दृष्ट्वा वामनस्य ब्रह्मवर्चसेन तिरस्कृताः संत आहवनीयाद्यग्निभिः सह वामनं प्रत्युत्थानं कृत्वा स्वीकृतवंतः ॥ २५ ॥ यजमानो बलिर्दर्शनीयमतिसुंदरमत एव मनः संतोषजनकं स्वाकारानुगुणकरचरणा-द्यवयवं वामनं दृष्ट्वाऽतिहृष्टः सन् तस्मै वामनायासनं ददौ ॥ २६ ॥ अथ बलिर्वामनं प्रति त्वया सम्यगागतमिति स्वागतवचनेन वामनं संतोषयित्वा स्वयं च संतुष्टः सन् नंतरं भगवतो वामनस्य पादौ शुद्धोदकेन प्रक्षाल्य साधनांतरैः पूजयामास । मुक्तसंगः संगो यस्य तं मनोरमामिति वामनविशेषणद्वयेन विषयवैराग्यब्रह्मवर्चसोः पूज्यताहेतुता सूच्यते । स्पष्टायिष्यते चैतद्वामनेन यदृच्छा-लाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते इति ॥ २७ ॥ ब्राह्मणपूजादिधर्मज्ञः स बलिः कलिकालप्रसक्तपापनाशकं तस्य वामनस्य पाद-शौचं प्रक्षालनोदकं यतोऽत्यंतमंगलकरमतः शिरसा दधार। हरिपादोदकस्य कलिकल्मषनिवर्तकत्वे मंगलदत्वे च पुरा भगीरथप्रार्थि-तश्चंद्रः कलारूपो मौलौ शिरसि यस्य स इंद्रादिदेवो गिरिशो देवो रुद्रो यद्धरिपादोदकं परया भक्त्या शिरसा दधारेति हरिपादोदक-स्योक्तफलकत्वे संप्रदायो दर्शितः । स्मर्यते च । यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिधृतेन शिवः शिवोऽभूत । अथाऽपि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिंचोपहृतार्हणांभं शेशं पुनातीति । अत्र पर्वते शयानदेवतांतरव्यावृत्त्यर्थं चंद्रमौलिरिति रुद्रविशेषणं ज्ञेयं

॥ २८ ॥ बलिनोक्तस्वागतवचनादि प्रकारमाह शुकः ॥ बलिरुवाचेत्यादिना । हे ब्राह्मण । ते त्वया सुष्ठागतं तुभ्यं नमोऽस्तु । वयं ते किं करवाम । कांत्यादिना श्रेष्ठशरीरधारिणं त्वा त्वां ब्रह्मर्षीणां साक्षात्तपोरूपं मन्ये ॥ २९ ॥ हे ब्रह्मन् । यस्माद्भवानद्यास्मद्गृहान्प्रत्यागतस्तस्मादद्य नोऽस्माकं पितरस्तृप्ताः । अस्माभिर्दीयमानकन्ये विषयेऽलं बुद्धिमंतो जाताः । अद्य नः कुलं पवित्रीकृतं । अद्यायमश्वमेधक्रतुः सुष्टिष्टः कृतः ॥ ३० ॥ हे ब्राह्मणपुत्र । अद्य त्वत्पादप्रक्षालनोदकैर्विनष्टपापस्य मेऽग्नयो विधिमनतिक्रम्य सम्यगवदानयुक्ता जाताः । त्वत्पादप्रक्षालनवार्भिरुदकैरियं संनिहिता भूमिः पवित्रीकृता । तथा त्वदाश्रममारभ्येतत्स्थानपर्यंतं च भूमिस्तनुभिरल्पैस्तव पादैः पादप्रक्षेपजपादचिन्हैरद्धा प्रत्यक्षं यथार्थेन पुनीता पवित्रीकृता । अंहो दुरितदुष्कृतं । अद्धा प्रत्यक्षसत्ययोरित्यमरः । दभ्रं कृशं तन्विति च ॥ ३१ ॥ अर्हत्तम पूज्यतम हे ब्राह्मणकुमार । त्वं यद्यद्वस्तु वांछस्यपेक्षसे तत्तत्त्वं मे मम सकाशात्प्रतीच्छ स्वीकुरु । हे विप्रसुत । अहं त्वामर्थिनं याचकमूहे । हे ब्रह्मन् । त्वं गां भूमिं तप्तत्वादिगुणवत्कांचनं सुवर्णं वा धनधान्यादि गुणवद्धाम गृहं वा तथा मृष्टं शुद्धं स्वादुतरमन्नं वोत कन्यां वा धनधान्यादि पूर्णान् ग्रामान्वाऽश्वान्वा गजान्वा तथा रथान्वा संप्रतीच्छ सम्यक् स्वीकुरु ॥३२॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥८–१७॥

॥ हरिः ॐ ॥ अत्रापि हरौ भक्त्याभिवृद्धये भगवतो वराहस्य भुवोद्धारेण सर्वप्रजापालनादि माहात्म्यं निरूप्यते । तत्रादौ बलिस्तुस्त्या प्रसन्नवामनवाग्मितोच्यते ॥ इति वैरोचनेरिति । भगवान्वामन इत्युक्तप्रकारं धर्मयुक्तं सुसूनृतमतियथार्थतया श्रोतृमनःप्रीतिजनकं विरोचनपुत्रबलेर्वचनं श्रुत्वा संतुष्टः सन् बलिं संतोषयित्वा वक्ष्यमाणप्रकारं वाक्यमाह ॥ १ ॥ हे जनदेव राजन् बले । तवैतद्वचः सूनृतं त्वत्कुलोचितं पुण्ययुक्तं कीर्तिकरं च यस्य तव सांपराये मोक्षादिश्रेयसां भृगवः प्रमाणं । तथा त्वत्कुलवृद्धः प्रशांतो हरिनिष्ठस्तव पितामहः प्रल्हादश्च प्रमाणं ज्ञापकः । नरहरिचरणारविंदभक्तिमत्प्रल्हादपौत्रत्वात् । शुक्रादिशिष्यत्वाच्च । तव मोक्षादिसर्वपुरुषार्थो निश्चित इति भावः ॥ २ ॥ हे बले । तवैतस्मिन्कुले कोऽपि पुरुषो निःसत्त्वो दुर्बलः कृपणो दातव्यलोभवान्दैन्योपेतश्च तथा द्विजातये ब्राह्मणायाहं ददामीति प्रतिज्ञायादाता दानमकुर्वन्न दास्यामीति प्रतिवक्ता च न हि ॥ ३ ॥ हे नृप बले । युष्मद्वंशे तीर्थे शुद्धिकरे भागीरथ्यादि क्षेत्रे श्रीरंगादौ च दानार्थिना प्रतिग्राहिणाऽर्थिता याचिताः

संतो दाने विमनस्का अत एवार्थिनां पराङ्मुखा विमुखाश्च न संति । तथा युद्धेऽपेक्षावता युद्धमर्थिताः संतो विमनस्का विमुखाश्च न संति । यस्मान्निर्दुष्टकीर्त्या प्रतापवान्पितामहः प्रल्हादः खे आकाशे उडुपश्चंद्र इवोद्भाति विराजते ॥ ४ ॥ यस्मिंस्तव कुले जातो हिरण्याक्ष इमां भूमिमेक एव गदायुद्धश्चरन्सन् दिग्विजयकाले प्रतियोद्धारं नालभत ॥ ५ ॥ क्ष्मोद्धारे भुव उद्धरणकाले प्राप्ते सति भूम्यपहारकं हिरण्याक्षं कृच्छ्रेणातिकाठिण्येन विनिर्जित्य पराभूय तस्य हिरण्याक्षस्य भूरि बहुलं पराक्रममनुस्मरन्सन् स्वं जयवंतं न मेने । कृच्छ्रेण विनिर्जित्येति हिरण्याक्षप्रशंसार्थं तमोयोग्यमोहनार्थं चोक्तमिति ज्ञेयं ॥ ६ ॥ तथा हिरण्याक्षभ्राता सहोदरो हिरण्यकशिपुः पूर्वं तस्य हिरण्याक्षस्य वधं वराहरूपेण हरिणा कृतं श्रुत्वा कुपितः सन् स्वभ्रातृहंतारं नारायणं हंतुं हरेर्निलयमाश्रयं वैकुंठं जगाम ॥ ७ ॥ मायाविनां परमोहनशक्तिवतां ज्ञानवतां च वरः श्रेष्ठो विष्णुर्यस्मिन्यस्मिन्काले यद्यत्कार्यं तत्तत्ज्ञानसंपूर्णो यतो यत इत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेणालोचनमकरोत् । मेधा माया स्रजाविनिरिति माया शब्दस्य मत्वर्थे विनि प्रत्ययः । कृतांतो यमसिद्धांतावित्यमरः ॥ ८ ॥ अहं यतो यतो यत्र यत्र गमिष्यामि तत्र तत्रासौ हिरण्यकशिपुः प्राणिनां मृत्युरिवायास्यत्यतोऽहं पराग्दृशो बहिर्दृष्टेरस्य हिरण्यकशिपोर्हृदयं प्रवेक्ष्यामीति चिंतयामास हरिरित्यन्वयः ॥९॥ हे असुरेंद्र बले । विविक्तचेताः कर्तव्याकर्तव्यविषयज्ञानसंपन्नः स विष्णुरेवमुक्तरीत्या स्वस्मिन्निश्चयं कृत्वा स्वं प्रत्याधावतः शीघ्रमागच्छतः शत्रोर्हिरण्यकशिपोः शरीरं तस्य हिरण्यकशिपोर्घ्राणाच्छिद्रेण निःश्वासवायोः प्रविश्य सूक्ष्मशरीरः सन् हिरण्यकशिपोर्देहमाविवेश । छिद्रं निर्व्यधनं लोको रंध्रमित्यमरः ॥ १० ॥ स हिरण्यकशिपुस्तस्य विष्णोर्निकेतमाश्रयं वैकुंठं परिमृश्य शोधयित्वा विष्णुना शून्यं ज्ञात्वा विष्णुमपश्यन्कुपितो ननाद । वीरो हिरण्यकशिपुः क्ष्मां भूम्यां द्यामंतरिक्षे प्राच्यादि दिक्ष्वाकाशेऽतलवितलादि विवरेषु समुद्रेषु च विष्णुं मृगयन्नपि न ददर्श ॥ ११ ॥ विष्णुमपश्यमानो हिरण्यकशिपुर्मयेदं जगत्तद्विचारार्थं प्रविष्टमथाऽपि मे भ्रातृहंता स विष्णुः पुरुषो यं लोकं प्राप्तः पुनर्नावर्तते तं लोकं गतो नूनं निश्चय इति होवाच ॥ १२ ॥ देहधारिणां शत्रुषु वैरानुबंधो द्वेषानुवृत्तिरेतावान्वैर्यदर्शनपर्यंतो यदा शत्रुर्मृग्यमाणोऽपि न दृश्यते तत्प्रभृति तद्द्वेषो ह्रसतीति भावः । ननु हरेः सर्वज्ञत्वेन स्वतंत्रतया च वैषम्यनैर्घृण्यरहितंतया तत्कर्मानुसारेण फलदातृत्वात्कथं हरौ हिरण्यकशिपौ द्वेषापरनाममन्युरित्यत आह ॥ अज्ञानेत्या-

दिना ॥ १३ ॥ वामनो बलिं प्रति यत्प्राक् तद्वंशजस्य युद्धाविमुखत्वमुक्तं तद्यतोजातो हिरण्याक्ष इत्यादिना विचिन्वन्न ददर्शेत्यं-तेनोपपाद्य यद्दानाविमुखत्वमुक्तं तदुपपादयति ॥ पितेति । हे बले । प्रल्हादस्य पुत्रस्ते पिता यो विरोचनः स देवा द्विजवेषेण स्वस्यायुषमपहर्तुमागता इति यत्तज्ज्ञानवानपि ब्राह्मणेषु वात्सल्यवान् देवैस्त्वदायुर्देहीति याचितः सन् द्विजलिंगेभ्यो देवेभ्यः स्वमायुर्दत्तवान् । अनेन दानशीलेनापि स्वेष्टायुरभिवृद्धये दातव्यानि वस्तूनि दीयंते न त्वायुरपि । तदप्यनेन दत्तमिति कैमुत्येन दानावैमुख्यं विरोचनस्य सूचितं ॥ १४ ॥ भगवान्वामन एवं बलिपित्रादीन्स्तुत्वा प्रकृतमनुसरन्स्वाभिलषितदानाय बलिमपि स्तौति ॥ भवानिति । हे बले । गृहमेधिभिर्गृहस्थाश्रमैः पूर्वजैर्ब्रह्मण्यैः शूरैः क्षत्रियैरुत्कृष्टयशस्कैरन्यैश्चास्थितानाश्रितान्क्रियमाणा-न्धर्मान् भवानप्याचरिता कर्तेति ॥ १५ ॥ हे वरदर्षभ । याचकाभिलषितदातृषु श्रेष्ठबले । यस्मात्त्वं पूर्वाचरितधर्मकरणशी-लस्तस्मादहं त्वत्तोऽपीषदल्पां भूमिं वृणे स्वीकर्तुमिच्छामि । ईषदित्युक्तं स्पष्टयति ॥ पदानीति ॥ १६ ॥ हे दैत्येंद्र राजन् बले । जगत्स्वामिनो वदान्याद्दानशूरात्तव सकाशादहं ममाणोः पदा पादेन संमितानि परिमितानि भूमेः त्रीणि पदानि कामये वांच्छामि । अन्यन्न कामये । इत्यनेन यत्पदानीति बहुवचनस्यापर्यवसानात्पदानां च महत्वेऽपि महत्या भूम्या भाव्यमिति बलिमानसशंका त्रीणि मम पादसंमितानीति वदता परिहृता । ननु मम जगदीश्वरत्वाद्दानशूरत्वाच्च बहुपदार्थयाचनं त्वया कर्तुमुचितं । किमल्पं याचितमिति तत्राह ॥ नैनं प्राप्नोतीति । विद्वान्याचकज्ञानिपुरुषो यावतैव स्वशरीरयात्रादिसिद्धिस्तावद्द्रव्यस्य प्रतिग्रहात्स्वीकारादेनं पापं न प्राप्नोति । अत एव चर्मकारं प्रति ब्राह्मणेन स्वप्राणात्ययसमये तच्चर्मस्थकुलित्था याचयित्वा भक्षिताः उदकं गृहाणेति चर्मकृता प्रार्थितेन ब्राह्मणेनोदकस्य स्वयमेव गृहीतुं शक्यत्वेन न प्रतिगृहीतं । तदेतदजीविष्यन्निमानखादन्कामम्रुदकमित्यादि श्रुति-सिद्धं ॥ १७ ॥ अहो ब्राह्मण दायाद पुत्र । ते वाचो द्रव्यार्जकेषु वृद्धानामसंमताः । यथा यतस्त्वं बालोऽत ईदृश्यो वाचः केषांचिद्बालानामपि स्वार्थे बुद्धिमत्वं दृश्यते । त्वं तु स्वार्थं प्रत्यबुधोऽज्ञानी । अत एव बालिशा मतिः ॥ १८ ॥ ननु मम बालिशत्वं स्वार्थाज्ञत्वं च कथं त्वया बुद्धमित्यत आह ॥ मां चेति । हे द्विज । स्तुतिरूपैर्वचोभिर्लोकानामीश्वरं सप्तद्वीपानामपि दानसमर्थं मां समाराध्य संसेव्य यो भवान् भूमेः पदत्रयं वृणीते स भवानबुद्धिमान् बालिशश्चेति । अनेन यद्वामनेन बलिं प्रति

जगदीश्वर दानशूरेत्यादि स्तुतिकुर्वता तवैतादृशत्वेऽपि यावदर्थप्रतिग्रहो दोषाभावेनैतावदेव मया प्रार्थ्यत इति स्वाभिप्रायं प्रकटनं कृतं । तदज्ञानिना बलिनैवमुच्यत इति ज्ञातव्यं ॥ १९ ॥ बलिरेवं वामनमप्रबुद्धतया विनिंद्य स्वस्य स्वकीर्त्यर्थं तस्य हितोपदेशं करोति ॥ न पुमानिति। हे बटो ब्रह्मचारिन्वामन । कश्चिदपि पुमान्स्वस्य जीवनोपयुक्तद्रव्यार्थीसन्मामनुव्रज्य तद्द्रव्यं याचितुं प्राप्य भूयः पुनस्तद्द्रव्यमन्यं याचितुं नार्हति यस्मात्तस्मात्त्वं तव यावज्जीववृत्तिकरीं जीवनोपायभूतां भूमिं मे सकाशात्कामं यथेच्छं स्वीकुरु ॥ २० ॥ एवं बलिना बोधितो वामनोऽलंबुद्धिरहितस्य स्ववृत्तिकरिभूम्या पूर्तिर्न भवेदिति कैमुत्येनाह ॥ यावंत इति। हे नृप बले । त्रिलोक्यां प्रेष्ठा अतिप्रीतिविषया यावंतो विषया भोगसाधनपदार्थाः संति सर्वेऽपि तेऽजितं मनोलक्षणेंद्रियं येन तं पुरुषं प्रति पूरयितुं विषयांतरापेक्षारहितं कर्तुं न शक्ता भवंति ॥ २१ ॥ तदेवोपपादयति ॥ त्रिभिरिति । यः पुरुषो भूमेस्त्रिभिः क्रमैः पादविक्षेपपरिमितैः स्थलैरसंतुष्टो नालंबुद्धिः स नवखंडसमेतेन जंब्वाख्येनैकेन द्वीपेन समग्रप्राप्तेनापि न पूर्यतेऽलंबुद्धिमान्न भवति । पुनः सप्तद्वीपानपि धरिष्यामि प्रतिगृहीष्यामीति जातेच्छावत्त्वात् ॥ २२ ॥ तथा सप्तद्वीपानामधिपतयो वेनजपृथुचक्रवर्ती गदराजादयो नृपा अर्थैर्द्रव्यैः कामैर्विषयभोगैश्च पुनरपि मे भूयादितीच्छारूपायास्तृष्णाया अंतं समाप्तिं न प्राप्ता इति नोऽस्माभिः श्रुतं ॥ २३ ॥ यस्मादेवं तस्मादीश्वरेच्छाप्राप्तद्रव्येण शरीरयात्रादिकं करिष्य इत्यलंबुद्धिरेव सुखहेतुरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति ॥ यदृच्छयेति । यः पुमान् यदृच्छा हि तदिच्छा स्यादिति स्मृत्युक्तहरीच्छया प्राप्तेनालंबुद्धिमान्स्वस्य सुखं यथा स्यात्तथा वर्तते । अस्य धर्मस्येशावास्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुंजीथा इति श्रुतिविहितत्वेनैहिकपारात्रिकानंदहेतुत्वादित्यन्वयो दर्शितः । व्यतिरेकमपि दर्शयति । अलंबुद्धिरहितोऽत एवाजितांतःकरणस्त्रिभिर्लोकैः स्वस्य प्राप्तैरपि सुखं न वर्तत इति ॥ २४ ॥ इदानीमलंबुद्ध्यनलंबुद्ध्योः क्रमेण मोक्षसंसारहेतुत्वाद्यदृच्छया प्राप्तेनालंबुद्धिरेव संपाद्येत्याह ॥ पुंस इति । पुरुषस्य यो यमर्थकामयोर्विषयेऽनलंबुद्धिरूपोऽसंतोषः सः संसृतेः संसारस्य कारणं यश्चायमर्थकामयोर्यदृच्छया प्राप्तेन संतोषः स मोक्षहेतुतया यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सर इत्यादि स्मृत्युक्तः ॥ २५ ॥ इतोऽपि स्वादृष्टप्रेरकेश्वरप्रापितद्रव्यादावलंबुद्धिरेव ब्रह्मवर्चसादिहेतुस्तदभावश्चानर्थकर इत्याह ॥ यदृच्छालाभतुष्टस्येति । यदृच्छालाभेनालंबुद्धिमतो ब्राह्मणस्य तेजो ब्रह्म-

वर्चोऽभिवृद्धं भवति । यदृच्छालाभेऽप्यनलंबुद्धिकरणादस्य ब्राह्मणस्य तद्ब्रह्मवर्चो ज्ञानभक्त्यादिरूपं सामर्थ्यं चांभसोदकेनाशुशुक्षणिरग्निरिव प्रशाम्यति नष्टं भवति । अलंबुद्धिहेतुवैराग्याभावेन वैराग्यहेतुकभक्त्यादेरसंभवात् । अंभोऽर्णस्तोयमिति । शिखावानाशुशुक्षणिरित्यमरकोशात् ॥ २६ ॥ यस्मादुक्तरीत्या स्वादृष्टप्रेरकेश्वरप्रेरितस्वेच्छा यावद्द्रव्यमात्रविषयिणी स्वप्रयोजनायालं । तावन्मात्रग्रहणेन ब्रह्मवर्चसादिश्रेयः प्राप्तिस्तस्मादहं सर्वाभिलषितदानसमर्थतया वरदश्रेष्ठादपि त्वत्तस्त्रीण्येव पदानि स्वीकरोमि । एतावतैवाहं सिद्धोऽलंबुद्धिमान् । यस्मात्स्वोपजीवनादि प्रयोजनं यावत्तावत्साधनमेव द्रव्यमाकांक्ष्यं नातोऽधिकमिति तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्यचिद्धनमिति श्रुत्या विधीयत इति भावः ॥ २७ ॥ इति वामनेनोक्तो बलिः प्रहासं कुर्वन्सन् । हे बटो । यावदपेक्षितं तावदेव तर्हि त्वया प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा वामनाय तद्याचितभूमिं दातुं जलपात्रं गृहीतवान् ॥ २८ ॥ विदां कर्तव्याकर्तव्यज्ञानिनां नीतिज्ञानां वरःश्रेष्ठ उशनाः शुक्राचार्यो विष्णोर्वामनस्य स्वचिकीर्षितं कर्तुमपेक्षितं देवकार्यसाधनं जानन्सन् वामनरूपाय विष्णवे क्ष्मां भूमिं प्रदास्यंतं दातुमिच्छंतमसुराणामीश्वरं स्वस्य शिष्यं बलिं प्रति वक्ति ॥ २९ ॥ हे विरोचनपुत्र बले । त्रिपदयाचको बटुः साक्षादनुपचारेण परममुख्यवृत्त्या भगवच्छब्दवाच्योऽव्ययः पूर्णैश्वर्यो विष्णुरेव कश्यपाददित्यां प्रादुर्भूतः सन् देवानां कार्यसाधकः सन्निहायातः ॥ ३० ॥ हे बले। अस्यापरिच्छिन्नस्वरूपतया तत्पादत्रयपरिमितभूमेरपि मम दानाशक्तो बंधनस्वस्थानापहरणमजानता त्वयाऽस्मै वामनायाभिलषितं भूदानं यत्प्रतिज्ञातं तदहं साधु समीचिनं न मन्ये । यस्मादेतत्प्रतिज्ञया दैत्यानां महाननयोऽनीतिरागता ॥ ३१ ॥ मायया तद्वंचनेच्छया माणवको ब्रह्मचारीरूप एष वामनात्मा हरिस्ते तव स्थानं स्वर्गाद्यैश्वर्यं त्रैलोक्याधिपत्यं श्रियं द्रव्यादिसंपदं कीर्तिकरं तेजः पराक्रमं चाच्छिद्य बलाद्गृहीत्वा देवेंद्राय दास्यति ॥ ३२ ॥ हे मूढ भाविकार्यानभिज्ञ बले। एषो वामनो विश्वकायो ब्रह्मांडपर्यंतं पूर्णदेहः सन् त्रिभिः पादविक्षेपैरिमांल्लोकान्नाक्रमिष्यति । त्वदीयं सर्वं द्रव्यं विष्णवे वामनाय दत्वा कथं वर्तिष्यस्ये प्रवर्तिष्यसे जीविष्यासि । जीवनोपायाभावात् ॥ ३३ ॥ इमांल्लोकानित्युक्तलोकनामग्रहणपूर्वकं प्रतिज्ञातभंगमाह ॥ क्रमत इति । एकेन पादेन गां भूमिमाक्रमिष्यतो द्वितीयेन पदा दिवं स्वर्गमाक्रमिष्यतो महता कायेन स्वदेहेन तदंतरस्थमाकाशमप्याक्रमिष्यतोऽस्य वामनस्य तार्तीयस्य तृतीयस्य पादस्य तत्परिमितिस्थलदानस्य तव

गतिः कुतः क्वास्तीति ॥ ३४ ॥ हे बले । यो भवान् भवता प्रतिज्ञातस्य समर्पयितुमसमर्थस्तस्य ते निष्ठांतं नियतं प्रतिज्ञातदान-
पर्यंतं नरकं मन्ये । यतः प्रतिज्ञातमदातुर्नरकं नरकः प्रतिश्रुतः । वाचा दत्तं मनो दत्तं धारा दत्तं न दीयते । षष्ठिवर्षसहस्राणि
विष्ठायां जायते कृमिरिति श्रुत्या प्रतिज्ञातः ॥ ३५ ॥ ननु दानं यज्ञानां वरूथमिति श्रुत्या दानस्य विहितत्वात् । लोके दातारो
गुणसर्वभूतान्युपजीवंति दानेनारातिरपानुदंतो दानेन द्विषंतो मित्रा भवंति दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परं वदंतीति प्रशंसित-
दानकर्तुर्मे कथमनर्थप्राप्तिरित्यत आह ॥ न तद्दानमिति । हे बले । येन दानेन वृत्तिः स्वजीवनमेव विपद्यते नश्यति तद्दानमुक्त-
श्रुत्यादयो न प्रशंसंति । किंतु स्वोपजीवनाविरोधि दानमेव प्रशंसंति । यस्माद्वृत्तिमतः स्वजीवनोपायद्रव्यादिमत एव दानयज्ञ-
तप आदिकर्म विधीयते ॥ ३६ ॥ किंच यावज्जीवनसाधनद्रव्यमवशेष्यान्यद्रव्यस्य वक्ष्यमाणरीत्या दातुरैहिकपारत्रिकसुखं भवति
नान्यथेत्यतोऽपि स्वजीवनविरोधि दानमनुचितमित्याह ॥ धर्मायेत्यादिना । धनी पुरुषो वित्तं स्वन्यायार्जितं द्रव्यं धर्माय पुण्याय
यशसे कीर्त्यै अर्थाय स्वजीवनोपायद्रव्याय कामाय विहितविषयभोगाय स्वशरीरसंबंधिजनाय चेत्येवं पंचधा विभागः कुर्वन्नेवेह
लोकेऽमुत्र परलोके च मोदते संतुष्टो भवति ॥ ३७ ॥ स्वोक्तार्थे ऐतरेयवाक्यं प्रमाणमित्याह ॥ अत्रापीति । हे असुरेष्वत्युत्तम
बले । त्वमत्रापि स्वजीवनोपयोग्यन्यद्रव्यदानमेव कर्तव्यमित्यत्रापि बव्हृचैर्ऋग्वेदिभिर्गीतमुक्तं वचनं शृणुष्व । तदेकदेशग्रहणेन तदर्थ-
विवरणेन च दर्शयति ॥ सत्यमोमिति । याचकं प्रति त्वयाचितं सर्वं दास्यामीत्येवमर्थकमोमिति यत्प्रोक्तं तत्सत्यमित्युच्यते ।
यत्तन्नास्तीति वक्ति तदनृतं ह्यत्र प्रसिद्धं ॥ ३८ ॥ जीवतः प्राणधारिणो देहाख्यवृक्षस्योक्तविधं सत्यं पुष्पफलसाधनं जानीयात् ।
आत्मलक्षणे वृक्षेऽजीवाति जीवनसाधनद्रव्यरहिते तत्सत्यलक्षणतज्जन्यपुष्पं फलं स्वर्गादिलक्षणं न स्यात् । यत आत्मनो जीववृक्ष-
स्यानृतं स्वसर्वस्वदानानंगीकारवचनं वृक्षस्य मूलमिव मूलमभिवृद्धिहेतुः । अनेन श्लोकेन पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदाति ।
अथैतन्मूलं वाचो यदनृतमित्युपनिषद्भागो वक्ष्यमाणार्थे प्रमाणतया सूचितः ॥ ३९ ॥ उत्खातितमूलवान्वृक्षो यथाऽऽशु शुष्यति
शोषं प्राप्नोत्युद्वर्तते नष्टश्च भवति तथैवेदं नष्टानृत उक्तविधानृतमवदन् आत्मत्वाधिकारी शुष्येन्नश्येद्वात्र संशयो नास्ति । एवं
नष्टानृतो यस्मात्तस्मादिति वा अनेन पद्येन तद्यथा वृक्षोऽनिर्मूलः शुष्यति स्वोद्वर्तत एवमेवानृतं वदन्नानिर्मूलमात्मानं करोति । स

शुष्यति स उद्वर्तत इत्युपनिषद्भागः सूचितः ॥ ४० ॥ पराक् परविषये यदोमित्यक्षरं तदपेक्षितं सर्वं दास्यामीति रूपं तद्रिक्तमर्थ-शून्यं स्वजीवनद्रव्यदानस्योक्तरीत्याऽनर्थहेतुत्वेन बाधितत्वादत एवापूर्णं च स्वायोग्यदानस्यैवापूर्णत्वात् । यस्मादेवं स्वसर्वस्य दानमनुचितं तस्माद्यत्किंचिद्दास्यामीत्येवमर्थकमोमिति वाक्यं यो ब्रूयात् । स पूमान्नरिष्येत नष्टो न भवेत् । वै प्रसिद्धं । अनेन पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति । तद्यत्किंचोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यतेत्युपनिषद्भागः प्रमाणीकृतः ॥ ४१ ॥ उक्तार्थे तात्पर्यं सूचितं पुनरुक्तमेव विशदयति ॥ भिक्षव इति । भिक्षवे याचकाय सर्वस्वं दास्यामीत्यंगीकुर्वन्स्वकामेभ्यः । उपलक्षणमेतत् । अर्थादिभ्योऽलं समर्थो नात्मने स्वजीवनाय च पर्याप्तो न भवति । यस्मादथ तस्माद्यत्सर्वस्वं न ददामीत्यनृतं वच एतदभ्यात्म-मात्मनोऽभिवृद्धिकरं । स्वजीवनोपायस्यावशेषितत्वात् । स कामेभ्यो नालं स्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मंयन्नोति भागोऽनेन सूचितः ॥ ४२ ॥ यया स यत्सर्वमोंकुर्याद्रिंच्यादात्मानामिति श्रुत्या यः सर्वस्वदानप्रतिज्ञाता स आत्मानं रिंच्याच्छून्यं कुर्यादिति सर्वदानप्रतिज्ञा न युक्ता तथा याचकापेक्षितसर्वं नेत्युक्तिश्चेत्याह ॥ सर्वं नेति । योर्थिनं याचकं प्रति तद्याचितं सर्वं नास्तीति ब्रूयात् स दुष्कीर्तिर्जीवन्मृतश्च भवतीत्यनेन स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति तयोर्मिथुनात्प्रजायते भूयान्भवति यो वैतां वाचं वेदेति भागः सूचितः । ननु तर्ह्ये-वमस्य विष्णुत्वमज्ञाय त्रीण्यपि पदानि न दास्यामीत्यनृतवचनेनानृतात्पातकं परमिति स्मार्तं जुगुप्सितमनृतपापं स्यादित्याशंक-मानं बलिं प्रति शुक आह ॥ स्त्रीष्वित्यादि । हे बले । स्त्रीषु कामुकासु नर्माणि परिहासवेलायां विवाहे च जीवनोपायप्रयोजने गोब्राह्मणादिहिंसायां यदनृतं तज्जुगुप्सितं नेति । न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले प्राणात्यये सर्वधनापहार इत्यादि प्रमाणप्रसिद्धं यतोऽतस्तेऽत्र शंका मा भूदिति भावः ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ ८—१८ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अत्रापि हरौ भक्त्यभिवृद्धये तदवतारत्रिविक्रममहिमोच्यते । तत्रादौ शुकबोधितस्यापि बलेर्बुद्धिनिश्चय-माह ॥ बलेरित्यादिना । गृहपतिर्गृहस्थधर्मो बलिरेवमुक्तरीत्या स्वकुलाचार्येण भाषितः क्षणकालं तूष्णीं भूत्वा पुनरवहितः स्वस्थां-तःकरणः सन् गुरुं शुक्रमुवाच ॥ हे राजन्निति । शुकेन क्रियमाणं परीक्षित्संबोधनं गृहस्थाश्रमिणैवैमेव कार्यमिति द्योतनार्थं ॥ १ ॥

हे शुक्र। यो धर्मो दानादिलक्षणोऽर्थं द्रव्यं कामं विषयेच्छां यशः कीर्तिं वृत्तिं जीवनोपायं च कर्हिचित्कदाऽपि न बाधते। स एव गृहमेधिनां गृहस्थाश्रमिणां धर्म इति भगवतैश्वर्यादि गुणवता त्वया यत्प्रोक्तं तत्सत्यं यथार्थमेव ॥ २ ॥ तथाऽप्यनृतापयशसोर्बिभ्यते। मम प्रतिज्ञातं न दास्यमीति वचनमशक्यमित्याह ॥ स चाहमित्यादिना। प्रल्हादकुलोत्पन्नः स चोक्तगुणवानहं ब्राह्मणाय ददामीति प्रतिज्ञाय कितवो वंचको यथा तथा द्रव्यलोभेन न दास्यामीति द्विजं कथं प्रतिवक्ष्यामि ॥ ३ ॥ असत्यादयथार्थवचनादथापरोऽन्योऽधर्मो नास्ति। हेत्यनेन नानृतात्पातकं परमिति प्रसिद्धिं सूचयति। अहं सर्वं जगद्वोढुं धर्तुमलं शक्यं मन्ये। अलीकपरमयथार्थवचननिष्ठं नरं विनेतीयं भूरुवाच। इति होवाचेति वेदतुल्यत्वमस्य वाक्यस्य सूचयति। अलीकं त्वप्रियेऽनृतमित्यमरः ॥ ४ ॥ हे शुक्र। अहं विप्रस्य प्रलोभनाद्वंचनाद्यथा बिभेमि भीतोऽस्मि। तथा निरयाद्दुर्गतेर्दारिद्र्यादेरधर्माद्विप्रवंचनानृतभाषणातिरिक्तात्पापादसुखार्णवाद्दुःखसमुद्रात्स्थानच्यवनात्स्थानभ्रंशान्मृत्योर्मरणाच्च न बिभेमि ॥ ५ ॥ संपरेतो मृतोऽस्मिँल्लोके यद्यद्धरादिकं भूम्यादिकं हास्यति त्यजति चेद्यदि तेन धरादिनाऽपि विप्रो ब्राह्मणस्तुष्येत्तर्हि तस्यात्यागेऽदाने निमित्तं किं न किमपि। भूम्यादेः सदा स्वाधीनत्वाभावात्। तत्र लोभोऽयुक्त इति भावः ॥ ६ ॥ कैमुत्यन्यायेनापि भूम्याद्यदाने कारणाभावं दर्शयति ॥ श्रेय इति। दध्यङ् अथर्वणः शिबिः राजा एतत्प्रमुखाः साधवो दयालुत्वादि समीचीनगुणवंतो भूतानामिंद्रकपोतादीनां स्वकीयैस्त्यक्तुमशक्यैरसुभिः प्राणैरपि श्रेयो हितं कुर्वंति। दध्यङ् देवेंद्राय स्वास्थीनि वज्रनिर्माणाय दत्तवानिति प्रसिद्धेः। शिबिरग्निरूपकपोतरक्षणार्येंद्ररूपश्येनपक्षिणे स्वमांसं ददाविति स्कांदादिप्रसिद्धेः। एवं स्थिते धरादिषु विषये दास्यामि न वेत्येवं रूपो विकल्पः संशयः को न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ नश्वरस्वत्ववद्भूम्यादौ स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादानरूपदानेनानश्वरकीर्तिरेव संपाद्येत्याशयेन तदुपपादयति ॥ यैरिति। हे ब्रह्मन्। यैर्दैत्येंद्रैरियं भूर्बुभुजेऽनुभुक्त्वा तेषां संबंधिनो लोकान् भूरादीन्कालः कालनामकभगवत्प्रेरितः प्रसिद्ध कालोऽग्रसीद्ग्रस्तवान्। कालेन दैत्येंद्राणां भूरादिस्वामित्वं नष्टमिति यावत्। ननु दैत्येंद्राणामशक्ततया तदभूदित्यत आह ॥ अनिवर्तिभिरिति। युद्धापराङ्मुखैरित्यर्थः। तथाऽपि भूम्यधिगतं व्याप्तं तेषां यशः कीर्तिः कालो नाग्रसीदिति ॥ ८ ॥ युद्धेऽनिवृत्ततया देहत्यागादपि सत्पात्रे द्रव्यत्यागः श्रेयानित्याशयेनाह ॥ सुलभा

इति । हे विप्र ऋषे । युध्यनिवृत्ता अपराङ्मुखास्तनुत्यजः शरीरत्यागिनः सुलभाः सर्वत्र बहवो वर्तंत इत्यर्थः । तीर्थे सत्पात्रे आगते सति श्रद्धया धनत्यजो द्रव्यदातारो ये ते तथा न सुलभाः । कुत्रचित्केचन वर्तंत इत्यर्थः । तीर्थं मंत्राद्युपाध्याये शास्त्रे- ष्वंभसि पावने । पात्रोपायावतारेषु स्त्री पुष्पे योनियज्ञयोरिति यादवः ॥ ९ ॥ नन्वेवं त्वया त्वत्प्रतिज्ञा तदा वामनेनोक्तरीत्या सर्वस्वापहरणे तव दारिद्र्यप्राप्त्याऽशोभनं स्यादित्यत आह ॥ मनस्विन इति । दानशीलमनस्कस्य याचकेषु कृपावतो यदर्थकामो- पनयेन द्रव्याकांक्षिणे द्रव्यदानेन पुनस्तद्ग्रहप्रापणेन दुर्गतिर्दारिद्र्यं तदपि शोभनमेव । किं पुनर्भवादृशां परब्रह्मादि ज्ञानिनां द्रव्यदानेन शोभनं भवतीति वक्तव्यं । कीर्तिकामस्यात एव दानशीलस्यापकीर्तेर्दारिद्र्यमेव वरमिति भावः । ततोऽहमस्य बटो- र्वामनस्य वांच्छितमपेक्षितं ददामि ॥ १० ॥ हे मुने । आम्नायविधाने वेदविहितकरणे कोविदाः कुशला भवंत आदृताः संतो यं यज्ञक्रतुभिरश्वमेधैः सप्तसंस्थज्योतिष्टोमादिभिश्च यजंति पूज्ययंत्येषो बटुर्वरदः स विष्णुर्वाऽस्त्वन्यो वाऽस्तु । तथाऽप्यहमीप्सिताम- पेक्षितां क्षितिं भूमिममुष्मै तस्मै दास्यामि ॥ ११ ॥ कर्मदेवो बलिर्बलिनामासुरावेशेनाह ॥ यद्यपीति । यद्यप्यहं प्रतिज्ञातं दास्या- म्येव । तथाप्यऽसौ बटुरनागसं निरपराधिनं मामधर्मेण बध्नीयादिति ज्ञायते । तथाऽप्यहं मम भीतमत एव ब्राह्मणशरीरं रिपुं शत्रुमेनं न हिंसिष्ये न हनिष्यामि ॥ १२ ॥ एष उत्तम श्लोको विष्णुरन्यो वाऽस्तु । तथाऽप्यसौ कपटित्वेन मां हत्वैनां भूमिं हरेत् । मया निहतो युद्धे शयीत वा । अहमेतद्बटुपादत्रयपरिमितं तद्याचितं मया प्रतिज्ञातं च दास्यामि। तत्परित्यज्य तेन यदि सर्व भूम्यपहारोद्योगं क्रियेत तदाऽन्यतरमरणादि स्यात् । तथाऽपि यद्यशः कीर्तिरपेक्षिता सा मां न जिहासति त्यक्तुं नेच्छति । पक्षद्वयेऽपि मम कीर्तिः स्यादेवेति भावः ॥ १३ ॥ गुरुः शुक्राचार्य एवमुक्तरीत्याऽनादेशकरं स्वाज्ञामकुर्वाणमत एव स्वस्मिन्न- श्रद्धितं विश्वासरहितं शिष्यं बलिं दृष्ट्वा दैवेनादृष्टप्रेरकेश्वरेण प्रहितः प्रेरितः सन् सत्यप्रतिज्ञं प्रशस्तमनस्कं बलिं शशाप ॥ १४ ॥ हे अज्ञ स्वाहितज्ञानरहित बले । त्वं दृढं पंडितमानी अहमेव विवेकीत्यहंकारवान् स्तब्धः शठश्चासि यत्तस्मादस्मदुपेक्षया मच्छासना तिगो मदाज्ञाऽतिक्रमी स त्वमचिराच्छीघ्रं श्रियः संपदो भ्रंशयसे भ्रष्टो भविष्यसि ॥ १५ ॥ सत्यवचनादिगुणैर्महान् बलिरेव- मुक्तप्रकारेण स्वगुरुणा शुक्रेण शप्तोऽपि सत्याद्यथार्थवाक्यान्न चलितः । तदेव दर्शयति ॥ एवमिति । वामनमर्चित्वा पूजयित्वा

वामनायैतां भूमिमुदकपूर्वकं ददाविति ॥ १६ ॥ जालकानां कुट्मलानां मालाऽस्यामस्तीति जालकमालिनी नाम्ना विंध्यावलिर्बलेः पत्नी तदाऽऽगत्य हैममवनेजन्यपां पादप्रक्षालनयोगजलैर्भृतं पूर्णं कलशमानिन्ये । जालक कोरक कलिकांकुलानितुल्यानीति हलायुधः ॥ १७ ॥ यजमानो बलिः स्वयं तदा तस्य वामनस्य श्रीमत्कांत्यादिसंपदुपेतं पादयुगं पादपद्मद्वयमवनिज्य प्रक्षाल्य विश्वपावनीः सर्वजगत्पावित्र्यकरास्तदपो मूर्ध्न्यवहद्भक्तिश्रद्धापूर्वकं दधार ॥ १८ ॥ तदा दिव्यंतरिक्षे वामनपूजादर्शनार्थं स्थिता देवतागणा गंधर्वविद्याधरचारणाश्च सर्वे तत्पूजारूपं कर्म वीक्ष्य मुदान्विताः संतो विशेषाकारेणार्यं ज्ञानादिवृद्धं बलिं स्तुवंतः संतः पुष्पवृष्टिभिः सेचितवंतः ॥ १९ ॥ तदा सहस्रसंख्याका दुंदुभयो भेर्यो मुहुर्मुहुर्नेदुर्ध्वनियुक्ता बभूवुः । गंधर्वकिन्नरकिंपुरुषा यस्मादयं बलिर्विद्वान् अयं दैत्यारिरिति स्वजातिरिपुत्वेन ज्ञानवानपि रिपवे वामनरुपाय जगत्त्रयमदात् । तस्मादिदं मनस्विना बलिनैव कृतं । अन्यैस्तु दुष्करमिति जगुर्गानं चक्रुः ॥ २० ॥ यद्यस्मिन् भूः खमाकाशो दिशो द्यौः स्वर्गो विवराः पातालादयः पयोदयः समुद्रास्तिर्यङ् पश्वादयो नृदेवा नरा मनुष्या ऋषयश्चासन् सावकाशस्थितास्तद्गुणत्रयस्य सत्त्वादेरात्मा धारणं भवत्यनेनेति गुणत्रयात्मकमद्भुतमाश्चर्यकरमनंतहरेर्वामनरूपमवर्धत । आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनीति यादवः ॥ २१ ॥ ऋत्विगाचार्यसभ्यसहितो बलिर्महाविभूतेराणिमादि पूर्णैश्वरस्य वामनस्य देहे गुणत्रयाधारभूते भूतैराकाशाद्यभिमानिभिश्चक्षुरादींद्रियाभिमानिभिः शब्दाद्यभिमानिभिराशय शब्दितमनोभिमानिभिरपि जीवैर्गणेशादिभिर्युक्तं परंपरया गुणत्रयोपादानकं विश्वं समस्तं जगद्ददर्श ॥ २२ ॥ अथेंद्रसेनो बलिर्वामनस्यांघ्रितले रसां रसातलादि पादयोर्महीं भूमिं पुरुषस्य जंघयोर्महीध्रान्पर्वतान् जानुनि पतत्त्रिणः पक्षिणो विश्वमूर्तेर्जगद्व्याप्तशरीरस्य वामनस्योर्वो मरुतां गणमचष्ट ददर्श ॥ २३ ॥ विभोर्व्याप्तस्य वामनस्य वाससि वस्त्रे संध्यां तदभिमानिनीं सावित्र्यादिनामिकां गुह्ये लिंगे प्रजापतीन् जघने कट्यां स्वात्मसुख्यं स्वप्रभृति जीवजातं नाभ्यां नभोंऽतरिक्षं कुक्षिषु सप्तसमुद्रान् उरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्योरासि अक्षमालां नक्षत्रपंक्तिमिंद्रसेन ऐक्षत् ॥ २४ ॥ हे अंग प्रिय परीक्षित् । इंद्रसेनो मुरारेर्वामनस्य हृदि धर्मं तदभिमानिनं स्तनयोर्ऋतं सत्याभिमानिनोरिंदुं चंद्रं वक्षसि कमलहस्तां श्रियं देवीं कंठे सामानि समस्तरेफांश्चैक्षत् ॥ २५ ॥ तथा वामनस्य भुजेषु इंद्रमुख्यान्देवान् तत्कर्णयोः ककुभो दिशस्तदभिमानिश्चंद्र-

मादीन् मूर्ध्नि शिरसि द्यौरंतरिक्षोपरितनदेशं केशेषु मेघान्नासिकायां श्वसनं नासिक्य वायुमक्ष्णोर्नेत्रयोः सूर्यं वदने मुखे वन्हिमग्निं ॥ २६ ॥ तथा परस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य वामनस्य वाण्यां छंदांसि वेदान् रसे जिव्हायां जलेशं वरुणं भ्रुवोर्निषेधं विधिं च पक्ष्मसु नेत्राच्छादकरोमसु अहश्च रात्र्यं च ललाटे मन्युं क्रोधाभिमानीनमधरोष्ठे लोभाभिमानिनं चैक्षत् ॥ २७ ॥ हे नृप । वामनस्य स्पर्शे त्वगिंद्रिये तद्गुणे च कामं रेतस्यंभो जलं पृष्ठभागेऽधर्मं निर्ऋतिं च तदभिमानिनं । क्रमणेषु पादविक्षेपेषु यज्ञं तदभिमानिनमिंद्रं छायासु मृत्युं देवतां हसिते हासे मायां जगन्मोहिकां तनूरुहेषु रोमस्वौषधीनां व्रीहियवादीनां जातयो जातीश्च बलिरैक्षत् ॥ २८ ॥ तथा तस्य क्षणार्धमात्रेणात्याभिवृद्धशरीरस्य त्रिविक्रमस्य नाडीषु नद्यो भागीरथ्याद्या नखेषु शिला बुद्धावजं ब्रह्माणं प्राणेषु श्वासादिषु देवगणान् प्राणादि देवसमूहान् ऋषींश्चैवं गात्रे शरीरे स्थावरजंगमानि ददर्श ॥ २९ ॥ हे अंग सर्वेऽसुरा बलिव्यतिरिक्ताः सर्वात्मनि सर्वजगद्व्याप्तदेहे वामने इदं भुवनं दृष्ट्वा कश्मलं मूर्च्छामापुः । असह्यतेजः सुदर्शनाख्यं चक्रं स्तनयित्नोर्गर्जन्मेघस्य घोष इव घोषो ध्वनिर्यस्य तच्छार्ङ्गाख्यं धनुश्च ॥ ३० ॥ पर्जनस्य गर्जनवन्मेघस्य घोष इव घोषो यस्य स पांचजन्याख्यो जलजः शंखस्तरस्विनी वेगवती कौमोदकी नाम्नी विष्णुगदा शतचंद्राख्यचर्मणायुक्तो विद्यधरेषुसंबंध्य-सिर्नंदकाख्योऽक्षयबाणवंतौ स्थूणोत्तमौ चेषुधी चेत्येते । तदा दृश्यंतेति शेषः ॥ ३१ ॥ इंद्रादिलोकपालसहिताः समीपवर्तिषु प्रधानाः सुनंदादय ईशं सर्वस्वामिनं वामनमुपतस्थुः-सेवितवंतः । हे राजन् । तदा भगवान् ऊरुक्रमास्त्रिविक्रमः प्रकाशमानाशिरो-बाहुभूषणमकरकुंडलश्रीवत्सश्रेष्ठमणिखचितकांचीपीतांबरैः पुष्परसलोलुपभ्रमरवद्वैजयंतिमाल्यावृतः सन् रराज । सर्वदा कांति-युक्तोऽपि लौकिकानां तदातिप्रकाशयुक्तवददृश्यत । स उरुक्रमो बलेर्भूमिमेकेन पादेनाक्रांतवान् नभोंऽतरिक्षं शरीरेण दिशो बाहु-भिश्चाक्रांतवान् ॥ ३३ ॥ द्वितीयपदं निधाय त्रिविष्टपं स्वर्गमाक्रमतो वामनस्य तृतीयस्य पदस्य दातुं तदीयं बलिसंबंध्यणुमा-त्रमपि नैवाभूत् । एवमुरुक्रमस्यांघ्रिपादो दिवः स्वर्गस्योपर्यधश्च व्याप्तः सन् महर्जनाभ्यां लोकाभ्यां तपोलोकाच्च परमुपरिदेशं गतः ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ ८—१९ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अत्रापि हरौ भक्तिजननाय तदवतारत्रिविक्रमस्य ब्रह्मादिदेवपूज्यता महिमोच्यते । तत्रादौ ब्रह्मागमन-

प्रकारः । हे नरदेव परीक्षिद्राज । अब्जभवो हरिनाभिकंमलोत्पन्नश्चतुर्मुखस्त्रिविक्रमस्य नखलक्षणचंद्रकांत्याऽपहृतस्वाश्रयभूतसत्यलोककांतिः सन् तं त्रिविक्रमं दृष्ट्वा तत्पूजार्थं स्वसेवकैर्देवैः सहितः सन् त्रिविक्रमपादसमीपमगात् बृहद्व्रतं भगवदुपासनादि येषां ते मरीचिप्रधाना ऋषयः सनंदनाद्या योगिनश्चागुः ॥ १ ॥ तथा ऋगादि वेदाभिमानिन आयुर्वेदधनुर्वेदगांधर्वार्थशास्त्राभिधोपवेदाद्यभिमानिनो यमनियमाभिमानिनः सहिता ब्रह्मतर्कभारतपंचरात्रागममूलरामायणाख्येतिहासशिक्षाकल्पोव्याकरणच्छंदोज्योतिषनिरुक्ताभिधांगाष्टदशपुराणसंहिताद्यभिमानिनश्च येऽपरे ध्यानलक्षणयोगाख्यवायुना प्रज्वलितज्ञानाग्निना भस्मीकृतदुष्कर्मतज्जन्यपापाः केचनाधिकारिणोऽगुः ॥ २ ॥ त इमे यस्य त्रिविक्रमस्य स्मरणसामर्थ्यात्कर्मभिन्नज्ञानप्राप्यं दुष्कर्मरहितं चतुर्मुखाश्रयं सत्यलोकं गताः । तं विक्रमं ववंदिरे । नमस्कृतवंतः स्तुतवंतश्च । अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचक इति यादवः ॥ ३ ॥ अथ पद्मसंभवश्चतुर्मुखः प्रोन्नमितायोर्ध्वमभिवृद्धाय विष्णोरंघ्रये पादायार्हणस्य पूजनस्य साधनमुदकमुपाहरदानीतवान् । स्वयं चतुर्मुखो यस्य नाभिकमलादुत्पन्नो यदनुग्रहाच्छुद्धकीर्तिश्च स तं भगवंतं त्रिविक्रमं भक्त्या समभ्यर्च्यागृणदस्तौत् ॥४॥ हे नरेंद्र । धातुश्चतुर्मुखस्य कमंडलुजलमुरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य पादप्रक्षालनेन पवित्रतया स्वर्गनदी बभूव । सा नभस्यंतरिक्षे पतति सति भगवतो निर्मला कीर्तिरिव पवित्रकरतया भूर्भुवःस्वर्लक्षणलोकत्रयजनं शुद्धीकरोति ॥ ५ ॥ सानुगा भृत्यसहिता ब्रह्मादयो लोकपालास्त्रिविक्रमे सम्यगादरवंतः संतोऽसंकुचितस्वरूपभूताणिमाद्यैश्वर्यवते स्वस्वामिने बलिं पूजासाधनमानीतवंतः ॥ ६ ॥ पूजासाधनमेव विशिनष्टि ॥ तोयैरित्यादिना । ब्रह्मादयः समर्हणैः पूजासाधनैस्तोयैर्जलैः स्रग्भिः पुष्पमालाभिरलौकिकपरिमलोपेतचंदनाद्यनुलेपनद्रव्यैः सुरभिः परिमलवद्भिर्धूपैर्लाजाभिर्भर्जितव्रीहायताभिरक्षतफलांकुरैस्तस्य त्रिविक्रमस्य पराक्रममाहात्म्याचिन्हितैः स्तवनैः स्तोत्रैर्जयशब्दैश्च नर्तनवाद्यगानैः शंखभेरीध्वनिभिश्चापूजयन् ॥ ८ ॥ ऋक्षाणां भल्लूकानां राजा श्रेष्ठो जांबवान् मनसो जव एव वेग एव जयवान्सन् भेरी शब्दैः सर्वासु दिक्षु त्रिविक्रमस्य विजयमुत्कर्षं महोत्सवो यथा स्यात्तथा घोषयत्प्रसिद्धमकरोत् ॥ ९ ॥ असुराः स्वेषां भर्तुः पोषकस्य दीक्षितस्य यज्ञनियमवतो बलेः सर्वां भूमिं वामनेन त्रिपादयाच्ञःव्याजेनापहृतां दृष्ट्वाऽतिकोपिताः संतो वक्ष्यमाणप्रकारमुचुः ॥ १० ॥ अयं त्रिपादयाचको ब्रह्मबंधुर्ब्राह्मणकुमारो नवै नैव किंतु मायाविनां

वंचकानां श्रेष्ठः । मेधा माया स्रजो विनिरिरिति मतुबर्थे माया शब्दाद्विनिः । विष्णुरेव ब्राह्मणाकारेणाच्छादितस्वरूपः सन् देवकार्यं कर्तुमिच्छति ॥ ११ ॥ बहुरूपिणा ह्रस्वदीर्घाद्याकारवता शत्रुरूपेण त्रिपदं याचमानेनानेन वामनेन बर्हिषि यज्ञे दीक्षितस्यात एव त्यक्तनिग्रहस्य नोऽस्माकं भर्तुर्बलेः सर्वस्वमपहृतं । बर्हिर्दर्भे च यज्ञेति नानार्थमुक्तावली ॥ १२ ॥ ननु बलिना मया त्रिपादं दीयत इत्युक्तेऽप्यत्यभिवर्धमानतत्पददर्शनानंतरं नाहमेतादृक् पदत्रयं दास्यामीति किं नोक्तमित्यत आह ॥ सत्यव्रतस्येति । सततं यथार्थवचनमेव व्रतं मुख्यं यस्य तत्रापि विशेषतो दीक्षितस्य ब्राह्मणेषु वात्सल्यवतो दयावतश्च बलेरयथार्थवचनं वक्तुमशक्यमिति ॥ १३ ॥ यस्मादेवं तस्मादस्य त्रिविक्रमस्य वधो धर्मोऽस्माकं स्वामिसेवा चेत्येवं मत्वा बलेर्भृत्या असुराः स्वायुधानि गृहीतवंतः ॥ १४ ॥ ते सर्वेऽसुराः सस्वामिनो बलेरनिच्छतः स्वतोऽपीच्छाभावेऽपीति यावत् । स्वयमेव जातो मन्युः कोपो येषां ते तथा संतः शूलादिहस्ता वामनं हंतुं प्राद्रवन् । मन्युः क्रोधो क्रतौ दैन्य इति नानार्थमुक्तावली ॥ १५ ॥ हे नृप । विष्णोर्भृत्या नंदादयः स्वानाभिमुख्येनाश्वागच्छतो दैत्यसेनापालकान्दृष्ट्वा प्रहस्योद्यतायुधाः संतस्तान्यवारयन् ॥ १६ ॥ विष्णुभृत्यान्नामतो दर्शयति ॥ नंद इत्यादिना सात्वत इत्यंतेन । पतत्त्रिराट् गरुडः । ते नंदादयः सर्वे स्वं स्वं प्रति प्राप्तामासुरीसेनां हतवंतो यतो नागायुतप्राणा दशसहस्रगजतुल्यबलाः । गजेऽपि नागमातुंगा इत्यमरः ॥ १८ ॥ बलिः पुरुषस्य वामनस्यानुचरैर्भृत्यैर्नंदादिभिर्हन्यमानान्स्वकीयान् भृत्यान्दृष्ट्वा स्वस्य काव्यस्य शापमैश्वर्यभ्रष्टो भवेत्येवं रूपमनुस्मरन्सन् संरब्धान्पुनर्युद्धाय कोपाटोपयुक्तान्वारयामास ॥ १९ ॥ निवारणप्रकारमेव दर्शयति ॥ हे विप्रचित्त इति । हे राहो हे हेते मे वक्ष्यमाणं वचं युष्माभिः श्रूयतां यूयं मा युध्यत युद्धान्निवर्तध्वं । अयं कालो नास्माकमर्थकृत् जयादिप्रयोजनसाधनो न भवति ॥ २० ॥ वयं पराक्रमेण तं कालमभिभवाम इति न मंतव्यं शत्रुजयादेरीश्वरादित्याह ॥ यः प्रभुरिति । हे विप्रचित्यादयः । यो हरिः सर्वप्राणिनां सुखदुःखप्रापणाय प्रभुः समर्थः । तं कालशब्दितं पुमान्पुरुषः पौरुषैः स्वपराक्रमादिभिरतिवर्तितुमतिक्रांतुमीश्वरः समर्थो न भवति । सुखंदुःख भवो भावः कालाख्या रूपिणस्तवेत्यादेः ॥ २१ ॥ तर्हि तदनुगृहेणैव वयं शक्रादीन् जेष्याम इत्यत आह ॥ य इति । यो भगवान्कालशब्दितो नोऽस्माकं भवाय स्वाराज्यादिमंगलाय सहायः पूर्वमभूद्दिवौकसां देवानामभवायामंगलाय हेतुरासीत्सैवे-

दानीं तद्विपरीतो वर्तत इति ॥२२॥ ननु पराक्रमैर्जेतुमशक्येऽपि कालो बलादिभिरनेकोपायैर्जेतुं शक्य एवेत्यत आह ॥ जयाकांक्षी जनो बलेनेति । जयाकांक्षी जनो बलेन शारीरशक्त्या सचिवैर्बुध्यादिसहायभूतैर्जनैर्दुर्गेण मंत्रौषधादिभिः सामाद्युपायैश्च कालं नात्येतीति ॥ २३ ॥ अस्माकं हरिरिदानीं विपरीत इत्युक्तं दर्शयति ॥ भवद्भिरिति। हे विप्रचित्यादयः । एते नंदादयो हरेरनुचरा यदा दैवेनादृष्टप्रेरकेण हरिणा रुद्धाः प्रतिरुद्धास्तदा भवद्भिरेव बहुशो निर्जितास्त एवाद्य युधि युष्मान् जित्वा नंदंतीति ॥ २४ ॥ तर्हि नो जयो दुर्लभ एवेति न मंतव्य इत्याह ॥ एतानिति। यदि दैवमदृष्टप्रेरकेश्वरोऽस्माकं प्रसीदति प्रसन्नो भवेत्तर्हि तदैव वयमेतान्विजेष्यामः तस्माद्यूयं कालोऽस्माकं जयादिप्रयोजनाय सहायो भविष्यति । तं कालं प्रतीक्षध्वमिति ॥ २५ ॥ हे राजन् । दैत्यदानवसमूहरक्षकाः स्वपतेर्बलेरुक्तरूपं वचनं श्रुत्वा विष्णुपार्षदैस्ताडिता अपि रसातलमेव प्रविष्टाः ॥ २६ ॥ अथ तार्क्ष्यसुतो गरुडो विशेषेण राजत इति विराट् तस्य विभोर्व्याप्तस्य वामनस्य कर्तुमपेक्षितं ज्ञात्वा क्रतोः सौत्येऽहनि सोमपानदिने वारुणैः पाशैर्बलिं बबंध ॥ २७ ॥ एवमसुरपतौ बलौ प्रभविष्णुना यथेच्छं भवितुं शक्तेन विष्णुना वामनेन निगृह्यमाणे सति रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सर्वदिक्षु च महान्हाहाकारध्वनिरभूत् ॥ २८ ॥ भगवान्वामनो वारुणैर्बद्धं नष्टसंपदमपि स्थिरप्रज्ञं विष्णूत्कर्षे स्थिरं ज्ञानमत एवोत्कृष्टकीर्तिं तं नृपं बलिचक्रवर्तिनं प्रत्याह ॥ २९ ॥ हे असुर । त्वया मह्यं भूमेस्त्रीणि पदानि दत्तानि दास्यामीति प्रतिज्ञातानि । तत्र द्वाभ्यां सर्वा त्वदीया भूमिर्मयाऽऽक्रांतेति पदद्वयं मया लब्धं । तृतीयस्य त्वदीयमण्वपि नास्तीत्यतस्तृतीयस्य स्थलं परिकल्पय ॥ ३० ॥ ननु बलिना वामनपदत्रयपरिमितभूमिर्देया सा च पंचाशत्कोटिविस्तीर्णाऽतः कथं तृतीयपदमुपकल्पयेति कथं त्वयोच्यत इत्यत आह ॥ यावदिति । हे बले । असौ सूर्यो गोभिः स्वकीर्णैर्यावद्भूप्रदेशं तपति प्रकाशयति । उडुभिर्नक्षत्रैः सहेंदुश्चंद्रो यावत्प्रकाशयति पर्जन्य इंद्रो यावद्वर्षति तावतीयं तव भूरिति । स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ् नेत्रघृणिभूजले लक्ष्यदृष्ट्योस्त्रियां पुंसि गोरित्यमरः । पर्जन्य गर्जन्मेघे च सुरेंद्रे च प्रकीर्तित इति नानार्थमुक्तावली ॥ ३१ ॥ अस्त्वियत्येव मम भूमिस्तथाऽपि तव तृतीयपादस्य स्थलाभावः कुत इत्यत आह ॥ पदैकेनेति । हे बले । तव पश्यतः सतो मयैकेन पादेन विवरैः पातालादिभिः सह भूर्लोक आक्रांतस्तथाऽऽत्मना व्याप्ते मया द्वितीयेन पादेन स्वर्लोकोऽप्याक्रांतोऽतस्तृतीयस्य स्थलाभाव इति ॥ ३२ ॥ नन्वेवं

तृतीयस्य स्थलाभावे किं मेऽनिष्टमित्यत आह ॥ प्रतिश्रुतमिति । हे बले । प्रतिज्ञातमददतस्तव निरये दुर्गतौ वास इष्यत इति प्रामाणिकैरंगीक्रियते । वाचा दत्तं मनो दत्तं धारा दत्तं न दीयते षष्ठिर्वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिरित्यादेः । तस्मात्त्वं निरयं प्रविश । एवमेव गुरुणा त्वमनुमोदितश्चासि ॥ ३३ ॥ ननु प्रतिश्रुतस्य समग्रस्यादाने मम: निरयप्राप्तिर्भवेत् । न चैवं । भागत्रये द्विभागस्य दत्तत्वात् । तस्मादहं स्वर्गं गमिष्यामीति चेत् । सत्यं । स्वर्गं गतोऽपि त्वं प्रतिज्ञातसमग्रादानदोषेण स्वर्गात्प्रच्युतो दूरं त्वद्देहपातानंतरमेव स्वर्गायोग्यं पश्वादियोनिं यास्यसीति निदर्शयति । यो गृहस्थो विप्रायैतावद्दास्यामीति प्रतिज्ञाय कश्चित्प्रतिज्ञातं नार्पयते न ददाति तर्ह्यहं स्वर्गाद्युत्तमलोकानेव यास्यामीति यस्तस्य मनोरथः स वृथा भवति । यतः स्वर्गात्पतितो दूरं यातीति ॥ ३४ ॥ किंच हे बले । न केवलं तव प्रतिश्रुतादानदोषः किंतु वंचकत्वदोषोप्यस्तीत्यतो निरयवास एव तव योग्य इत्याह ॥ विप्रलब्ध इति । मानिनाऽहं सार्वभौमोऽतस्तव सर्वाभिलाषदाने समर्थः । किं त्वयाऽप्रबुध्येन पदत्रयमात्रं याचितमित्याद्यहंकारवता त्वयाऽद्याहं विप्रलब्ध एतावत्सर्वथा दास्यामीति वंचितस्तस्मात्त्वमलीकस्यायतार्थवचनस्य फलं निरयं कतिचित्समाः कांश्चिद्वर्षान् भुंक्ष्वानुभव ॥ ३५ ॥ हे राजन् । असुरो बलिर्भगवता वामनेनैवमुक्तरीत्या विप्रकृतस्तिरस्कृतः । निरयं विशेत्यादिनिष्ठुरैर्भिद्यमानोऽप्यभिन्नो निर्विकार आत्मा मनो यस्य तथा सन् वामनं प्रत्यविक्लवं पारवश्यदैन्यादिराहितं वचः प्राह ॥ ३६ ॥ हे सुरर्षभ रमाब्रह्मादिदेवोत्तम । अत एवोत्तमैर्ब्रह्मादिभिः श्लोकस्तुत्या कीर्तिर्यस्य तादृश वामन । त्वं यदि मयोक्तं वाक्यमनृतं मन्यसे । तर्हि ह्यहं तद्यथाऽनृतं न स्यात् ऋतं च स्यात् । तव वंचकं न भवेत् तथा करोमि । तत्करणप्रकारमेवाह । निजं स्वकीयं तृतीयं पदं पादप्रक्षेपणं मे शिरसि कुर्विति ॥ ३७ ॥ नन्वेवमतिसंकटे न तृतीयपदस्य शिरःप्रदानमयुक्तमित्यत आह ॥ बिभेमीति । अहं यथाऽसाधुवादादनृतभाषणाद्भृशमत्यर्थमुद्विजे बिभेमि न तथा निरयात्पदभ्रंशात्पाशबंधात्तर्तुमशक्याद्व्यसनाद्दुःखादर्थकृच्छ्राद्द्रव्यापहरणापदो भवतो निग्रहाच्चेति ॥ ३८ ॥ नन्वेवं मया क्लेशितस्य तवैतद्दानमयुक्तमित्यतः स्वस्य क्लेशाभावं दर्शयति ॥ पुंसामिति । हे अर्हत्तमातिपूज्य वामन । त्वया पुंसामर्पितं दंडं पुंसां श्लाघ्यतमं मन्ये । यद्यं दंडं शिक्षां मातापिताभ्रातासुहृदश्च नादिशंति न कुर्वंति । अनेन स्वस्यायं दंडो भूषणमेव न दूषणमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥ ननु गुर्वाद्याशीः कृताशिक्षो-

करीत्या श्लाघ्या न शत्रुभूतमादृशैः कृतेत्यत आह ॥ त्वमिति । हे वामन । त्वमप्यसुरजातीनामप्यस्माकं पारोक्ष्यं परोक्षतः परमो गुरुः साक्षात्कारविषयतया हिताहितोपदेष्टुरेव । गुरुत्वात्कथं तदविषयस्य हिताद्यकुर्वतः शत्रोर्मम गुरुत्वमित्यतस्तवाप्यस्माद्धित-कारित्वेन परोक्षतो गुरुत्वमस्तीत्युपपादयती ॥ यो न इति । यस्त्वमनेकैरैश्वर्यादिमदैरंधानां द्रष्टव्याद्रष्टॄणां तस्य मदस्य भ्रंशकं वैरा-ग्यलक्षणं चक्षुरादि दत्वा दृष्टव्यदर्शनं विदधासीति ॥ ४० ॥ विबुधेतराः सुरभिन्नासुरजात्युत्पन्ना मोक्षयोग्या बहवो यस्मिं-स्त्वयि वैरानुबंधेन द्वेषसमानाधिकरणस्नेहेनारूढेनाभिवृद्धेन सिद्धिं मुक्तिं लेभिरे । यां सिद्धिमिहाधिकारिष्वेकांतयोगिनो भक्ता लभंते ॥ ४१ ॥ तेन तादृशेन भूरिकर्मणाऽपरिमितचरित्रेण त्वयाऽहं निगृहीतोऽस्मि । वारुणैः पाशैर्बद्धश्चास्म्यतोऽ हं लज्जां व्यथां च न करोमि । अत्र वैरसमानाधिकरणस्नेहेन मुक्त्युक्तिरसज्जीवसज्जीवद्वयेऽसज्जीवप्रेरितसज्जीवकृतद्वेषपूर्वकस्नेहेनापि भगवदनुग्रहा-न्मुक्तिर्भवति किमु शुद्धभक्त्येति कैमुत्यार्था । कैमुत्यंचेदं दशमादौ स्पष्टं ॥ ४२ ॥ नन्वेवमसुरजातेः कस्यचिद्धरौ भक्त्या श्रेयो दर्शने त्वयाऽपि स्वीकर्तुमुचितेत्यतस्तत्र प्रल्हादं निदर्शयति ॥ पितामह इत्यादिना । हे वामन । मे पितामहो भवद्भक्तानां संमतः प्रल्हाद आविष्कृत साधुवादो नारायण एव सर्वप्रेरकः सर्वेश्वर इत्यादि स्फुटवादी सन् भवतो विपक्षेण शत्रुणा स्वपित्रा हिरण्य-कशिपुना विचित्रवैशसं नानाविधदुःखं संप्रापितोऽपि त्वमेव परमः सर्वोत्तम इति भक्तिमानासीत् ॥ ४३ ॥ स प्रल्हादो मम पितामहो जनादुर्जनात्केवलविष्णुद्वेष्यसुरजनसंगाद्भीतः सन् । योऽधिकारी येन देहेन प्राप्तेन त्यक्तेनाऽपि मुदं संतोषं जहाति त्यजति तेन किं प्रयोजनं । न किमपि । तथा रिक्थं पित्रार्जितं द्रव्यं हरंतीति रिक्थहराः पुत्रादयस्तैः स्वजनाख्यचोरैश्च किं तया संसारहेतुभूतया जायया भार्ययाऽपि मरणशीलस्य किं प्रयोजनं गेहैर्गृहादिभिरपीह साध्यं किमस्ति । प्रत्युतैतदासक्तस्य वृथाऽऽ-युष्यक्षय एव । इत्थं निश्चित्य स्वपक्षाणामसुराणां क्षपणस्य संहारकस्यापि भवतः कस्मादपि भयरहितं पादपद्मं ध्रुवं प्राप्तवान् अत एव स प्रल्हादोऽगाधबोधो महान्पूज्यः सत्तमोऽत्युत्तम इति मया ज्ञायते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ हे वामन । अथ तस्मादहमपि असुरजातित्वमात्रेणात्मनो मम रिपोस्तवांतिकं दैवेन पूर्वार्जितपुण्येन तव समीपं प्राप्तः । प्रसभं बलात्कारेण त्याजितश्रीः परिमो-चितराज्यादिसंपच्च जातः । नन्विदमयुक्तं । यत्पूर्वपुण्येन संपद्धानिर्ममासीति तत्राह ॥ इदमिति । यया श्रिया स्तब्धमतिर्जन इदं

स्वजीवितं कृतांतांतिके मृत्युसमीपे वर्ति विद्यमानं नश्वरमिति ध्रुवं न बुद्ध्यत इति । तस्मात्पुण्येनोक्तसंपद्धानिरिति युक्तमिति भावः ॥ ४६ ॥ हे कुरुश्रेष्ठ । तस्य बलेरित्थं भाषमाणस्य सतो भगवत्प्रियः प्रल्हाद उदितो राकापतिश्चंद्र इवाजगाम ॥४७॥ इंद्रसेनो बलिर्नलिनवत्कमलवदायते विस्तृते ईक्षणे नेत्रे यस्य तं प्रांशुमुन्नतं पीतांबरमंजनकांतिसमकांतिं जानुपर्यंतं लंबमानबाहुं सुभगं सुंदरं श्रिया कांत्यादिसंपदाऽतिप्रकाशमानं स्वपितामहं प्रल्हादं ददर्श ॥ ४८ ॥ वारुणपाशैर्यंत्रितो वशीकृतो निगृहीतो बलिस्तस्मै प्रल्हादाय समर्हणं पूजासाधनं पूर्ववद्यतो नोपजहार नानीतवान् । ततः स लज्जाधोमुखो बभूव । तदकरणप्रयुक्तदुःखजाश्रुचंचलनेत्रश्च तथाऽपि मूर्ध्ना ननाम भक्त्या नमस्कृतवान् । एतच्च हाद्भुतं । हा हा हेत्यद्भुते खेद इत्यमरः ॥ ४९ ॥ एवं स्वपौत्रस्य विपदि प्राप्तायामपि निर्विकारतया हरिप्रणतिस्तुत्यादिपरत्वान्महामनाः स प्रल्हादस्तत्र यज्ञशालायामासीनमुपविष्टं सुनंदादिभृत्यसेवितं स्वभक्त्यादिना निर्दुष्टानां पालकं स्वामिनं च वामनमुद्वीक्ष्य समीपं प्राप्य च । तद्दर्शनसंतोषाद्रोमांचैरानंदबाष्पैर्भक्तिपरवशः सन् भूमौ मूर्ध्ना ननाम ॥ ५० ॥ हे वामन । त्वयैवास्य बलेरुत्कृष्टमिंद्रस्थानं पुरा दत्तमद्येदानीं त्वयैवापहृतं । एतदस्य शुभकरमेव मन्ये । तथाऽऽत्मनस्तस्य बलेर्मोहनात्त्वद्विषयभ्रांतिजनकायाः श्रियः संपदो बलिर्विभ्रंसितः प्रच्यावित इति यदयं महानस्यानुग्रहस्त्वया कृत इति च मन्ये ॥ ५१ ॥ यया श्रिया त्वद्विषये ज्ञानवानपि श्रांतो भवति । तस्मात्त्वज्जिज्ञासुः श्रिया मोहितः को जन आत्मनस्तव यथावद्गतिं विचष्टे ज्ञास्यति । तस्मै तादृशभक्तानुकंपित्वादिगुणवते जगदीश्वरायाखिलजनक्रियमाणकर्मसाक्षाद्द्रष्ट्रे नारायणाय तुभ्यं नमः ॥ ५२ ॥ हे नृप । साध्वी पतिव्रता तस्य बलेः पत्नी विंध्यावलिर्बद्धं पतिं वीक्ष्य भयविव्हला भक्तिपरवशा प्रांजलिरुपेंद्रं वामनं प्रणता सत्यात्मनो नौद्धत्यप्रदर्शनायाधोमुखी सती वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ ५३ ॥ हे ईश सर्वस्वामिन्वामन । त्वयेदं जगत्त्रयं तव क्रीडार्थं कृतं । तत्त्रिजगद्विषये कल्याद्यावेशेन कुत्सितबुद्धयः स्वाम्यं वयमस्याधिपतय इत्यभिमानं कुर्युः । ते विचार्यमाणे परित्यक्तलज्जा ऱ्हीर्यतस्तत्तत्काले तत्तदद्दष्टानुसारेण विविधापदं प्रापयित्वाऽवरोपितः प्रच्यावितो वयमस्य कर्तार इति वादो वचनं येभ्यस्ते तथा भवंति । अतस्ते वस्तुतः सर्वे जगतां वस्तुतः कर्तुः प्रभोः स्वामिन स्तव किमनिष्टमावर्हत्यापादयंति । अनेन स्वपतेर्बलेरसुरावेशेन कृतं जगत्स्वामित्वाद्यभिमानापराधं दयासमुद्रस्त्वं क्षंतुमर्हसीत्यभि-

प्रायः सूच्यते ॥ ५४ ॥ हे राजन् कृतांजलेस्तस्यानुशृण्वतः सतो भगवांश्चतुर्मुखो मधुसूदनमुवाच ॥ ५५ ॥ तद्वचनप्रकारमेव दर्शयति ॥ भूतभावनेत्यादिना । भूतानां प्राणिनां आकाशादीनां च भावनोत्पादक जगद्व्याप्त देवानामपि देव सर्वदेवेश वामन त्वमपहृतसर्वस्वमेनं बलिं वारुणपाशेभ्यो मुंच । अयं बलिस्त्वद्भक्तियुक्तस्त्वान्निग्रहं नार्हति ॥ ५६ ॥ तद्भक्तिमेव प्रकटयाति ॥ कृत्स्नेत्यादिना । अनेन बलिना ते कृत्स्ना समस्ता भूर्दत्ता स्वकर्मार्जिता ये लोकाः स्वर्गादयस्ते च दत्ता आत्मनस्तव विक्लवयाऽऽधीनया बुद्ध्या सर्वस्वं च निवेदितं ॥ ५७ ॥ त्वद्भक्ततया त्वदनुग्रहपात्रत्वादस्य दुःखमात्रमपि न स्यादिति कैमुत्येनाह ॥ यत्पादयोरिति । अशठा कपटरहिता धीर्यस्य सोऽधिकारी यस्य तव पादयोर्जलं दत्वा पादौ प्रक्षाल्य दूर्वांकुरैरपि सतीं भक्तिं श्रद्धोपेततया निर्दुष्टां सपर्यां विधायाप्युत्तमां गतिं प्राप्नोति । असौ तु बलिर्न विक्लवमपरवशमचंचलं मनो यस्य तथा सन् त्रिलोकीं ते दत्वाऽप्यार्तिं दुःखं कथं गच्छेन्न कथमपि ॥ ५८ ॥ भगवान्वामनो भक्तानुकंपितया ब्राह्मणं निमित्तीकृत्य तदितरस्वभक्तजनं शिक्षयति ॥ ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् । अहं यमनुगृण्हामि यस्मिन्ननुग्रहं करोमि तस्य वित्तं द्रव्यं विधुनोमि अपहारादिना नाशयामि । तन्नाशेन कथं तवानुग्रह इत्यतस्तद्द्रव्यस्य दोषापादकत्वमुपपादयति ॥ यन्मदेति । पुरुषो यस्य द्रव्यस्य मदोपेतः सन् स्तब्धः स्वोच्चेष्वनम्रशिरस्कत्वादिः सन् मां मद्भक्तं लोकं जनं चावमन्यतेऽवमानयति । तस्मात्तदपहारेण तद्दोषनिराकरणेनास्मदादिषु तस्य भक्तिरेव मयोत्पाद्यतेति ॥५९॥ नानायोनिषु मानुषयोनिरेव दुर्लभा । तत्रापि यस्तंभाद्यभावः स आराधितमदनुग्रहो मदनुग्रहादेवेति ज्ञातव्यामित्याह ॥ यदा कदाचिदिति । अनीशोऽनाद्यनंतकालेऽपीश्वराद्यत्यंतभिन्नोऽयं जीवात्मा स्वपूर्वार्जितकर्मभिर्नानायोनिषु संचरन् सन्पुण्यवशाद्यदा कदाचिदिति पौरुषीं मानुषीं गतिं स्थितिमाव्रजेद्गच्छेत् ॥ ६० ॥ तत्र मानुषदेहे यद्यस्य जीवस्य जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यधनादिभिः सत्कुलप्रसूतत्वस्ववर्णाश्रमविहितकर्मकरणतारुण्यसौंदर्यशास्त्रादिजन्यज्ञानैश्वर्यद्रव्यादिभिः स्तंभो न भवेत्तर्हि तस्य मदनुग्रहोऽस्तीति ज्ञातव्यं ॥ ६१ ॥ स्वभक्तलक्षणवत्त्वेनायमपि स्वभक्त इति तल्लक्षणमाह ॥ मान इत्यादिना । सर्वेषां श्रेयसां प्रतीपानां विरोधिनामहंकारस्तंभहेतूनां पूर्वोक्तजन्मादीनां सकाशाद्यो न मुह्येद्भ्रांतो न भवेत् । स मत्परमो भक्त इति ॥ ६२ ॥ एषो बलिः सीदन्नपि दुःखसाधनपाशबंधादिप्राप्तोऽपि न मुह्यति । मम स्वातंत्र्यस्वोत्कर्षादौ

भ्रांतो न भवति । यतोऽतो मदनुग्रहेण विना जेतुमशक्यां मायां मोहनशक्तिं जडप्रकृत्यादिरूपां च जितवान् । अत एवैषो दानवदैत्यानामग्रेसरः कीर्तिवर्धनश्च ॥ ६३ ॥ वामनो बलौ स्वस्यानुग्रहविशेषं सूचयितुं स्तौति ॥ क्षीण इत्यादिना । एषो बलिर्मयैश्वर्येण क्षीणः स्थानाद्विभ्रंशितः क्षिप्तो निष्ठुरैस्तिरस्कृतः शत्रुभिर्मद्भृत्यैर्गरुडादिभिर्बद्धश्च स्वज्ञातिभिरसुरैः परित्यक्तश्चैवं तीव्रवेदनामनुयापितः प्रापितस्तथा गुरुणा शुक्रेण भर्त्सितः शप्तश्च । तथाऽपि यथार्थभाषणं त्रिपदं दास्याम्येवेति रूपं न जहौ । मयाऽस्मै छलेन व्याजेन धर्म उक्तस्तथाऽप्यसौ सत्यवाक् सत्यं न त्यजति ॥६४॥६५॥ वामन एवं बलिं भक्त्या प्रसन्नस्तं बहुमानयित्वा तस्य फलदानप्रतिज्ञां करोति ॥ एवमिति । अयं बलिरेवं पूर्ववदेवामरैरपि प्राप्तुमशक्यं स्थानं प्रापितः । तदेव स्थानं दर्शयति । अयं मदाश्रयः सन् सावर्णेर्मनोरंतरस्येंद्रो भाविष्यतीति ॥६६॥ तर्हि तावत्कालमनेन कुत्र स्थातव्यमित्यत आह ॥ तावदिति । अयं बलिस्तावत्कालं विश्वकर्मविनिर्मितं सुतलं सुतललोकेऽध्यास्तां । यत्र सुतले आधयो मनोव्यथयो व्याधयो भगंदरादयः क्लमः श्रमस्तंद्र्यालस्यं पराभवोऽपजय इत्यादीन्युपसर्गाण्युपद्रवा ममेच्छया यत्र वसतां न भवंति तं । अधि शीङ् स्थासां कर्मेति कर्मसंज्ञा सुतलमित्यधिकरणे द्वितीया । पुंस्याधीर्मानसीव्यथा तंद्रीप्रमीलेति चामरः ॥ ६७ ॥ हे महाराज चंद्रसेन बले । ते मंगलमस्तु । त्वज्ज्ञातिभिरसुरैः परिवारितः सन् स्वर्गस्थैरप्यपेक्षितं सुतलं पाहि रक्षस्व ॥ ६८ ॥ तत्र तस्यापि भयं नास्तीत्याह ॥ न त्वामिति । लोकेशा इंद्रादयोऽपि स्वर्गिभिः प्रार्थ्ये सुतले स्थितं त्वां न तिरस्कुर्वंति । अपरे न तिरस्कुर्वंतीति किमुवक्तव्यं । गतैश्वर्यादिकस्य ममाज्ञातिक्रमे दैत्यैः क्रियमाणैरेकाकिनैव मया तत्र कथमवस्थेयमित्यत आह ॥ त्वच्छासनातिगानिति । त्वच्छासनातिगान्दैत्यान्मे चक्रं हनिष्यतीति ॥ ६९ ॥ लोकेशादिभ्योऽप्यधिकदेवासुरपीडायां किं कार्यमत आह ॥ रक्षिष्य इति । किं बहुना सर्वतः सर्वापद्भ्योऽहं भृत्यसामग्रीसाहितं त्वां रक्षिष्य इति । तव दर्शनाभावे सर्वमिदं व्यर्थमित्यत आह ॥ सदेति । हे वीर । सर्वस्मिन्काले तत्र त्वत्समीपवर्तिनं मां त्वं द्रक्ष्यसे द्रष्टाऽसि ॥ ७० ॥ ननु त्वदाज्ञया तत्र दानवादिभिः सह मया वासे क्रियमाणे दुष्टतत्संगत्या ममासुरभावप्राप्त्या पुनस्त्वय्यभक्त्याद्यनर्थप्रसक्तिः स्यादित्यत आह ॥ तत्रेति । मदनुभावं माहात्म्यं दृष्ट्वा स्थितवतस्तव दानवदैत्यप्रसंगात्प्रसक्तासुरभावः सद्यस्तत्क्षणादवकुंठः स्वकार्यजनने निरुद्धः सन् विशेषतः समूलघातं नष्टो भविष्यति । अतस्ते न काऽपि

शंका तत्र कार्येति भावः ॥ ७१ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां विंशोऽध्यायः ८—२० ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स्वादृष्टेन महाऽऽपदि प्राप्तायामपि हरौ भक्तिः कर्तव्येति निदर्शनाय बलिभक्तिकरणप्रकाराद्याहास्मिन्नध्याये ॥ इत्युक्तवंतमित्यादिना । पूर्वोक्तरीत्या महान् अनुभावः प्राप्तानिष्टसहनादि सामर्थ्यं यस्य स तथा । अत एव साधूनां संमतो भक्तिवशेन बद्धांजलिर्बाष्पकलाभिर्नेत्रोदकबिंदुचंचललोचनो भक्त्युद्गृहीतकंठस्वरो बलिरित्युक्तवंतं पुरातनं पुरुषं नारायणं प्रति गद्गदयाऽस्पष्टमधुराक्षरया गिराऽब्रवीत् ॥ १ ॥ सम्युद्यत ऊर्ध्वमभिवर्धमानस्यास्य तत्प्रसादो मयि यः कृतः प्रपन्ना ये शरणागता भक्तास्तेषामर्थविधौ पुरुषार्थप्रदाने समाहितः सम्यक्कर्तुं योग्यो मयि कृतस्त्वहो आश्चर्यकरः । ननु तवापि मद्भक्तत्वात्कुत आश्चर्यकर इत्यतः स्वस्य भक्तत्वेऽप्येतादृशपरमानुग्रहपात्रतासंभावना नाभूदित्यात्मानं निंदयति ॥ यल्लोकपालैरिति । यद्यस्माल्लोकपालैर्मादृशानुग्रहो पूर्वमलब्धः । तादृशोऽसुरेष्वपि अपसदे नीचेऽसुरे मयि समर्पितः कृत इत्याश्चर्यकर इत्यर्थः । अत्र बलियोग्यतानुसारेण बलौ क्रियमाणोऽनुग्रहो न लोकपालेषु क्रियत इति ज्ञातव्यं । अतो लोकपालाधिक्यशंकाविरोधाद्यनवकाशः ॥ २ ॥ बलिर्वारुणपाशैर्मुक्तःसन् हरिं वामनं प्रतीत्युक्त्वा नमस्कृत्य च तदनंतरं रुद्रसहितं चतुर्मुखं च नत्वा स्वैर्भृत्यासुरैः सहितः सुतलं प्रविष्टः ॥ ३ ॥ भगवान्वामन एवमुक्तप्रकारेण प्रीत्या कृपयेंद्राय त्रिविष्टपं स्वर्गं प्रापयित्वाऽदितेः कामं मनोरथं पूरयित्वा सकलं जगच्छिक्षयामास ॥ ४ ॥ भक्त्या प्रवणो नम्रः प्रल्हादो भगवत्प्रसादं लब्ध्वा वरुणपाशान्मोचितं स्वस्य वंशधरं पौत्रं बलिं दृष्ट्वा वामनं प्रतीदमुवाच ॥ ५ ॥ हे वामन । इमं बलौ तद्योग्यं त्वया कृतं प्रसादं श्रीर्नलभते । विरिंचः शर्वो रुद्रश्च न लभते । अन्ये न लभंत इति किमु वक्तव्यं । यद्यस्मात्सर्वजगन्नतिस्तुतियोग्यैर्ब्रह्मादिभिरपि भक्तिस्तुतिनतियोग्यपादपद्मस्त्वमसुरजातीनामस्माकं दुर्गपालो द्वाररक्षकोऽसि ॥ ६ ॥ हे शरणद शरणागताभयप्रद वामन । ब्रह्मादयो यस्य तव पादपद्मरससेवनया विभूतीः सत्यलोकाधिपत्यादि संपदोऽनुभवंति । खलयोनयोऽसुरजातयोऽत एव त्वद्द्वेषकारणादि कुत्सितमार्गा वयं ते दाक्षिण्यं दृष्टिमार्गं कस्मात्प्राप्तास्ते परमानुग्रहमंतरेण नान्यदत्र कारणं । यमैवैष वृणुते न लभ्य इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ हे वामन । अपरिज्ञातासंख्यातयोगमायया लीलार्थं विसृष्टजगतस्तत्प्रेरणादावतिकुशलस्य तवेहितं चरित्रं चित्रमाश्चर्यकरं । तदेव वर्णयति । सर्वस्वामिनः समदृष्टे-

स्तव स्वभावो विषमो यतोऽतस्तदपि कथमित्यतो यद्यस्मात्त्वं सर्वस्वामित्वादिमानपि यथा कल्पतरुः स्वाराधकानामेव फलं ददाति। तथा त्वमपि भक्तप्रियोऽसि यतोऽतस्तेषामेव फलं ददासीति । ननु बलिप्रल्हादयोरेवं भगवद्भक्तत्वेऽपि बलेर्बंधनादि दुःखं प्रल्हादस्य तदभावः किं निमित्तमिति चेन्न । बलिना बंधनादि दशायामसुरावेशेन कदाचिन्निंदनस्यापि कृतत्वात्प्रल्हादस्य तदभावेन वैषम्यात् ॥ तदुक्तं ॥ बलिरप्यसुरावेशात्स्तुवन्नपि जनार्दनं । आक्षिपत्त्वंतरा क्वापि प्रल्हादो नित्यभक्तिमानिति ॥ ८ ॥ एवं प्रल्हादस्तुत्या प्रसन्नो वामनस्तत्र वात्सल्यादाह । हे वत्स प्रल्हाद । ते भद्रमस्तु । त्वं स्वपौत्रेण बलिना सह सुतलातलं प्रत्याहि। तत्र स्वयं च मोदमानः स्वसगोत्राणामसुराणां सुखं प्रापयेति ॥ ९ ॥ तत्रापि त्वं नित्यं तत्र गदापाणिमवस्थितं मां द्रष्टाऽसि मद्दर्शनजन्यमहाहर्षवान्निरस्तसर्वदुष्कर्मबंधनश्च स्याः ॥ १० ॥ हे राजन् । निर्दुष्टभगवज्ज्ञानः प्रल्हादो बलिना सह भगवतो वामनस्याज्ञामेमित्यंगीकृत्य शिरसा वहित्वा कृतांजलिः सन् आदिपूरुषं वामनं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कारं च कृत्वा वामनेनानुज्ञातः सर्वासुरसेनाधिपतिर्भूत्वा बिलं सुप्राविवेश ॥ १२ ॥ हे राजन् । अथ प्रल्हादादिगमनानंतरं हरिर्भक्तानिष्टपरिहर्तेष्टाहर्ता च नारायणावतारो वामनः परंब्रह्म वेदादिप्रतिपादकानां ऋत्विजां मध्य उपविष्टमुशनसं शुक्रं प्रत्याह ॥ १३ ॥ हे ब्रह्मन् शुक्र । त्वं तव शिष्यस्य यज्ञं वितन्वतः कुर्वतः सतः कर्मछिद्रं कर्मदोषं लोपलक्षणं तत्प्रायश्चित्तकरणेन संततु सम्यक् फलयोग्यं कुरु। यस्मात्कर्मसु वैषम्यं लोपादिरूपं ब्राह्मणैर्दृष्टं पुनस्तत्प्रायश्चित्तकरणेन समं स्वहितफलयोग्यं भवेत् । तस्मादिति । दोषाराछिद्रशब्दानां पर्यायत्वाच्छिद्रशब्दस्य दोषार्थत्वमुक्तं ॥ १४ ॥ एवं भगवतोक्तः शुकस्तं प्रत्याह ॥ कुत इति। हे वामन सर्वयज्ञानामीश यज्ञपुरुषादि साधनगतश्च भवान् यस्य बलेः कर्मेश्वरः सर्वप्रकारेण स्वयोग्यभक्त्या पूजितस्तत्कर्मवैषम्यं कुतो न कुतोऽपीति ॥ १५ ॥ हे वामन । तवानुसंकीर्तनमच्युतानंदगोविंदेत्यादि भक्तिश्रद्धाभ्यां नामोच्चारणं मंत्रतो मंत्रस्य तंत्रतस्तथा देशकालयोग्यवस्तूनां छिद्रं दोषं सर्वं निच्छिद्रं प्रायश्चित्तविनष्टं करोति । मंत्र इत्यादौ सार्वविभक्तिकतसिरिति षष्ठ्यर्थे तसि प्रत्ययः ॥ १६ ॥ हे भूमन् देशकालगुणैः पूर्ण वामन । इति यद्यपि तथाऽपि कर्मपूर्तिं कुर्विति वदतस्तवानुशासनमाज्ञां करिष्यामि । तवाज्ञानुपालनं यत्तदतेत्पुसां परमुत्तमं श्रेयःसाधनं ॥ १७ ॥ भगवान् उशनाः शुक्रो हरेर्वामनस्याज्ञामभिनंद्य संतोषादंगीकृत्य ब्रह्मर्षिभिः सह

बलेर्यज्ञच्छिद्रं समतनोत् । प्रायश्चित्तानुष्ठानेनानाशयत् ॥ १८ ॥ हे राजन् । हरिर्वामन एवमुक्तरीत्या बलेः सकाशात्पृथिवीं भिक्षित्वा क्षितिदानव्याजेनापहृत्य स्वभ्रात्रे इंद्राय ददौ । यत्परैः शत्रुभिरसुरैरपहृतं त्रिदिवं स्वर्गं च ददौ ॥१९॥ प्रजापतीनां दक्षादीनां पतिर्ब्रह्मा चतुर्मुखो देवर्षिपितृभूपैर्दक्षभृग्वंगिरःप्रभृतिभिः कुमारेण षण्मुखेन सनत्कुमारेण च भवेन रुद्रेण च सह ॥ २० ॥ कश्यपादित्योः प्रीत्यै सर्वप्राणिनामभयाय च वामनं लोकानां लोकपालानां च पतिमकरोत् ॥२१॥ देवादीनां पालने कल्पं समर्थमुपेंद्रं वामनं सर्वेषां तत्तद्योग्यसर्वैश्वर्यप्राप्तये पतिं कल्पयांचक्रे । यदा तदा सर्वप्राणिनोऽत्यंतं तुतुषुः ॥ २३ ॥ तदनंतरमिंद्रस्तु लोकपालैर्ब्रह्मणा चानुमोदितः प्रीत्याऽभ्यनुज्ञातो वामनं पुरस्कृत्य देवयानेन स्वर्गं प्रापयामास ॥ २४ ॥ इंद्रो वामनेन बल्यादीनां पातालवासनाद्गततद्भयः सन् उपेंद्रभुजरक्षितत्रिभुवनं प्राप्यात्युत्कृष्टया संपदा सेवितः सन् सुखमाप ॥ २५ ॥ ब्रह्मादयो वैतानिकांताः सर्वे प्राणिनः सुमहदत्याश्चर्यकरं तद्विष्णोः कर्मचित्रं गायंतः स्वकीयस्थानानि ययुः । वामनमातरमदितिं चेयं वीरसूरिति शशंसिरे स्तुवंतश्च । वैतानिका आवाहनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु देवपूजकाः ॥ २७ ॥ हे कुलनंदन स्वकुरुकुलसंतोषक । श्रोतॄणां अघात्पापान्मोचनं मुक्तिर्भवतीत्यघमोचनं भगवत उरुक्रमस्यैतन्मया वक्तुं योग्यं सर्वं चरितं तवाख्यातं ॥ २८ ॥ नन्वेवं संकोचेन तच्चरितमुक्त्वा सर्वं मयाऽऽख्यातमिति कथमुच्यते । तथात्वे निःशेषतया तत्त्वया वर्णनीयमिति परीक्षिच्छंकां परिहरति शुकः ॥ पारमिति । हे राजन् । मंत्रदृक् विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमं तमापेत्यादि ऋग्वेदमंत्रद्रष्टा ऋषिर्यस्य पुरुषस्य त्रिविक्रमस्य यो मर्त्योऽधिकारी पार्थिवानि रजांसि पृथिवीपरमाणून् विममे संख्यायुक्तान्करोति । तादृशोऽपि को विष्णोः पराक्रमान्प्रावोचत् । न कोऽपि । उभावपि दुर्लभौ तत्र द्वितीयोऽतितरां । हे विष्णो । तव महिम्नः परमंतं परां काष्ठां । पारमिति यावत् । जातो नाप जायमानो नाप्नोति जनिष्यमाणो नाप्स्यतीत्यादिनोरुक्रमस्य मुरारेर्नारायणस्य यो मर्त्यः कविर्ज्ञान्यपि पार्थिवानि रजांसि विममे किं तादृशोऽपि जातो मर्त्य उरुविक्रमतो मुरारेर्महिम्नः पारमुपयातो जायमान उपैति किं । जनिष्यमाण उपैष्यति किमित्याह । यदा तदा कथं मया निःशेषतया वक्तुं शक्यत इति । बहुलं छंदसीति विमम इति लडर्थे लिट् ॥ २९ ॥ हरौ भक्त्यभिवृद्धये तच्चरितामृतश्रवणफलमाह ॥ य इति । योऽधिकार्याश्चर्यकरच-

रित्रस्य ब्रह्मादि देवदेवस्य हरेर्नारायणस्येदं त्रिविक्रमावतारचरितं शृण्वन्नास्ते स परमां गतिं वैकुंठादिरूपां प्राप्नोति ॥ ३० ॥ इदं चरितं देवर्षिपितृद्देशेन क्रियमाणे यत्र यत्र कर्मण्युच्येत । तेषां तत्कर्मातिपुण्यसाधनमाहुर्ज्ञानिनः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवत-टिप्पण्यामेकविंशोऽध्यायः ८—२१ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ परीक्षिद्वामनावतारकथाश्रवणानुस्मृतमत्स्यावतारमाहात्म्यं तद्विस्तरेण श्रोतुं शुकं प्रार्थयते ॥ भगवन्निति । हे शुक । अहमद्भुतकर्मणो हरेरन्यामवतारकथां श्रोतुमिच्छामि । मायया स्वेच्छया मत्स्याकारस्य विडंबनं मत्स्यानुकरणं यस्यां तामिति । आद्यामिति पाठे दशावतारकथास्वाद्यामित्यर्थः ॥ १ ॥ इदानीं परीक्षित्स्वेतरज्ञोऽत्राज्ञानमात्मन्यारोप्य तदनुजिघृक्षया तदभिप्रायानुसारेण प्रश्नं करोति ॥ यदर्थमित्यादि । ईश्वरः स्वतंत्रो नारायणस्तमोगुणप्रचुरस्वभावं सहितुमशक्यमत एव लोक-जुगुप्सितं मत्स्यसंबंधिरूपं कर्मग्रस्तो जीव इव यदर्थमधाद्धृतवान् ॥ २ ॥ हे भगवन् । एतत्सर्वं नोऽस्माकं यथावद्वक्तुमर्हसि । ननु तस्योक्तरीत्या जुगुप्सितत्वे तच्छ्रवणं व्यर्थमित्यत आह । उत्तमश्लोकचरितं सुखावहमिति ॥ ३ ॥ विष्णुरातेन परीक्षिता इत्युक्तो भगवान् बादरायणिः शुको विष्णोर्मत्स्यरूपेण यच्चरितं कृतं तत्परीक्षितमुवाच ॥ ४ ॥ मत्स्यादिरूपधारणप्रयोजनमाह ॥ गोविप्रेति । ईश्वरो नारायणो गोब्राह्मणदेवादिसाधूनां छंदसां वेदानां धर्मार्थयोश्च संरक्षणमिच्छन् तनूर्मत्स्यशरीरादिसद्दशशरीराणि ज्ञानानंदात्मकानि धत्ते । सदेहसुखगंधश्च ज्ञानभागित्यादेः ॥ ५ ॥ मत्स्यस्य हरेस्तमःप्रकृतित्वादिमंदाशंकां परिहराति ॥ उच्चावचे-ष्विति । उत्तमेषु सुरादिषु नीचेषु तिर्यक्षु मत्स्यादिषु प्रादुर्भावाय तत्तदुदरेषु चरन्नपीश्वरो वायुरिव तत्तद्भूतकृतनीचोच्चत्वं न भजते । ज्ञानानंदाद्यनंतगुणत्वेऽपि भगवतो धीयते जगदस्यामिति धीः प्रकृतिस्तस्या गुणैर्वर्जितैर्निर्गुणत्वात् । अत्र वायुदृष्टांतेन मत्स्यादिरूपस्य हरेरुच्चावचभूतचरणोक्त्या न प्राकृतं मत्स्यादिकं रूपं येन तत्प्रकृतित्वादि प्रसज्येत इति परिहार उक्तो भवति ॥ ६ ॥ मत्स्यावतारप्रयोजनं सामान्यतोऽभिधाय विशेषतो वक्तुमादित एव कथामुपक्रमते ॥ आसीदित्यादिना । ब्रह्मणोऽतीत दैनंदिनकल्पांते ब्राम्होनिमित्तकप्रलयोऽभूत । तत्र भूरादयो लोकाः समुद्रेणोपप्लुता आच्छादिताः ॥ ७ ॥ हे अनघ । निद्रा-

कालेनागतनिद्रावतः शयनकर्तुमिच्छोर्ब्रह्मणो मुखतो बहिर्गतान्वेदान् बलिसमीपे तिष्ठन् हयग्रीवाख्योऽसुरोऽपाजहार ॥ ८ ॥ सर्वजगदीश्वरो हरिर्दानवश्रेष्ठस्य हयग्रीवस्य तच्चेष्टितं वेदचौर्यलक्षणं व्यापारं ज्ञात्वा तच्छिक्षणाय मत्स्यरूपं दधार ॥ ९ ॥ तत्र समुद्रजले नाम्ना सत्यव्रतः कश्चिद्राजर्षिर्नारायणे भक्तिमान्सन् तपश्चचार ॥ १० ॥ सत्यव्रतस्याप्रसिद्धत्वात्प्रसिद्धरूपेण ज्ञापयति ॥ योऽसाविति । अस्मिन्महाकल्पे विवस्वततनयः श्राद्धदेव इति ख्यातो मनुत्वे वैवस्वतमनुत्वे हरिणा स्थापितो योऽसौ स एव सत्यव्रत इति ॥ ११ ॥ एकस्मिन्काले कृतमालाख्यनद्यां जलतर्पणं कुर्वतस्तस्यांजलिजले एका काचिच्छफरी मीनस्त्री प्राप्ता ॥ १२ ॥ द्रविडदेशाधिपतिः सत्यव्रतोंऽजलिगतां तां शफरीं नदीतोयेंऽजल्युदकेन सह त्यक्तवान् ॥ १३ ॥ हे राजन् । सा शफर्यतिकृपायुक्तं तं सत्यव्रतं नृपं प्रति । हे राजन् सगोत्रजातिभ्यो मीनेभ्यो यादेभ्यो जलचरेभ्यो भीतामत एव दीनामस्मिन् उदके दीनवत्सलस्त्वं कथं त्यजसीति कृपा यथा स्यात्तथाऽऽह ॥ १४ ॥ सः सत्यव्रत आत्मनः स्वस्यानुग्रहार्थं प्राप्तं मत्स्यशरीरधारिणं हरिमजानन् तद्रक्षणार्थं शफर्या मनो दधे ॥ १५ ॥ दयालुः स महीपतिस्तस्य मत्स्याकारस्यातिदैन्यवाक्यं श्रुत्वा कलशोदकेष्वेनां शफरीं स्थापयित्वा स्वाश्रमं प्रापयामास ॥ १६ ॥ सा शफरी तत्र कमंडलावेकरात्रेणाभिवृद्धदेहाऽवकाशरहितं वा जलं दृष्ट्वा महीपतिं सत्यव्रतं प्रतीदमाह ॥ १७ ॥ हे सत्यव्रत । अहमस्मिन्कमण्डलौ कष्टं यथास्यात्तथा वासं कर्तुं नेच्छामि । अतोऽहं यत्र सुखं निवसे तत्सुविपुलमितिविस्तृतमोकं स्थानं मम कल्पयेति ॥ १८ ॥ तदुक्त्यनंतरं स सत्यव्रत एनां शफरीमादायोदंचनस्थितोदके स्थापयामास । तत्राक्षिप्ता सा शफरी मुहुर्तेन हस्तत्रयपरिमिता वृद्धाऽभूत ॥ १९ ॥ हे राजन् । ममेदमुदंचनं न सुखेन वस्तुं शक्यं । तस्माद्यस्मात्त्वामहं रक्षकं प्राप्ता तस्माच्चेतोऽपि विस्तृतं स्थानं देहीत्युवाच शफरी ॥ २० ॥ हे राजन् । सा शफरी राज्ञा सत्यव्रतेन तदनंतरं तस्मादुदंचनादादाय सरोवरे क्षिप्ता तदा सा शफरी तत्सरोवरमात्मना स्वदेहेन व्याप्य महामीनोऽवर्धत ॥ २१ ॥ हे राजन् । एतदुदकं मे स्वस्तये क्षेमाय नालं जलाश्रयस्य तस्मादुपायेन मां रक्षन् अविदासिनि तलस्पर्शशून्येऽतिविस्तृते ह्रदे निधेहि स्थापय ॥ २२ ॥ स सत्यव्रतो मत्स्यरूपेण हरिणैवमुक्तो तं मत्स्यमविदासिनि तत्र तत्र जलाशये क्रमेणोत्तरोत्तरमतिविस्तरे ह्रदादौ नयन्सन् तं जलाशयादिकं तस्य मत्स्यस्यासंमितं सावकाशं वस्तुमशक्यं दृष्ट्वा तं झषं मत्स्यं समुद्रे

अंधंतमः प्रविशंति । येऽविद्यामुपासते इत्यादिश्रुतेः । सुखज्ञानादिरूपिणो यथार्थस्य परिज्ञानात् सुखज्ञानादिरूपतां यातीत्यादि स्मृतेश्च ॥ ५१ ॥ कामक्रोधादिदोषपरित्यागमंतरेण स्वहृदि संनिहितपरमात्मज्ञानं दुःशकमित्याशयेनाह ॥ त्वमिति। हे भगवन्। त्वं सर्वस्य जनस्य सुहृत् तत्कर्मानुसारेणोपकार्यत एव प्रिय ईश्वरः स्वामी आत्मांऽतर्नियामको बहिरपि व्यासादिरूपेण गुरुर्ज्ञानप्रदो ज्ञानमेवोपदिशसि । तेनाभीष्टसिद्धिप्रदश्च । यद्यपि तथाऽपि मंदधीर्लोको जनः स्वस्य हृदि नियामकत्वेन बद्धं स्थिरं संतं विद्यमानं भवंतं न जानाति ॥ ५२ ॥ हे मत्स्य । त्वां ज्ञानोपदेष्टृत्वादिगुणगणशालिनं ब्रह्मादिदेवोत्तममत एवान्यपरित्यागेन वरेण्यं भजनीयमीशमघटितघटनासमर्थं त्वां मां प्रतिबोधनाय प्रपद्ये । हे भगवन् । अर्थदीपैः परापरार्थप्रकाशकैर्वचोभिर्वाक्यैर्मम हृदय्यां ग्रंथिं छिंधि । अनंतरं स्वं स्वकीयमोकं स्वरूपं विवृणु प्रकाशय । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामित्यादि श्रुतौ तवैवं विधमहिम्नोऽवगतत्वादित्याशयः ॥ ५३ ॥ आदिपुरुषो मत्स्यरूपी भगवान् प्रलयसमुद्रे क्रीडन् इत्युक्तवंतं नृपतिं सत्यव्रतं प्रति तत्त्वमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ मत्स्यः सांख्ययोगक्रियावर्तीं ज्ञानभक्तिकर्मयोगयुक्तां पुराणसंहितामब्रवीत् । तथा सत्यव्रतराजर्षेरात्मगुह्यं गोप्यं स्वस्वरूपमपि सत्यव्रतयोग्यतामपेक्ष्याशेषतो निःशेषं यथा तथाऽब्रवीत् ॥ ५५ ॥ नाव्यासीनः प्लव उपविष्टः सत्यव्रतो ऋषिभिः सह भगवता मत्स्येन प्रोक्तं ब्रह्माश्रौषीच्छ्रुतवान् ॥ ५६ ॥ प्रलयलक्षणापत्कालेऽतीते सति उत्थिताय निद्रामुक्ताय वेधसे चतुर्मुखाय हयग्रीवमसुरं हरिर्मत्स्यरूपी हत्वा वेदान्प्रत्याहृत्य दत्तवान् ॥ ५७ ॥ स सत्यव्रतो राजा मत्स्यस्य विष्णोः प्रसादात् ज्ञानविज्ञानसंयुतः सन् अस्मिन्वैवस्वतो मनुरासीत् । एतदाख्यानश्रवणफलमाह । सत्यव्रतस्य राजर्षेर्मायामत्स्यस्य शार्ङ्गिणो नारायणस्य संवादरूपं महदाख्यानं श्रुत्वा किल्बिषान्सुमहान्मुच्येतेति ॥ ५९ ॥ योऽमुं मत्स्यमवतारमन्वहं प्रतिदिनं कीर्तयेत्तस्य संकल्पा मनोरथाः सिद्ध्यंति सः परमां गतिं याति ॥ ६० ॥ एवमवतारमाहात्म्यं संकलय्य कथयाति ॥ प्रलयेति । यः प्रलयजले सुप्तशक्तेर्विषयोपरतेंद्रियादिशक्तेर्धातुश्चतुर्मुखस्य मुखेभ्यः श्रुतिगणं दितिजं हत्वा प्रत्यानीय दत्तवान् । यश्च सत्यव्रताय स्वं ब्रह्मरूपमकथयच्च तमखिलजगज्जन्मादिकारणं जिम्हमीनं तिर्यङ्मत्स्यरूपं प्रदर्शयंतमहं नतोऽस्मीति सर्वमतिमंगलं ॥ ६१ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ८—२२ ॥ ॥ पदमुक्तावली भूयात्प्रीत्यै मत्स्यात्मनो

हरेः ॥ लिंघेरीश्रीनिवासेन कृता मंदोपकारिणी ॥ १ ॥ इति श्रीकविमुक्तामालानायकरत्नायितैशभारपुररुग्मिणीशाचार्यसुत-लिंघेरीश्रीनिवासकृतायां पदमुक्तावल्यां श्रीमद्भागवतटिप्पण्यामष्टमः स्कंधः समाप्तः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ इति श्रीमद्भागवताटिप्पणी लिंघेरी समाप्ता ॥

॥ अष्टमः स्कंधः ॥